

Kertész vállalkozók kettős szorításban: adaptációs kihívások és alkalmazkodási gyakorlatok négy magyarországi termőtéren

Szerkesztői előszó

Horticultural entrepreneurs under dual pressure: adaptation challenges and accommodation practices in four Hungarian growing regions

Editorial

KOVÁCS KATALIN

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Az itt olvasható, „Kertész vállalkozók kettős szorításban: adaptációs kihívások és alkalmazkodási gyakorlatok négy magyarországi termőtéren” című tematikus blokk tanulmányai egy, az NKFIH által finanszírozott empirikus kutatás¹ eredményeit teszik közzé, amelynek fókuszában gazdálkodók adaptációs gyakorlatai állnak. Két vidékkutatással is foglalkozó intézmény, az Agrárközgazdasági Intézet és a Regionális Kutatások Intézete egy-egy kutatócsoportjának összefogása kapott támogatást arra, hogy empirikus kutatási módszerekkel, terepi munkára alapozva feltárja a gazdálkodók reakcióit az elmúlt évtized két egyre fenyegetőbb kihívására, egyfelől az éghajlatváltozásra, másfelől a kétkezi mezőgazdasági munkák elvégzésére jelentkező, arra alkalmas, megbízható munkaerő hiányára. Önmagában egyik probléma sem tekinthető újnak: minden vizsgálati terepen élt az emléke az egy-egy évben különösen súlyos aszálynak, tikkasztó és hosszán tartó hőségnek vagy a termés nagyobb részét csírájában megsemmisítő fagykárnak. Ami az éghajlatváltozás tekintetében az előző korszakokhoz képest változást jelent, az a szóban forgó éghajlati jelenségek megjelenésének sűrűsége, ezáltal fenyegető tendenciaszerűsége, amely önmagában is kényszerítő erővel lépett/lép fel a rutinszerű gyakorlatok folytathatóságát illetően. Az a probléma sem új keletű, hogy miként biztosítható a megfelelő számú, alkalmas munkaerő a nem gépesíthető tevékenységek elvégzésére. Az elmúlt másfél évtizedben azon-

ban több, az agráriumot érintő folyamat ért össze és gyakorolt együttes hatást, többek között az üzemszerkezet és a tulajdonviszonyok átalakulása, ezzel párhuzamosan a munkahelyek számának drasztikus csökkenése, valamint a vidéki életformák alapvető megváltozása. Mindezen folyamatok, a kedvező földrajzi helyzetben lévő falvak és kisvárosok kivételével, sok helyen visszafordíthatatlannak látszó demográfiai zsugorodáshoz és ezzel a rendelkezésre álló potenciális munkaerő számának nagymértékű csökkenéséhez vezetett.

A kockázatos, az éghajlati jelenségeknek kiszolgáltatott mezőgazdasági termelés gazdálkodói (vállalkozói) pozícióban azok számára jelentett vonzó alternatívát, akik élni tudtak a kárpótlás és az átalakulási folyamat további fordulóit által kínált előnyökkel, és a nyertes oldalon álltak/állnak a földtulajdon és földhasználat, általánosabban a fenntartható, versenyképes gazdaságok kialakítását, stabilizálását, esetleges további bővítését garantáló erőforrások tekintetében. A vesztes oldalra egyrészt azok a kistermelők kerültek, akik eleve kevés erőforráshoz jutottak a privatizációs folyamatban, ezért előbb-utóbb kisbirtokaik értékesítésére kényszerültek; így gyarapodhattak a nyertesek. Másrészt vesztesek azok a képzetlen vidéki munkavállalók, akiknek (és felmenőiknek) hagyományosan a mezőgazdasági bér munka jelentette a fő megélhetési forrást, azonban az átalakulási folyamat évtizedei alatt megszűnt számukra az állandó bér munkavállalás lehetősége az agráriumban (és más ágazatokban is). Ők voltak azok, akik hosszú évtizedekig a vidéki munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak mezőgazdasági idénymunkára szoruló tömegét alkották („munkaerő-tartaléksereg”); nagyrészt őket célozta a lényegében egyetlen aktív munkaerőpiaci eszközzé váló közfoglalkoztatás 2013 és 2018 között; és az ő tényleges munkaerőpiaci integrációjuk vezetett súlyos munkaerőhiányhoz a kétkezi, egyszerű munkavégzési formákban a válság utáni (megkésett) gazdasági regeneráció során. A folyamat, amely főként összeszerelő ipari munkahelyeket hozott létre vidéken, 2015-ben indult, 2018-ra vált uralkodóvá és gyakorolt egyre nagyobb elszívó hatást. Ez vezetett továbbá az agrárvállalkozások számára rendelkezésre álló alkalmas és megbízható munkaerő negatív előjelű szelekcióval kísért, gyors és meredek csökkenéséhez.

A két jelenség, változó mértékben ugyan, de kivétel nélkül minden agrárvállalkozást érintett azokban a tevékenységi körökben, amelyekre a kutatás fókuszált. Annak érdekében, hogy a két kihívás külön-külön és együttes hatásában is éles megvilágítást kapjon, vizsgálódásunk tárgyává munkaintenzív vállalkozási formákat választottunk, amelyeket különböző gazdaság- és természetföldrajzi adottságú termőterületeken vizsgáltunk. Ezek mindegyike olyan vidéki térségben található, ahol rendelkezünk kutatási előzményekkel egy korábbi NKFIH² és egy Horizon projektnek³ köszönhetően: közülük kettő a klímaváltozás által leginkább érintett Alföldön található (Szentés város, Nagykőrös város és vidéke), egy a Mátraalján, egy pedig a Tolnai-dombság területén, Kisvejkén, illetve az itt működő szövetkezethez kapcsolódó településeken.

Miként a termőfaják, úgy az itt termelt, jellegadó mezőgazdasági termények is különbözőek; a közös vonások, a szántóföldi gabonatermesztés jelenléte mellett Szentesen a hajtatasos zöldségtermesztés, a Gyöngyösi járás településein a szőlőművelés, a Tolnai-dombság területén a gyümölcstermesztés, azon belül is a kajszi-barack termesztése az uralkodó gazdálkodási irány. A Nagykőrösi járás három településén a legcsekélyebb mértékű a specializáció: az extenzív művelési ágak (erdők, gyepek) egyre nagyobb súlyával jellemezhető termőfajon ültetvényes gyümölcstermesztés, valamint fólia alatti zöldség- és gyümölcstermesztés egyaránt folyik. Az ebben a térségben zajló folyamatok jelzik talán a leginkább, hogy az agrárgazdasági változásokat, köztük a művelési ágak alakulását a gazdaságföldrajzi pozíció is nagyban befolyásolja: a négy vizsgálati terep közül itt a legerősebb az ipar elszívó hatása a szomszédos városok, Kecskemét és Cegléd multinacionális iparvállalatainak köszönhetően, aminek következtében az utóbbi évtizedben a korábbi mezőgazdasági munkaerőfelesleget annak hiánya váltotta fel. A másik véget az aprófalvas tolnai belső periféria képviseli, ahol a nagyon jelentős demográfiai zsugorodással és az erősödő etnikai szegregációs folyamatokkal párhuzamosan, mintegy ezek ellenére lepték el a domboldalakat a kajszi-ültetvények. Az itt folyó kutatás ellentmondások világát tárta fel, amelyet egyszerre jellemez a sikeres, innovatív, „új” ültetvényes vállalkozások jelenléte és a mélyszegénység; ezek egymást feltételezve, kölcsönös függésben kapcsolódnak össze. Ennek tulajdonítható, hogy az itt gazdálkodó, de jobbára a környező kisvárosokban élő agrárvállalkozók, a másik három terepen gazdálkodó, zömmel bel- és külföldi migráns munkavállalókat alkalmazó gazdákkal szemben, viszonylag nagymértékben támaszkodhatnak helyi, elsősorban, de nem kizárólag roma munkaerőre szezonális és állandó alkalmazottjaik rekrutációja során egyaránt.

A kutatási eredmények vegyes módszertan alkalmazásával születtek, de a vizsgálat alapját a terepi munka képezte, amelynek eredményeként négy esettanulmány készült; ezek publikációja a közeli jövőben várható. A négy, egyenként két-három fős kutatócsoport tagjai közösen összeállított és elfogadott sorvezetőkre támaszkodva, de a kutatók érdeklődési köréből, szakmai háttéréből fakadó, továbbá a terepi sajátosságokból adódó igényekhez igazítva készítették el azt az összesen 87 félig strukturált interjút, amelyek tartalomelemzésén az esettanulmányok és az alább olvasható írások, legalábbis részben, alapulnak. A hólabda-módszerrel azonosított és felkeresett szőlészek és kertészek jellemzően a vizsgált termőfaják sikeres, emblematisztikus vállalkozói, hiszen – szemben a családi munkaerőre támaszkodó kistermelőkkel –, ők képviselik a munkaerőpiaci változások által leginkább fenyegetett gazdálkodói csoportot. Ezért a megkérdezettek döntő többsége a közepes vagy annál nagyobb gazdaságot irányító vállalkozók közül került ki, ugyanakkor minden terepen szerepelt a mintában olyan gazdálkodó is, aki sérülékeny, de még talpon álló kisüzem élén állt.

Az alábbiakban közölt tanulmányok mindegyike kiaknázza a terepi tapasztalatokat, de eltérő mértékben; két tanulmány mind a négy terepről szolgáltat pél-

dákat (Koós et al. 2024; Lennert et al. 2024), másik kettő két-két terepet mutat be közelebbről egy-egy sajátos szemszögből (Kovács et al. 2024; Rácz, Hamza 2024), míg az ötödik tanulmány a szentesi tereptapasztalatokat dolgozza fel a bér munka szerepváltozásaira fókuszálva (Vigvári, Németh 2024). A tanulmányok sorrendjét a tematika és a felhasznált módszertani eszköztár határozta meg: az absztraktabb, komplex módszertant felvonultató írásoktól a komplexitás fokozatai szerinti sorrendben (Lennert et al. 2024; Kovács et al. 2024; Koós et al. 2024) a konkrét témakörökre fókuszáló, mélyfúrásszerű elemzések felé haladva (Rácz, Hamza 2024; Vigvári, Németh 2024).

A tematikus blokk tanulmányai

Valamennyi alább olvasható tanulmány kisebb vagy nagyobb szerzői kollektíva alkotása. A Lennert József vezetésével készült írás mögött áll a legszélesebb szerzői kör. A cikk a klímaváltozás nemzetközi konszenzuson alapuló fogalmi kereteire építve mutatja be és elemzi az éghajlatváltozás mértékében megmutatkozó hazai területi különbségeket, amelyet a négy vizsgálati terepről merített illusztrációk tesznek életszerűvé. Ez a tanulmány aknázza ki a legnagyobb mértékben azokat a lehetőségeket, amelyeket a kvantitatív és kvalitatív módszertani megközelítések eltérő hozadékaiknak összevetése kínál, hogy azután kamatoztassa azokat egy sokoldalú értelmezés érdekében.

Kovács Katalin és szerzőtársai tanulmányukban feltárják a hazai szezonális mezőgazdasági munka piacán bekövetkezett változásokat, azok okait és hatását a kétkezi mezőgazdasági munkát vállalók összetételére. Elemzésük rámutat arra, hogy a mezőgazdasági idénymunka a rendszerváltozást követően fokozatosan etnicizálódott, mert mind a szomszédos országokból, főleg Erdélyből érkező szezonális munkások, mind a hazai időszakos munkát vállaló, aktív korúak többsége munkaközvetítők által rekrutált vagy helyi/környékbeli roma, akiknek strukturális helyzete, jóllehet nem azonos, de megfeleltethető az észak-, nyugat- és dél-európai országok migráns időszakos munkavállalóinak. Érvelésük alátámasztása-ként a szerzők a Tolnai-dombság és a Nagykőrösi járás településein végzet tereptapasztalataikat kamatoztatták.

Koós Bálint és szerzőtársai az alkalmi (szezónális) foglalkoztatást nemzetközi (elméleti) összefüggésekbe ágyazva, a rugalmasítás megjelenési formájaként értelmezik. A Kapcsolt Államigazgatási Paneladatok 2008 és 2017 közötti elemzése az alkalmi munkások számának emelkedését tárja fel, amely a főállású munkavállalók számának csökkenése mellett ment végbe. A terepi vizsgálatok talaján a tanulmány azt is feltárja, hogy a hazai gazdálkodók a klímaváltozás jelentette termelési kockázatok növekedésének ellensúlyozására főként technikai, technológiai adaptációval válaszolnak, amely sok esetben összekapcsolódik a munkaerő-megtakarítást célzó gépesítéssel. Ezen túlmenően ez a cikk is rámutat arra, hogy

az alkalmas munkaerő egész éves foglalkoztatására való gazdálkodói törekvés általánossá vált.

Rácz Katalin és Hamza Eszter tanulmánya arra vállalkozik, hogy feltárja a mezőgazdasági termelői együttműködések szerepvállalását az éghajlatváltozás negatív következményeihez való alkalmazkodásban. Az írásuk fókuszában álló, zöldség-gyümölcs ágazatban működő Termelői Értékesítő Szervezetek (TÉSZ-ek) vizsgálata arra világított rá, hogy az együttműködések ezen formáit markáns tagországi eltérések jellemzik az Európai Unióban, amit a termelői szervezetek környezeti, éghajlatvédelmi célokraallokált forrásainak jelentős szórása, az alkalmazott környezetvédelmi beavatkozások sokfélesége is alátámaszt. A feltárt eredmények értelmében a Nagykőrösi járásban és Szentesen vizsgált termelői szervezetek szerepvállalásában az éghajlatváltozással összefüggő tudásátadás, szemléletformálás volt hangsúlyos, az eszközszerkesztés, nagyobb tőkeigényű beruházások, kollektív fellépések egyelőre korlátozottan vannak jelen a klímaváltozás kihívásaihoz történő alkalmazkodásban.

Vigvári András és Németh Krisztina írása Szentes város kertészeti üzemének munkaviszonyait vizsgálva arra keresi a választ, hogy milyen strukturális okok járulnak hozzá az ágazatban tapasztalható munkaerőhiányhoz, e hiány milyen formákban jelenik meg és milyen adaptációs módokat hív elő a különféle üzemtípusokban. Elemzésükben bemutatják, hogy a munkáltatói szerepben lévő, különböző méretű és helyzetű kertészetek milyen stratégiákkal igyekeznek munkásaikat megtartani. Eredményeik azt mutatják, hogy a nagyüzemi kertészetek elsősorban a bér munkaviszonyok rugalmasítására (munkaerőkölcsonzés, teljesítményalapú bérezés), míg a családi kertészetek a patrónus-kliens viszonyok megerősítésére alapozzák adaptációs stratégiájukat. A szerzők bemutatják továbbá a mezőgazdasági bér munkások demográfiai összetételét, társadalmi helyzetük sérülékenységet, valamint azt a sajátos perspektívát, ahogyan a bér munkaviszonyok eltérő típusainak előnyeit és hátrányait látják és értékelik.

Jegyzetek

- 1 „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” (K 132 975).
- 2 „Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon” (OTKA NK 100675) című projekt.
- 3 „Resituating the Local in Cohesion and Territorial Development” (RELOCAL) H2020 (No. of Grant Agreement 727097).

Irodalom

Koós B., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaváltozás szorításában. *Tér és Társadalom*, 4., 64–92., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>

- Kovács K., Hamza E., Rácz K., Swain, N., Váradi M.M. (2024): Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összevetésben. *Tér és Társadalom*, 4., 33–63., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3615>
- Lennert J., Koós B., Bálint Cs., Király G., Kovács K., Váradi M.M., Hamza E., Rácz K. (2024): A klímaterülékenység tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 9–32., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3595>
- Rácz K., Hamza E. (2024): A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban. *Tér és Társadalom*, 4., 93–123., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3605>
- Vigvári A., Németh K. (2024): A rugalmasítás határán: bér munkaviszonyok a kertészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 124–145., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3603>

A klímasérülékenység tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban

Climate change vulnerability in the Hungarian horticulture and viticulture sectors: characteristics and differences

LENNERT JÓZSEF, KOÓS BÁLINT, BÁLINT CSABA,
HAMZA ESZTER, KIRÁLY GÁBOR, KOVÁCS KATALIN,
RÁCZ KATALIN, VÁRADI MONIKA MÁRIA

LENNERT József: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6001 Kecskemét, Pf. 261.; lennert.jozsef@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2653-3791>

KOÓS Bálint: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; koos.balint@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-2748>

BÁLINT Csaba: kutató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntartható Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; balint.csaba@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6085-0056>

HAMZA Eszter: tudományos tanácsadó, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

KIRÁLY Gábor: kutató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; kiraly.gabor@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7728-6367>

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

RÁCZ Katalin: kutatási igazgató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KULCSSZAVAK: mezőgazdaság; kertészet; éghajlatváltozás; sérülékenység; kitettség; érzékenység; adaptációs képesség; percepció

ABSZTRAKT: A mezőgazdasági szektor klímasérülékenysége kiemelkedően magas, különösen a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés ágazataiban. Az éghajlati adaptációt számos nemzetközi és hazai szakpolitikai stratégia prioritásként kezeli. Tanulmányunkban egységes elméleti keretrendszert kívánunk kialakítani, amely lehetővé teszi a klímasérülékenység komplex értelmezését. A kutatás célja a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztők klímasérülékenységének elemzése négy hazai mintaterületen, a kitettség, érzékenység és adaptációs képesség vizsgálatán keresztül; a gazdálkodók klímaváltozással kapcsolatos percepciójának bemutatása; a gazdálkodók által használt jó adaptációs gyakorlatok feltárása; a kitettség, az érzékenység, percepció és adaptációs képesség területi különbségeit befolyásoló környezeti, társadalmi és gazdasági tényezők azonosítása.

A vizsgálat kvalitatív (félig strukturált interjúk) és kvantitatív (sérülékenységi mutatók számítása) módszereket alkalmazott. Az eredmények alapján a gazdálkodók egyöntetűen érzékelték az éghajlatváltozás negatív hatásait, bár percepciójuk részben eltért a mért adatoktól. A gazdák számos adaptációs gyakorlatot alkalmaznak, az innovatív módszerek különösen a magas társadalmi tőkével és erős hálózatokkal rendelkező területeken terjedtek gyorsan. A sikeres alkalmazkodás nem kizárt sem a magas éghajlati kitettség, sem a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági körülmények mellett. Az elszigeteltség ösztönzőleg hathat az adaptációra, de a legrosszabb helyzetben lévő perifériákon az alapvető források és képességek hiánya miatt az alkalmazkodás ellehetetlenülhet.

József LENNERT: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Pb. 261., H-6001 Kecskemét, Hungary; lennert.jozsef@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2653-3791>

Bálint KOÓS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4. H-1097 Budapest, Hungary; koos.balint@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-274>

Csaba BÁLINT: researcher, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; balint.csaba@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6085-0056>

Eszter HAMZA: scientific advisor, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

Gábor KIRÁLY: researcher, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; kiraly.gabor@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0001-7728-6367>

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Katalin RÁ CZ: research director, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KEYWORDS: agriculture horticulture; climate change; vulnerability; exposure; sensitivity; adaptability; perception

ABSTRACT: The climate vulnerability of the agricultural sector is particularly high, especially in the viticulture, fruit and vegetable sectors. The potential damage caused by late spring frosts is particularly significant. In addition to compromising the harvest, extreme weather events can also harm perennial plants and agricultural infrastructure. Beyond affecting yield quantity, climate change can adversely impact product quality, which is a critical determinant of marketability in these sectors. Furthermore, the heightened intensity of extreme weather events, coupled with the fragmented structure of agricultural holdings, also contributes to the vulnerability of the horticultural sector. Climate adaptation is a priority in many international and national policy strategies. In our study we aim to develop a coherent theoretical framework that allows for a complex understanding of climate vulnerability.

The aim of the research is to analyze the climate vulnerability of vine, fruit and vegetable farmers in four study areas in Hungary through an analysis of exposure, sensitivity and adaptive capacity; to describe farmers' perceptions of climate change; to identify good adaptation practices used by farmers; and to identify environmental, social and economic factors that influence regional differences in exposure, sensitivity, perception and adaptive capacity. The study used

qualitative (semi-structured interviews) and quantitative (calculation of vulnerability indicators) methods. The districts of Bonyhád, Gyöngyös, Nagykőrös, and Szentes were selected as case study areas to reflect the diverse environmental and socio-economic conditions present across the country.

Quantitative indicators revealed a significant rise in temperature and exposure to heat waves across all case areas over the past two decades. In contrast, precipitation trends exhibited greater variability between the case areas. The likelihood of late spring frosts has also increased despite the overall warming trend. The qualitative results show that farmers' perceptions of the negative impacts of climate change were unanimous, although their perceptions differed partially from the measured data.

Farmers employ a diverse array of adaptation practices, including modifications to work routines, investments in both low-tech and high-tech infrastructure, and the implementation of nature-based solutions. Some adaptation strategies extend beyond agricultural production itself, encompassing diversification or, in the most severe cases, the complete cessation of horticultural activities. Innovative methods tend to spread most effectively in regions characterized by high social capital and robust networks. Our findings suggest that successful adaptation is feasible even under conditions of high climate exposure or adverse socio-economic circumstances. In some cases, a degree of isolation can even incentivize adaptation efforts. However, in the most disadvantaged peripheral areas, a lack of fundamental resources and skills may significantly impede the ability to adapt effectively.

Bevezetés

Az egyes gazdasági ágazatok klímásérülékenységének vizsgálatakor a mezőgazdaság kiemelt figyelmet élvez (Wreford, Neil Adger 2010; IPCC 2014; Dong et al. 2018). A turizmus mellett a mezőgazdasági szektor van leginkább kitéve az éghajlati elemeknek, amelyek kedvező vagy kedvezőtlen változása a legközvetlenebbül érinti (Coles, Zschingner, Dinan 2014). A szektor egyes ágazatai kevésbé, míg mások inkább klímásérülékenyek, a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés ez utóbbiak közé tartozik (Schultz, Jones 2010; Mosedale et al. 2016; Droulia, Charalampopoulos 2022; Sanneh, Babana, Yaffa 2022).

A nagyobb sérülékenység oka egyrészt ezen ágazatok relatíve erőteljesebb kitettsége. A szántóföldi növénykultúrákhoz hasonlóan a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés számára is komoly kihívásokat támaszt, rosszabb esetben hozamkieséshez vezet a vegetációs időszak rekorddöntőgető hőmérsékletei jelentette hőstressz (Olesen et al. 2011; Nicholas, Durham 2012), valamint a mind gyakrabban jelentkező aszályos időszakok (Teschfahunegn, Mekonen, Tekle 2016; Austin et al. 2020; Soltész, Nyéki, Lévai 2011). Az aszályhelyzet súlyosbodásához nemcsak a csökkenő, de legalábbis szélsőségesebbé váló csapadékhullás járul hozzá, hanem az emelkedő átlaghőmérséklet miatt növekvő evapotranspiráció is. A szántóföldi növénytermesztéssel összevetve azonban az éghajlatváltozás bizonyos jelenségei ezen ágazatok számára kiemelt kockázattal járnak. Ide tartoznak a gyakoribbá váló időjárási szélsőségek, mint a viharos széllel járó felhőszakadás és jégeső (Mertz et al. 2009). Az ezeket követő pusztítás rossz esetben a termés kiesés mellett az élő kultúrákban vagy éppen az intenzív zöldségtermesztés infrastruktúrájában bekövetkezett károsodással is jár.

A késő tavaszi fagyok elsősorban a gyümölcsstermesztés számára jelentenek kiemelt kockázati tényezőt. Az emelkedő februári-márciusi átlaghőmérsékletek miatt korábban kezdődik a rügyfakadás, ennek következményeként a naptári év azonos időpontjában bekövetkező tavaszi fagyok a korábbi évtizedekhez képest nagyobb pusztítással járnak, egyes fajták esetében akár az adott évre teljes termelésekiesést okoznak (Nicholas, Durham 2012). A fentiek mellett egyre gyakoribb gondot okozhat az erős téli fagy vagy éppen enyhe tél, a kora tavaszi hirtelen felmelegedés és a nyári napégés (Kocsis et al. 2015). További problémát jelentenek a klímaváltozás hatására újonnan megjelenő vagy elszaporodó kártevők is, mint például a zöldség- és gyümölcsültetvényekben nagy pusztítást okozó poloskafajok (Litskas et al. 2019; Guodaar et al. 2020).

Bár a termés minősége más haszonnövények esetében is fontos szempont, a szőlő-, gyümölcs- és zöldségágazat esetében az értékesíthetőség kulcs tényezője. A klímaváltozás pedig a terméshozamon túl a minőséget is alapvetően befolyásolja. A gyümölcsstermesztésben a fokozott növekedési ütem, a magasabb hőmérséklet miatt bekövetkező idő előtti érés kedvezőtlenül befolyásolhatja a gyümölcsök zamatát, cukor-, sav- és antioxidáns tartalmát (Malhotra 2017; Bisbis, Gruda, Blanke 2019). A szőlőtőkék fejlődése és növekedése három alapvető tényezőtől függ: a hőmérséklettől, a csapadéktól és a napsugárzástól. Ez utóbbi segíti elő az érési folyamat során a cukor-, fenol- és aromaanyagok termelődését, ami viszont befolyásolja a bor érzékszervi jellemzőit, például az íz- és illatminőséget (Lobell et al. 2006; Olesen et al. 2011; Mesterházy, Mészáros, Pongrácz 2014; Droulia, Charalampopoulos 2022). E tényezők tipikus éves mintázataitól való bármilyen eltérés hat a minőségre. A bor esetében az egyes borvidékekhez társuló egyedi karakterisztikák különösen nagy fontossággal bírnak. Ha az éghajlatváltozás kikényszerítette fajtaváltás megzavarja az egyes fajták és a borvidékek hagyományos párosítását, az könnyen piacvesztéssel járhat (Schultz, Jones 2010).

A szőlő-, gyümölcs- és zöldségstermesztés nagyobb klímásérülékenységehez ezen ágazatok magasabb intenzitása is hozzájárul. A gyorsuló klímaváltozás okozta nyomásra ezen ágazatok kevésbé képesek gyorsabb fajta- vagy termelési technológiaváltással reagálni. A szőlő- és gyümölcsültetvények élő kultúrái, valamint a fóliás vagy üvegházi zöldségstermesztés infrastruktúrája többéves befektetést igényelnek és így nagyobb adaptációs költséget jelentenek (Buzási 2021). Ezen ágazatoknak munkaerő-intenzív termelésük miatt a klímaváltozással párhuzamosan a munkaerőhiány adaptációs kihívására is megoldást kell keresniük (Kovács, Váradi 2024; Koós et al. 2024).

A szőlő-, gyümölcs- és zöldségstermesztés kiemelkedő klímásérülékenységehez a birtokszerkezet és a gazdatársadalom bizonyos adottságai is hozzájárulnak. Ezen ágazatokban a kis- és középbirtokok aránya a mai napig kiemelkedő. Ennek egyik következménye, hogy a kisbirtokok esetében egyes lokális események (pl. jégverés) károkozása akár a teljes területre kiterjedhet, míg más, szerencsésebb kisbirtokosok ültetvényeit akár teljesen el is kerülheti. Az elaprózott birtok-

szerkezet továbbá növelheti az adaptációhoz szükséges beruházások időbeli megtérülését és sokszereplős együttműködések kialakítását teszi szükségessé (Pickson, He 2021). Ugyanakkor ez a sokszínű gazdátársadalom potenciális előnyöket is hordoz magában: lehetőségeket teremt arra, hogy az egyes szereplők különböző adaptációs stratégiákat próbáljanak ki, és hazánk földrajzi diverzitását adottságként felhasználva térképezzék fel az egyes lehetőségek területileg eltérő működőképességét.

A kormányok és kormányközi szervezetek, szakpolitikai szereplők is korán felismerték, hogy a mezőgazdasági szektorra a klímaadaptáció során különös figyelmet kell fordítani. Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezmény tagjai által 2015-ben elfogadott Párizsi Megállapodás egyik fő célja az alkalmazkodóképesség növelése, az ellenálló képesség erősítése és az éghajlatváltozással szembeni sebezhetőség csökkentése. Az átlaghőmérséklet-változás 1,5 °C-on belül tartása érdekében dolgozta ki az Európai Bizottság az Európai Zöld Megállapodást (*Green Deal*) 2019-ben, amelynek fő célkitűzése, hogy az Európai Unió 2050-ig klímasemlegessé váljon. A megállapodás keretként szolgál a további klíma- és környezetvédelmet célzó stratégiáknak. Így ezzel összhangban került kialakításra a 2021–2027-es időszakban a Közös Agrárpolitika célrendszere és a tagállamok stratégiai tervei is: a KAP kötelező és önkéntes intézkedések sorával igyekszik támogatni a környezetvédelmet, az éghajlatváltozás mérséklését, illetve a klímaalkalmazkodást.

A mezőgazdaság klímaváltozáshoz való adaptációja több hazai stratégiának is fontos elemét képezi. Az első Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia (NÉS-1, 2008–2025) a klímapolitika egyik cselekvési irányaként határozta meg az adaptációt, míg a 2018–2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra is kiterjedést nyújtó második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiában (NÉS-2) már önálló egységet képez a Nemzeti Alkalmazkodási Stratégia (NAS). A NAS beavatkozási területeinek egyike a sérülékeny ágazatok, köztük a mező- és erdőgazdálkodás rugalmas és innovatív alkalmazkodásának megvalósítása, valamint ágazatspecifikus alkalmazkodási stratégiai dokumentumok kidolgozása és integrálása az ágazati tervezésbe. A mezőgazdasági stratégiák végrehajtásában a NAS rövid-, közép- és hosszútávú cselekvési irányokat részletez. A klímaváltozáshoz alkalmazkodó mezőgazdaság és tájhasználat más kapcsolódó stratégiákban is megjelenik, így a Nemzeti Környezetvédelmi Programban, a Nemzeti Vízstratégia – Kvassay Jenő Tervben és a Nemzeti Tájstratégiában is.

A mezőgazdaság, azon belül is a kertészeti és szőlészeti ágazatok éghajlati alkalmazkodásának fontosságát, annak tudományos megalapozottságát és szakpolitikai prioritásait figyelembe véve tanulmányunk fő célkitűzése, hogy kvantitatív és kvalitatív módszereket ötvöző, kevert módszertan használatával vizsgálja meg a hazai szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztők klímásérülékenységét, kiemelt tekintettel az országon belüli területi különbségekre. Ennek keretében írásunkban kitérünk

- a gazdálkodók klímakitettségének, érzékenységeinek és adaptációs képességeinek vizsgálatára;
- a gazdálkodók klímaváltozással kapcsolatos percepciójának bemutatására;
- a gazdálkodók által használt jó adaptációs gyakorlatok feltárására;
- a kitettség, az érzékenység, percepció és adaptációs képesség területi különbségeit befolyásoló környezeti, társadalmi és gazdasági tényezők azonosítására.

Tanulmányunkkal szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar klíma- és agrárpolitika megalapozott információkkal rendelkezzen ezen ágazatokat illetően arról, hogy a gazdálkodók milyen kihívásokkal szembesülnek, hogyan érzékelik a klímaváltozást és miként ítélik meg az alkalmazkodás szükségességét és lehetséges irányait.

A klímásérülékenység kiértékelésének elméleti keretrendszere

A klímaváltozás az új évezred egyik központi kutatási témájává vált, ez azonban együtt járt a kapcsolódó terminológia túlburjánzásával is. A használt fogalmak egymástól való elkülönítése, pontos jelentéstartalma gyakran nem kellően tisztázott és tudományterületenként eltérhet (Nelson et al. 2010; Goldman, Turner, Daly 2018; Siders 2019). Ennek ellensúlyozására tanulmányunkban egységes elméleti keretrendszer kialakítására törekedtünk, erősen támaszkodva az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testületének (IPCC) fogalmi megközelítéseire.

Tanulmányunkban *éghajlatváltozásnak való kitettség* alatt az egyes éghajlati elemek már bekövetkezett, illetve a prognózisok alapján várhatóan bekövetkező trendszerű változását értjük, beleértve a szélsőséges időjárási események gyakoriságának változását is. A kitettség mérhető, egzakt módon számszerűsítható és az adott területegységre (a vizsgálat tárgyától függetlenül) általánosan jellemző tulajdonság, olyan, önmagában is komplex fogalom, amely számos összetevőre bontható. A mezőgazdasági kitettség vizsgálatakor a hőmérséklet (Quiller et al. 2017), a vegetációs időszakban bekövetkező fagy (Parker, Pathak, Ostoja 2021), a csapadék (Lottering, Mafongoya, Lottering 2021) és a szélsőséges időjárási események előfordulása (Rosenzweig et al. 2002) kapja a legnagyobb figyelmet.

A kitettség általános jellegével szemben az éghajlati elemek változásának lehetséges hatása a vizsgálat tárgyától függ. A vizsgálat tárgyának (pl. társadalmi csoport, területi egység, rendszer) érzékenysége határozza meg a kitettség által kiváltott várható hatások mértékét. Az *érzékenység* a vizsgálat tárgyának jellemzőiből eredő passzív, belső tulajdonság. Az érzékenység a kitettséghez hasonlóan komplex fogalom, ami környezeti, társadalmi és gazdasági komponenseket is tartalmazhat (Nouri et al. 2016; Khan et al. 2021).

Percepció alatt az egyén által észlelt valóságot és annak értelmezését értjük. A klímaváltozással kapcsolatban népszerű téma a gazdálkodók percepciójának

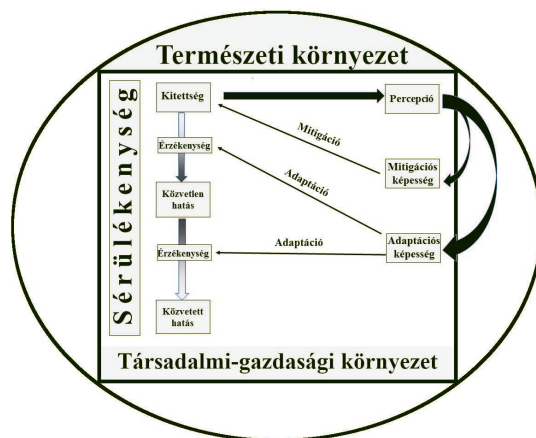
vizsgálata. A korábbi kutatások alapján a gazdálkodók nagy többsége tudatában van az éghajlatváltozásnak (Datta, Behera, Dahut 2022), ugyanakkor bizonyos kétélyekről is beszámoltak (Mitter et al. 2019). Egy metaanalízis alapján a gazdálkodók hőmérsékletváltozással kapcsolatos percepciója általában jobban egybevág a meteorológiai adatokkal, mint a csapadékkal kapcsolatos percepciójuk (Madhuri, Sharma 2020).

Mitigáció alatt olyan tudatos cselekvést értünk, melynek célja az éghajlatváltozásnak való kitettség csökkentése (Jones 2004). A mitigáció jellemzően globális léptékű intézkedéseket foglal magába (pl. az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése, szén-dioxid kionása a légkörből); helyi és regionális szinten a mitigációs kapacitás nagyon korlátozott.

Az IPCC megközelítésével összhangban *adaptáció* alatt olyan tudatos cselekvést értünk, amelynek célja az éghajlatváltozással szembeni érzékenység csökkentése. Ennek megfelelően az adaptációs képesség az éghajlatváltozásra való sikeres reagálás képessége az erőforrások és technológiák korábitól eltérő felhasználásával, a korábbi viselkedésminták megváltoztatásával (Folke et al. 2010; Engle 2011). A mezőgazdaság esetében az adaptációs lépések vonatkozhatnak közvetlenül a növénytermesztésre (Masud et al. 2017), de lehetnek jóval nagyobb léptékű intézkedések, amelyek a pénzügyi lépésektől (Hogan, Berry, Bode 2011) akár az öntözési rendszerek kiépítéséig terjedhetnek (Gomez 2015). A gyümölcs-termesztésben az adaptációs lehetőségek skálája igen széles: ide tartozik a megfelelő termőhely kiválasztása, valamint az ökotoleráns és ellenálló növényfajták alkalmazása. Emellett megnövekedett jelentőséget kapnak a növényvédelmi intézkedések, az öntözés, a jégeső elleni védekezés (rakéták és hálók segítségével), a művelési módok, a sor- és tőtávolságok optimalizálása, valamint a növények koronaformáinak kialakítása. A zöldségtermesztésben a megfelelő termőhely kiválasztása mellett fontos szerepet kap az öntözés (csepegtető, szivárogtató, frissítő, vízpótló, párasító), a fagy elleni védekezés, az árnyékolás, a takarás, a trágyázás, a vízelvezetés, az altalaj lazítása, a bakhátas művelés, valamint a szél elleni védelemre alkalmas palánták kiültetése (Láng et al. 2006). A szőlőtermelés esetében a változó hőviszonyra adható egyik alkalmazkodási válasz a kékborszőlők és kései érésű fajták előnyben részesítése (Gaál, Moriondo, Bindi 2012; Mesterházy, Mészáros, Pongrácz 2014; Kovacs, Puskas, Pozsgai 2017).

A *sérülékenységet* több kutatás is a kitettség, érzékenység és az adaptációs képesség fogalmaival kapcsolja össze (Smit, Wandel 2006; Tao et al. 2011; Ford et al. 2018). A CIVAS (*Climate Impact and Vulnerability Assessment Scheme*) modell egy kísérlet e fogalmak szintézisére és a számszerűsítésére (Farkas, Hoyk, Rakonczai 2017). Tanulmányunk is a sérülékenyséé ezen értelmezését alkalmazza. (A fentebb bemutatott fogalmak egymáshoz való viszonyát az 1. ábra összegzi.)

1. ábra: A klímaseérülékenység vizsgálatának elméleti keretrendszere
The conceptual framework of climate vulnerability

Forrás: saját szerkesztés

Módszertan

Kutatásunk során kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk. A kvalitatív módszerek közé tartozott a négy vizsgálati területen 2021 és 2023 között végzett terepi munka és 82 félig strukturált interjú készítése. A potenciális interjúalanyok azonosítása szakértői javaslatok alapján és hólabda-módszerrel történt. Az interjúk betekintést nyújtottak a gazdálkodók éghajlatváltozással kapcsolatos percepcióiba, a klímaérzékenységet befolyásoló tényezőkbe, a meghozott adaptációs intézkedésekbe és az alkalmazkodóképességüket befolyásoló tényezőkbe.

A kitétttség, érzékenység és az adaptációs képesség feltárására kvantitatív mutatókat használtunk. Az éghajlatváltozásnak való kitéttsegi mutatók elkészítése a következő lépésekből állt:

Adatgyűjtés: Az éghajlati adatok forrása az Országos Meteorológiai Szolgálat (OMSZ) Meteorológiai Adattára volt. A tengerszint feletti magasságadatokat az Európai Környezetvédelmi Ügynökség EU-DEM digitális domborzatmodelljéből származnak. A járások GIS-adatainak forrása pedig az ArcMagyarország 2021 adatállomány volt.

Előfeldolgozás: a Meteorológiai Adattárból származó nyers adatok eredeti adatstruktúrája előfeldolgozási fázist igényelt. Minden egyes mérőállomásnak saját Excel-táblázata van, amelyek mindegyike tartalmazza a működési időszakokra vonatkozó napi adatokat és földrajzi koordinátáikat. A megfigyelési pontok közös fájlba rendezését, az információk testre szabását és szűrését egy Python szkript segítségével végeztük el.

A tengerszint feletti magasság és az éghajlati elemek közötti összefüggés kiértékelése: bizonyos éghajlati elemek esetében a várható értékek alakulása nagymértékben a tengerszint feletti magasság függvénye. Hogy ezt figyelembe vegyük az interpoláció során, a fennálló kapcsolat számszerűsítésére SPSS-ben lineáris regressziós modelleket készítettünk, az éghajlati indexeket függő, a tengerszint feletti magasságot pedig független változóként használva (Goodale, Aber, Ollinger 1998). A kapott regressziós egyenlet β együtthatóit arra használtuk fel, hogy a különböző tengerszint feletti magasságban található mérőállomások mért adatait egy hipotetikus 0 méter magasságra vetítsük.

Interpoláció: Az 55 mérőállomás 0 méteres tengerszint feletti magasságra vetített értékei szolgáltak bemenő pontadatokként az interpoláció számára (Hadi, Tombul 2018). Az IDW-módszert használtuk az ArcMap programban, ezzel hipotetikus tengerszintre interpolált felületeket hoztunk létre minden felhasználni kívánt mutatóhoz. Végül e rétegek cellaértékeit a Raster Calculatorban módosítottuk, a regressziós egyenletek β együtthatói és az EU-DEM raszter celláinak magasságértékei alapján. Az eredmény egy, a tengerszint feletti magasság befolyásoló hatását is tartalmazó interpolált felület az ország teljes területére.

A klímaváltozásnak való kitettség elemzéséhez az alábbi mutatókat használtuk fel:

- évi középhőmérséklet ($^{\circ}\text{C}$),
- a hőségnapok (30 $^{\circ}\text{C}$ feletti maximális hőmérséklet) éves száma (db),
- fagypont alatti hőmérséklet valószínűsége áprilisban vagy májusban (%),
- évi átlagos csapadékmennyiség (mm),
- a nagycsapadékos (30 mm feletti) napok éves száma (db),
- a 17 m/s feletti viharos széllesekkel jellemezhető napok éves száma (db).

Az egyes indexek értékeit két időszakra, a 2002-2011-es és a 2012-2021-es évtizedekre átlagoltuk, és vizsgáltuk meg a változást. A korlátozottan elérhető korábbi adatok mellett ezt a módszertani döntést az is indokolja, hogy jellemzően a termelők is rövidebb időtáv alapján hoznak gazdálkodásukat érintő döntéseket (Rogers, Curtis, Mazur 2012).

Az éghajlatváltozással szembeni érzékenység kiértékelésére három szempontot vizsgáltunk meg: a talajok aszályérzékenységét, a terménystruktúrából adódó érzékenységet és a mezőgazdaság szerepét a helyi gazdaságban.

A Talajtani Intézet Magyar Agrotopográfiai Adatbázisa (Várallyay 1985) szolgált információforrásként az aszályérzékenységhez. Ez a GIS-adatbázis a talaj vízgazdálkodási tulajdonságaira vonatkozó információkat is tartalmaz. A jó víztároló és víztartó képességű talajokat kevésbé érzékenynek tekintettük. Az index kiszámításakor csak a Corine Land Cover (CLC 2018) szerinti mezőgazdasági területeket vettük figyelembe, a legelők kivételével.

Az adott terület terménystruktúrájának meghatározásához a Corine Land Cover osztályozását (szántóföld, gyümölcsösök, szőlőültetvények, heterogén mezőgazdasági területek), valamint a 2020-as Agrárcenzus eredményeit használtuk

fel. Az Agrárcenzusnak a KSH Területi Atlaszában elérhető adatai tartalmazzák a főbb szántóföldi kultúrák (búza, kukorica, ipari növények, takarmánynövények) vetésterületét. Az egyes kultúrák érzékenységet a Mezőgazdasági Kockázatkezelési Rendszer által megállapított kárhányad alapján határoztuk meg (Lámfalusi, Péter 2021; Péter, Lámfalusi 2022).

A mezőgazdaság helyi gazdaságban játszott szerepét véleményünk szerint jól tükrözi a mezőgazdasági foglalkoztatás aránya, melynek forrása a 2011. évi népszámlálás volt.

A pénzügyi források rendelkezésre állása a sikeres adaptáció egyik fontos előfeltétele, így a 2020-as Agrárcenzus Standard Termelési Értékét (STÉ) használtuk fel az adaptációs képesség területi különbségeinek magyarázatához. Az STÉ az Európai Unió által kidolgozott standardizált mérőszám, amelynek célja, hogy gazdaságok által megtermelt értéket számszerűsítse. Közvetlen módon a gazdaságok által termesztett növények és az állatállomány határozza meg, amit közvetett módon számtalan tényező, így a talaj termékenysége, a technológiai beruházások, a piacok elérhetősége, a meglévő közlekedési infrastruktúra befolyásol.

Az egyes mintaterületek szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztőinek klímásérülékenységet az elméleti keretekben leírtaknak megfelelően a kitettség, érzékenység és adaptációs képesség eredményeinek komplex kiértékelése alapján határozzuk meg.

A kutatás során négy mintaterületen vizsgáltuk kvalitatív módszerekkel, félig strukturált interjúkkal és megfigyelésekkel a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés klímásérülékenységet: a Bonyhádi, Gyöngyösi, Nagykőrösi és Szentesi járásokban. A mintaterületek kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy az egyes járások eltérő környezeti, mezőgazdasági és társadalmi-gazdasági adottságokkal rendelkezzenek, leképezve hazánk termőközleteinek nagyfokú változatosságát.

Eredmények

Kitettség

Országos szinten a fentiekben bemutatott módon számított hat éghajlati index értékei közül három esetben figyelhetünk meg jelentős és sajnos kedvezőtlen irányú elmozdulást a két időszakra (2002–2011, illetve 2012–2021) jellemző értékek összevetésével (2. ábra).

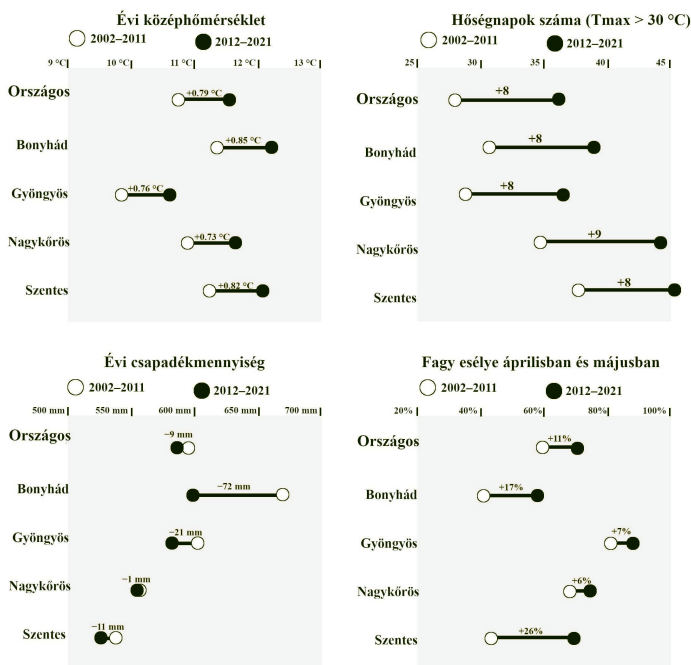
Egyrészt a 2012–2021 időszakban 0,8 Celsius fokkal emelkedett az éves országos középhőmérséklet a megelőző tízéves periódusra jellemző értékhez képest, másrészt tovább nőtt azon napok száma, amikor a napi csúcshőmérséklet meghaladta a 30°C-t. A hőségnapok száma a 2012 utáni tíz éves periódusban egészen 36 napos értékig emelkedett, miközben a 2002–2011 időszakban jellemzően csupán 28 olyan nap volt, amikor a napi csúcshőmérséklet meghaladta a 30°C-os

küszöbértéket. A harmadik markáns változásnak a tavaszi fagyok bekövetkeztének emelkedő valószínűsége bizonyult (országosan +11%). A tavaszi fagyok kártételét növelte, hogy az enyhébb tél következtében a vegetációs időszak is eltolódott, az április-májusi fagyok több késő tavaszi időszakban a már rügyező/virágzó növényeket károsították.

A fennmaradó három vizsgált éghajlati index értékei – azaz az éves jellemző csapadékmennyiség; a heves esővel, illetve komolyabb széllel jellemezhető napok száma – esetében országos szinten nem lehet számottevő változásokról beszámolni a vizsgált két évtized adatai alapján. Az átlagos éves csapadékmennyiség mérsékelt csökkenést mutatott (-9 mm), a heves esőzéssel, illetve széllel jellemezhető napok száma azonban nem mutatott érdemi változást.

2. ábra: Az éghajlati paraméterek változása országos összehasonlításban a vizsgált négy kutatási terep esetében (2002–2021)

Changes in Selected Climatic Indicators in Research Areas in comparison with national data (2002–2021)

Forrás: a Magyar Meteorológiai Szolgálat Meteorológiai Adatbázisa alapján saját számítás

Regionális szinten vizsgálva az éghajlati paraméterek 2002–2021 közötti változását, jelentős területi differenciáltságot állapíthatunk meg. Mind az átlaghőmérséklet, mind a hősejnapok száma a Szentesi járásban volt a legmagasabb, legalacsonyabb pedig az ország nyugati részén és a hegyvidéki területeken. Figyelemre méltó, hogy a változás mértéke ott volt jelentősebb, ahol már a kiindu-

ló érték is magasabb volt – azaz a klimatikus jellemzők a vizsgált időszakban nem a kiegyenlítődé, hanem a további polarizálódás irányába változtak.

Az április-májusi időszakban a fagypont alatti hőmérséklet kialakulását a globális hatások mellett lokális tényezők (domborzat és a talaj jellemzői) is jelentős mértékben befolyásolják, amelynek eredőjeként például a Duna-Tisza között (Nagykőrösi járást) jobban sújtja a tavaszi fagy. A változást jól jelzi, hogy a 2002–2011-es időszakban a Bonyhádi járásban még inkább arra lehetett számítani, hogy tavasszal nem fogja károsítani a növényeket a nulla fok alatti hőmérséklet. Ezzel szemben megállapítható, hogy a következő évtizedben a tavaszi fagy mind a négy vizsgált térségben gyakoribbá vált és mindenütt meghaladta az 50 százalékot, azaz, nagyon leegyszerűsítve, a tavaszi fagyok bekövetkezése mind a négy térségben valószínűbbé, a Gyöngyösi járásban pedig majdnem biztossá vált (90% körüli értékkel).

A csapadékmennyiség tekintetében a Bonyhádi és a Gyöngyösi járásban regisztrálhattuk a legnagyobb mennyiséget, míg a Nagykőrösi és a Szentesi járás bizonyult a leginkább csapadékszegénynek mindkét vizsgált időszakban. Az adatok alapján megfigyelhető egyfajta kiegyenlítődé, míg a 2002–2011-es időszakban a Bonyhádi járás volt jellemzően a legcsapadékosabb, a következő évtizedben itt csökkent a legnagyobb mértékben (-72 mm!) a jellemző éves csapadékmennyiség. A folyamat komplexitását ugyanakkor jól mutatja, hogy az ország egyes térségeiben (így különösen Délnyugat-Magyarországon) a csapadékmennyiség emelkedése volt megfigyelhető, annak ellenére is, hogy az ország egészét tekintve a csapadékmennyiség csökkenését állapíthattuk meg. Vizsgált négy terepünk mindegyikére – bár igen eltérő mértékben – a csapadékmennyiség mérséklődése jellemző.

Érzékenység

Az előző alfejezetben bemutattuk, hogy a vizsgált két évtizedben miként változtak a klimatikus viszonyok. Az elméleti keretnek megfelelően a klímaváltozásnak való kitettség ugyanakkor nem determinálja, csupán hatással van a klímásérülékenységre, hiszen arra környezeti, társadalmi és gazdasági érzékenységi tényezők is hatnak. Ilyen fontos befolyásoló tényező a talajok vízmegtartó képessége, amely alapvetően meghatározza a talaj aszályérzékenységét, és ezzel kihat a mezőgazdasági termelés adottságaira. A mezőgazdasági területekre (CLC 2018) az aszályérzékenységet a talaj vízgazdálkodási tulajdonságai (víznyelés, vízvezető képesség, vízraktározás) alapján határoztuk meg (Várallyay 1985). A jó vízraktározó és víztartó képességű talajokat kevésbé érzékenynek, míg a gyenge víztartó talajokat (pl. Nagykőrös térségére jellemző homoktalajok) kifejezetten aszályérzékenynek tekintettük.

A különböző növényi kultúrák nem egyforma mértékben képesek tolerálni az időjárási szélsőségeket, ezért az egyes mintaterületek érzékenységét termény-

struktúrájuk is befolyásolja. Az adott területre jellemző növényi kultúrák megállapítására a KSH Agrárcenzus 2020 Területi Atlaszában megjelent adatait használtuk fel, míg az egyes növényi kultúrák érzékenységeinek megállapításához a Mezőgazdasági Kockázatkezelési Rendszer adataira támaszkodtunk, amelynek kárhányadai jól mutatják az egyes kultúrák érzékenységét (időjárással összefüggő termelési kockázatosságát).

Az érzékenység azonban nem szűkíthető le a növénytermesztés időjárási érzékenységeire, rendkívül fontos ennek társadalmi-munkaerőpiaci dimenziója is, azaz, hogy a mezőgazdaság milyen foglalkoztatási szerepet játszik a lokális munkaerőpiacon. Ennek számszerűsítésére a népszámlálás foglalkoztatási adatait használtuk fel, amelyek a vizsgálat idején még csak a 2011-es évre álltak rendelkezésre.

E három tényező szempontjából a Bonyhádi járás az országos átlagnak megfelelő érzékenységgel rendelkezik. A Gyöngyösi és a Nagykőrösi járásban a talajok vízgazdálkodási jellemzői kedvezőtlenek, illetve magas kárhányaddal jellemezhető növényi kultúrák jellemzőek, ugyanakkor a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe nem kimagasló. Szentes térségében alacsony kárhányadú növényi kultúrák jellemzőek, illetve a talajok is jó vízmegtartó képességgel rendelkeznek, viszont a mezőgazdasági függőség a Szentesi járásban volt a legmagasabb.

Percepció

A terepkutatás négy helyszínén mintegy nyolcvan interjú készült a 2021-2023 időszakban. Feltétlenül jelezni kell, hogy ez az időszak több szempontból is rendkívüli volt, előbb a COVID-19 pandémia, majd az orosz-ukrán háború, 2022-2023-ban pedig a történelmi aszály hozott drámai változásokat mind a termelés, mind az értékesítés területén.

A változó környezeti feltételek közül a termelők előszeretettel említették azokat a tényezőket, amelyek vagy magát a munkavégzést nehezítették meg, vagy a munka jövedelmezőségét rontották. Így különösen gyakori volt a nyári hőhullámok, a tavaszi fagyok, a tenyészidőszakban érzékelt csapadékhiány (aszály), illetve az intenzív viharok, széllekeések említése.

„Egyszerűen nem tudunk mit csinálni a növényekkel, túl meleg van nekik. Hiába árnyékolunk, nem tud kötődni.” (Szentesi járás, hajtott növénytermesztő)

„Fagyok persze mindig voltak, de nem három egymást követő évben, ilyen soha nem volt, és most ez már a negyedik év.” (Nagykőrösi járás, vegyes gazdaság)

A terepmunka során rögzített interjúk elemzése arra mutatott rá, hogy a klímaváltozás gazdálkodói percepcióját több tényező is befolyásolta, de nem feltétlenül határozta meg. Ilyen tényezőnek bizonyult a gazdálkodó életkora, a gazdaságra jellemző növényi kultúra, a saját érintettség, azaz az extrém időjárási

esemény következtében megtapasztalt anyagi kár, és meglepő módon, nagyon fontosnak bizonyult az interjú során a kérdések megfogalmazásának módja. Az egyéni tapasztalatok, hitek, tanult és szerzett ismeretek határozták meg a megkérdezettek narratíváját.

A gazdálkodó kora fontos tényező: minél idősebb, illetve minél hosszabb gazdálkodási múltra támaszkodhatott egy válaszadó, annál inkább figyelt az időjárási eseményekre, s az utóbbi évekre visszatekintve annál több ilyen extrémnek tekinthető eseményt tudott felidézni. A nagyobb tapasztalat ugyanakkor azt is eredményezte, hogy az idősebb válaszadók rendre úgy érzékelték, hogy ezek a jelenségek egyáltalán nem újak, évtizedekkel korábban is fordult már elő például komoly tavaszi fagykár, vagy kellett hosszú heteken át tartó aszályos időszakkal megküzdeniük. Amit az idősebbek új jelenségnek tartottak, az a hóhullámok intenzívebbé válása, azaz mind hosszabb időn keresztül lehet 30 Celsius fok feletti csúcshőmérsékletet mérni, illetve magának a napi hőmérsékleti csúcsoknak az utóbbi időben megfigyelhető emelkedését emelték ki. Ezek jószerével minden interjúban elhangzottak, néhányan ugyanakkor arra is rámutattak, hogy az utóbbi időben mintha gyakrabban és nagyobb károkat okozva fordulnának elő extrém időjárási események, különösen a kései (tavaszi) fagyok, viharok, jégverés, vagy éppen a rövid idő alatt lehulló nagy mennyiségű csapadék. „*[régén] nem voltak ilyen viharok, mint most! ... régen leszúrtuk, megkötöttük bálamadzaggal, és nem volt probléma. Most csőből építünk sátrakat, össze van hegesztve, le van betonozva... most már úgy meg vannak építve a fóliáink, mint egy üvegház.*” (Szentesi járás, idős hajtatott növénytermesztő)

A fiatalabb, ám jellemzően felsőfokú iskolai végzettségű gazdálkodók ezzel szemben inkább a tanult klímaváltozási narratíván belül helyezték el a saját gazdaságukban megtapasztalt extrém időjárási eseteket, azaz egy globális folyamat helyi megjelenéseként értelmezték az általuk megtapasztalt eseményeket. „*Nyilván változott a klíma, a kilencvenes években mások voltak az időjárási viszonyok... Fel kell készülni arra, hogy a klíma, az ilyen, hogy lesznek ezek az extrém viharok és extrém szárazságok.*” (Gyöngyösi járás, középkorú szőlőtermesztő)

Az egyes növényi kultúrák tűrőképességének differenciáltsága a klimatikus viszonyok változásával került a figyelem középpontjába, a változó körülmények között a növények termesztése ugyanis sok esetben már nem biztosítja a megszokott terméseredményeket és jövedelmezőséget. A gazdálkodók számára az látható, hogy egyre nagyobb erőfeszítésekkel tudják csak fenntartani (megközelíteni) a korábbi időszakok jellemző eredményeit. „*Szóval hektáronként 180-240 mázsa, akkoriban [a '90-es években] ezek az ültetvények tudták ezt. A föld ugyanott van, az az ültetvény ugyanott van. ... [mostanra] visszaestek a termésátlagok százötven mázsára.*” (Gyöngyösi járás, középkorú szőlőtermesztő)

Az egyes növényi kultúrák esetében más és más tényezők bizonyultak kritikusnak, így bár megjelentek közös elemek (csapadék csökkenése, szélsőséges események gyakoriságának növekedése, korábban nem ismert növényi kártevők

pusztítása), az egyes mintaterületek gazdálkodói mást és mást tartottak problémának. A Gyöngyösi járás szőlőtermesztői elsősorban a hőstresszt és az intenzívebbé váló UV-sugárzást emelték ki a gazdálkodásukra negatívan ható tényezőként. A Bonyhádi és a Nagykőrösi járás gyümölcstermesztői a tavaszi fagyveszély fokozódását, illetve a csapadékmennyiség csökkenését nevezték meg, amely drámai mértékben rontotta a gazdaság jövedelmezőségét. A Szentesi járás hajtattott zöldségtermesztői is a késő tavaszi lehűlést, fagyokat emelték ki, bár számukra nem csupán a fagypont alatti hőmérséklet, hanem a napsütés hosszabb ideig fennálló hiánya is komoly problémát jelent.

A személyes kár megélése fontosnak bizonyult az extrém időjárási események felidézésében, a gazdálkodók napra pontosan meg tudták mondani, hogy mikor érte az ültetvényüket jelentősebb jégkár, vagy éppen mely években pusztított a tavaszi fagy. *„2017 május harmadika és május tizenharmadika, ezek ilyen elfelejtethetetlen dátumok, egymás után tíz nap különbséggel két jégverést kapott itt a Mátra.”* A térségükben tapasztalható, ám saját gazdaságukat nem érintő események kapcsán azonban megfigyelhető volt, hogy a válaszadók jelentős károkat okozó eseményekről nem tudtak, nem emlékeztek rá, illetve jóval bizonytalanabbak voltak az extrém események évekhez kötésében s az elszenvedett károk megítélésében: *„nagy károkat okozott nekik”; „volt, hogy újra kellett telepíteniük”.*

A megkérdezettek mind a négy terepen arról számoltak be, hogy gyakoribbá váltak a szélsőséges időjárással kapcsolatos események, és kártételük is mind súlyosabb. A válaszadók nagyobb része ezt összefüggésbe hozta a klímaváltozással, s nem egyszeri jelenséggként, hanem egy folyamat megjelenési formájaként tekintett rá, amely a jövőt is meghatározza.

„Hát, úgy gondolom, hogy a melegedést nem fogja megállítani semmi, mert ez egyre fokozódik szerintem.” (Gyöngyösi járás, szőlőtermesztő)

„Ez valóban az éghajlatváltozás, és én nagyon félek tőle. Mindenesetre fel kell készülnünk arra, hogy egyre súlyosabb válságok lesznek [az éghajlatváltozás miatt].” (Bonyhádi járás, kajsziparack ültetvény tulajdonosa)

Azonban ez korántsem tekinthető általánosnak, a gazdálkodók egy része kifejezetten szkeptikus álláspontot képviselt, nagyfokú bizonytalanságra és ellentmondó szakértői véleményekre utaltak.

„Magáról az éghajlatváltozásról az a véleményem, hogy nem mondom, hogy nem hiszek benne, de úgy gondolom, hogy nem tudom megítélni, hogy milyen hatással van ránk, vagy hogy száz évvel ezelőtt nem így volt.” (Bonyhádi járás, vegyes gyümölcsültetvény tulajdonosa)

„Hát, hogy az éghajlatváltozás milyen irányba megy majd el, azt passzolom. Látszanak jó irányú törekvések... azt mondják egyes klímakutatók, ez természetes folyamat, és ez a bolygó ciklusához hozzátartozik, és mi buta kis emberek nem tudunk ellene semmit tenni; van, aki azt mondja, mi ilyen-olyan

emberek okoztuk ezt, tehát nekünk ezt helyre kell hozni, és helyre is tudjuk! Hát, ez tíz év múlva derül ki.” (Gyöngyösi járás, szőlőtermesztő)

Mitigáció és adaptáció

Az elméleti keretben tárgyaltnak megfelelően mitigációra – az éghajlatváltozásnak való kitettség mérséklésére irányuló cselekvésekre – kevés lokális, regionális példát lehet találni. Az egyik kivételt a hazai jégkarmérséklő rendszer képezi. A rendszert alkotó talajgenerátorok sűrű hálózata ezüst-jodidot juttat a légkörbe, hogy megakadályozza a súlyosabb kárt okozó, nagyobb szemcseméretű jégesők kialakulását. Eredményeink visszaigazolják a tevékenység legalább részbeni sikerét, volt olyan megkérdezett, aki örömmel számolt be a jégkár mérséklődéséről. Ugyanakkor olyan gazdálkodókkal is találkoztunk, akik a csapadékcsökkenés okát a jégkarmérséklő rendszer működésében látták. A megkérdezettek egyébként – a köznyelvben rögzült szóhasználatból megegyezően – a jégkarmérséklő-rendszerre valóságálatpot nélkülözően jégagyúzásként utaltak.

Ezzel szemben a klímaváltozással szembeni érzékenység csökkentését célzó adaptációs intézkedésekkel jóval gyakrabban találkoztunk. Egyes kisebb léptékű alkalmazkodási gyakorlatok a korábbi gazdálkodási szerkezetet és terménystruktúrát jórészt érintetlenül hagyják. Ilyen például az egyes munkafolyamatok időbeli átütemezése, a korábbi ültetéssel a rövidebb télhez, az előre tolódó vegetációs időszakhoz történő alkalmazkodás. Ennek példája, hogy a szőlőtermelők korábban kezdik meg a metszést. A munkafolyamatok átütemezésének másik példája, hogy az elviselhetetlen hóhullámok elkerülése érdekében a gazdák a munkát kora reggelre vagy akár éjszakára időztik: *”És ekkor vált általánossá az éjszakai munka egy formája, mert a munkások nem bírták a hőséget, ezért éjjel fejlámpával dolgoznak a növények között.”* (Szentesi járás)

A hőség elleni küzdelemben a csúcstechnológiai beruházások is szerepet kapnak. A szentesi gazdák számoltak be arról, hogy a modernebb üvegházak sokkal jobban képesek a hőmérséklet szabályozására, mint a régebbi technológia. Néhányan azonban rámutattak a megfizethetőbb low-tech megoldások hasznosságára is. Ilyen a fóliasátrak fehér festékkel való lefestése, ami sikeresen csökkenti a szélsőséges felmelegedést és az UV-sugárzást. Hátránya, hogy ez a high-tech megoldásokkal ellentétben nem szabályozható. A hasonló alacsony technológiai, de munkaigényes beruházások közé tartozik az öntözésre szolgáló víztározók létesítése; terepbejárásaink alapján ezek a leggyakoribb védelmi eszközök az aszály ellen. Néhány gazda jéghálót telepített a jégeső ellen, míg a legpusztítóbb tavaszi fagyokkal szemben – anyagi lehetőségükhöz mérten – változatos eszközöket vetnek be (ventilátorok, fagyvédő gyertyák, füstölés, fagyvédő öntözés, biostimulátorok permetezése, ködpermetezés, szélgépek), gyakran hiába.

A technológiai megoldások alkalmazása mellett a gazdák számára a másik lehetséges út a természetalapú megoldások felé fordulás. Az öntözés mellett a

gazdák a talaj szerkezetének és vízháztartásának javítását célzó gyakorlatokról is beszámoltak, mint például a forgatás nélküli talajművelés, a szerves trágyázás és mulcsozás, valamint a szalmamaradványok bedolgozása a talajba.

Míg a fent felsorolt adaptációs intézkedések nem változtatják meg számottevően a kialakult termelési struktúrát, más alkalmazkodási lépések már ebbe az irányba mutatnak. A nagykovácsi és a bonyhádi gyümölcsstermesztők egyaránt arról számoltak be, hogy az ültetvények pótlásakor és megújításakor inkább a később virágzó fajtákat és fajokat preferálják, de arról is beszámoltak, hogy a fagyot jobban tűrő kajsziparackcsemetéket külföldön (elsősorban Olaszországban) szerzik be. Mások új gyümölcsfajták, például bodza és füge telepítésével is igyekeznek diverzifikálni a terménystruktúrájukat, vagy törpenövésű alanyokra oltott gyümölcsfákat ültettek fóliasátrak alá, hogy védjék őket a tavaszi fagyoktól.

Terepbejárásaink során azt tapasztaltuk, hogy a gazdálkodók olyan megoldásokat keresnek, amelyekkel nemcsak az éghajlatváltozáshoz, hanem az egyéb kihívásokhoz, így a munkaerőhiányhoz és a változó fogyasztói preferenciákhoz is alkalmazkodni tudnak (Koós et al. 2024; Kovács et al. 2024). Az egyik megkérdezett arról számolt be az időszakos munkaerőhiányra a szüreti időszak meghosszabbításával reagálva, hogy olyan szilvafajtát ültettek, amelynek termése sokáig a fán marad, így kinyújtható a szezon, elkerülhető a munkacsúcsok idején gyakori munkaerőhiány. A piaci igények és a fogyasztói szokások befolyásolhatják az egyes gazdaságok termékszerkezetét, a zöldség- és gyümölcsstermesztés vagy a termesztett fajok arányának változását is a jobban keresett és/vagy gazdaságosabban termesztendő kultúrák javára.

Végül pedig néhány alkalmazkodási intézkedés túlmutat a mezőgazdasági tevékenységen. Ez kevésbé radikális esetben még csupán diverzifikációt jelent, például a turizmus felé:

„Több lábon kell állni, gyümölcsben is, és lehet, hogy a másik munka is kell mellé pluszban. (...) És most vendégházat is szeretnék építeni. Én itt egy mediterrán kertet hozok létre, más lábon is állok. (...) borkóstolóval egybekötött szüret idején, jönnek az emberek a városokból, jönnek, leszedik a gyümölcsöt vidáman, elmegy egy nap, közben borozgatnak, egy kis ebéd, vacsora. Agroturizmusban is látom a jövőt. Ahogy az olaszoknál, franciáknál ez abszolút működik, szerintem működik itt is.” (Bonyhádi járás, fiatal gazda)

Más gazdaságokban az alkalmazkodás az intenzív mezőgazdasági tevékenység felhagyását jelenti. A Nagykovácsi járás területén a gyümölcsösök egy részét nem újítják meg, hanem helyükre erdőt telepítenek. A szőlőültetvények aránya is jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben. Ez összefügg a kisgazdaságok munkaerőhiányhoz kötődő problémáival is:

„Azért tudni kell Nyársapátról is, hogy még 30 évvel ezelőtt a faluba több mint 300 hektár szőlőültetvény volt. Ma mondhatni azt, hogy nulla.Én nem látom a falu jövőjében, hogy megint lenne 300 hektár szőlő, de gyümölcs-

csös sem. Csak erdő. Lesz szántó, rozs meg hasonlók. A rozs a költségeket visszaadja, arra jó.” (Nagykőrösi járás, időszedő gyümölcstermesztő)

Az adaptációs képességet számos tényező befolyásolja. Egyik ilyen faktor a gazdálkodó életkora: terepi tapasztalataink alapján a 60 év felettiek nehezebben hoznak jelentős változással járó döntéseket, különösen, ha a gazdaság tovább örökítése bizonytalan. A másik tényező a helyi önszerveződés, hálózatépítés és ehhez kötődő tudásátadás megléte. Azokban a vizsgált járásokban, amelyekben jelentős zöldség- és gyümölcstermesztés folyt, mindenütt alakultak termelői szervezetek (TÉSZ-ek), de ezek jellege, működésének eredményessége és a tagok számára nyújtott szolgáltatásai nagyon különböztek. A Bonyhádi járásban találkoztunk a legpozitívabb példakkal. A helyi gazdálkodók egy csoportja szüntelenül bővíti tudását, valamint keresi az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás lehetőségeit. Amellett, hogy a legtöbb gyümölcstermelő a regionális hatókörű, BalatonKER-TÉSZ szövetkezet, vagy az annak telephelyeként Kisvejkén működő DanubiaFrucht szövetkezet aktív tagja, informális kapcsolataik is a tudásátadást szolgálják.

„A klímaváltozás ellen egy hasznos dolog: el kell utazni olyan helyekre, ahol ezzel már küzdenek évek óta! Tehát holnap megyek Olaszországba, olasz termelőkhez. Mint egy időutazás (...), hogy külföldi technológiákat hozzunk be. Új szaporító anyagokat, új fajtákat, jég-hálórendszert. De főleg tudást. Információt.” (Bonyhádi járás, középkorú gyümölcstermesztő)

Szentesen kiemelkedő a formális hálózatok szerepe. A gazdálkodók Magyarország legerősebb termelő-értékesítő szervezetének, a DélkerTÉSZ-nek a tagjai, amely szervezet nemcsak az értékesítésben, hanem a termelő berendezések korszerűsítésében vagy a biológiai növényvédelem alkalmazása terén is döntő szerepet játszott. A Gyöngyösi járásban, a szőlőművelő gazdák esetében viszont inkább vonakodást tapasztaltunk a hálózatépítéssel kapcsolatban, itt a hegyközségi szerveződés nyújt laza keretet a közös, rendszerint marketing célzatú fellépésre. A Nagykovácsi járásban is az önszerveződés és a hálózatosodás gyengeségével szembesültünk. Az uniós csatlakozást megelőző alapításkor 30 kertészt integráló Nyársapáti Gazda Szövetkezet közel két évtizedes működés után megszűnt, a nagykovácsi székhelyű KER-TÉSZ Értékesítő Szövetkezet a tagság kiöregedésével visszaeső volumen és árbevétel miatt 2021-ben veszítette el a TÉSZ-minősítést és az ezzel járó támogatást, bár szövetkezeti formában tovább működik és alapvető, az éghajlatváltozáshoz történő alkalmazkodást segítő szolgáltatásokat nyújt a tagságának (Lásd erről részletesen Rácz, Hamza 2024).

Az adaptációs képességet meghatározó harmadik tényező a pénzügyi források megléte, hiszen a fent említett alkalmazkodási módszerek többsége költséges beruházást igényel. Ahhoz, hogy a gazdálkodók megtegyék ezeket az alkalmazkodási intézkedéseket, szükséges, hogy rendelkezzenek saját forrásokkal, valamint számíthassanak a befektetésük megtérülésére. A gazdaságok jövedelemtermelő-képességének mérésére a módszertani fejezetben bemutatott Standard Termelési Érték mutatót használtuk.

Magyarország 175 járásával összevetve, a mezőgazdasági területükre jutó Standard Termelési Érték alapján a Bonyhádi és Gyöngyösi járás átlagos jövedelemtermelő képességű, míg a Nagykőrösi és Szentesi járás a legjobb jövedelemtermelő képességű járások közé tartozik. Ez az eredmény arra is rámutat, hogy az adaptációhoz rendelkezésre álló források sem feltétlenül jelentik a korábbi termelési struktúra megőrzését, hiszen ezeket nemcsak költséges technológiai beruházásokra (Szentesi járás), de akár radikális szerkezetváltásra (Nagykőrösi járás) is fel lehet használni.

Következtetések

A kitettségben, érzékenységekben és adaptációs képességben mutatkozó területi különbségek alapján, terepi tapasztalataink figyelembevételével az egyes mintaterületek szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztőinek klímásérülékenységét a következőképpen értékeljük:

- A Bonyhádi járás a négy mintaterület közül a legalacsonyabb sérülékenységgűnek mondható, mérsékelt kitettséggel és érzékenységgel, valamint magas alkalmazkodóképességgel.
- A Gyöngyösi járás mérsékeltén sérülékenynek minősíthető. A Bonyhádi járáshoz hasonlóan ez a térség is mérsékelt kitettséggel és érzékenységgel, ugyanakkor csak mérsékelt alkalmazkodóképességgel rendelkezik.
- A Szentesi környéki mintaterületet közepesen magas sérülékenységgel lehet jellemezni. A járás kitettsége magas, érzékenysége közepesen magas, ugyanakkor a terület magas alkalmazkodóképessége csökkent a sérülékenységet.
- A négy mintaterület közül a Nagykőrösi járásnak a legmagasabb a sérülékenysége, mivel a kitettsége és az érzékenysége is magas, ugyanakkor alkalmazkodóképessége alacsony. A Nagykőrösi járásban a legmarkánsabbak azok a gazdálkodói gyakorlatok, amelyek a mezőgazdasági rendszer alapvető megváltozásához vezetnek (pl. ültetvények felváltása erdőgazdálkodással).

A kvantitatív elemzés és az interjúk révén teljesebb képet kaphattunk a hazai szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelők klímakitettségéről, percepciójáról, adaptációs képességéről. Tanulmányunk végén a szakpolitikailag is releváns legfontosabb megállapításainkat összegezzük.

Bár Magyarországon belül a földrajzi távolságok viszonylag csekélyek, a mintaterületek éghajlati kitettsége között mégis jelentős különbségek mutatkoztak. Ugyanez igaz a környezeti tényezőkből következő érzékenységre. Az eltérő domborzati és talajviszonyokon túl ennek oka, hogy az éves csapadékmennyiségben megmutatkozó területi különbségek a közelmúltban növekedtek, és várható ennek a trendnek a jövőbeli folytatódása. Ez a megállapítás

megerősíti, hogy a lokális viszonyok feltérképezése a sikeres klímaadaptáció megkerülhetetlen eleme, és ennek a szemléletnek a klímastratégia alkotásakor is érvényesülnie kell.

Az interjúalanyok szinte egyöntetűen egyetértettek abban, hogy az éghajlatváltozás már most is érzékelhető és negatív hatást gyakorol a mezőgazdaságra. Tapasztalataink alapján percepciójukat, az általuk kiemelt változásokat számottevően befolyásolta gazdaságuk profilja. A szélsőséges időjárás események gyakoriságát illetően jelentősebb eltérés mutatkozott a mért adatok és a gazdák percepciója között. Ez részben azzal magyarázható, hogy a szélsőséges időjárás jelenségek esetében a lokalitás szerepe nagyobb. Ugyanakkor vélhetően az a szakirodalomban is leírt jelenség is közrejátszik, hogy az emberi percepciót számos tényező torzíttja (pl. az emlékezés korlátai), és ez akár a ténylegestől eltérő szubjektív valóságérzékeléshez is vezethet. Mivel a gazdálkodók döntéseiket az általuk érzékelt valóság alapján hozzák meg, a döntéshozóknak mind a mért éghajlati változásokat, mind az érintettek percepcióját érdemes figyelembe venni a klímaadaptációs stratégiák megformálásakor.

Tapasztalataink alapján mintaterületeink közül azon járásokban, amelyek magas helyi társadalmi tőkével és erős hálózatokkal jellemezhetők, gyorsabb volt a gazdák által bevezetett és bevált innovatív gyakorlatok elterjedése. Ebben az aktív termelői és értékesítő szervezetek szerepe döntő fontosságú volt, különösen akkor, ha ezeket informális, személyes kapcsolatépítés is kiegészítette.

Eredményeink azt mutatják, hogy sem a magas éghajlati kitettség, sem a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági körülmények nem zárják ki a sikeres alkalmazkodás lehetőségét. A Bonyhádi járást kedvezőtlen társadalmi-gazdasági feltételek jellemzik, míg a Szentesi járás kitettsége kiemelkedő. Kutatásunk azonban feltárta, hogy ezen járások mégis magas adaptációs képességgel jellemezhetők, a gazdálkodók innovatívak voltak, tudatosan keresték az új lehetőségeket.

Eredményeink továbbá arra is rámutatnak, hogy egy járás részleges elszigeteltsége akár ösztönzőleg is hathat a mezőgazdasági adaptációra: az alternatív elhelyezkedési lehetőségek viszonylagos hiánya miatt kevésbé reális a gazdaság egyik fontos lábának kiváltása. Ezzel szemben a funkcionális várostérségekbe jól integrált régiók esetében a mezőgazdaság felhagyása könnyebben megvalósítható. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a relatív elszigeteltségnek ez az adaptációt ösztönző hatása csak egy bizonyos határig érvényesül: a legrosszabb helyzetben lévő külső perifériákon már az alapvető források és képességek is hiányozhatnak, így az adaptáció akkor is ellehetetlenül, ha nincs alternatívája.

Köszönetnyilvánítás

Az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” K 132975 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K_19 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Az „Örökös területterületek? Volt zártkertek, szőlőhegyek és üdülőtelepek a városfejlődés szorításában” FK_146486 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK_23 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalom

- Austin, E.K., Rich, J.L., Kiem, A.S., Handley, T., Perkins, D., Kelly, B.J. (2020): Concerns about climate change among rural residents in Australia. *Journal of Rural Studies*, 75., 98–109. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.01.010>
- Bisbis, M.B., Gruda, N.S., Blanke, M.M. (2019): Securing horticulture in a changing climate-a mini review. *Horticulturae*, 3. <https://doi.org/10.3390/horticulturae5030056>
- Buzási, A. (2021): Climate vulnerability and adaptation challenges in Szekszárd wine region, Hungary. *Climate*, 2. <https://doi.org/10.3390/cli9020025>
- Coles, T., Zschiegner, A.K., Dinan, C. (2014): A cluster analysis of climate change mitigation behaviours among SMTes. *Tourism Geographies*, 3., 382–399. <https://doi.org/10.1080/14616688.2013.851270>
- Datta, P., Behera, B., Rahut, D.B. (2022): Climate change and Indian agriculture: A systematic review of farmers' perception, adaptation, and transformation. *Environmental Challenges*, 8. 100543 <https://doi.org/10.1016/j.envc.2022.100543>
- Dong, Z., Pan, Z., An, P., Zhang, Jingting, Zhang, Jun, Pan, Y., Huang, L., Zhao, H., Han, G., Wu, D., Wang, J., Fan, D., Gao, L., Pan, X. (2018): A quantitative method for risk assessment of agriculture due to climate change. *Theoretical and Applied Climatology*, 1–2., 653–659. <https://doi.org/10.1007/s00704-016-1988-2>
- Droulia, F., Charalampopoulos, I. (2022): A Review on the Observed Climate Change in Europe and Its Impacts on Viticulture. *Atmosphere*, 5., <https://doi.org/10.3390/atmos13050837>
- Engle, N.L. (2011): Adaptive capacity and its assessment. *Global Environmental Change*, 2., 647–656 <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.019>
- Farkas, J.Z., Hoyk, E., Rakonczai, J. (2017): Geographical analysis of climate vulnerability at a regional scale: the case of the Southern Great Plain in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 129–144. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.2.3>
- Folke, C., Carpenter, S.R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., Rockström, J. (2010): Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 4., <https://doi.org/10.5751/ES-03610-150420>
- Ford, J.D., Pearce, T., McDowell, G., Berrang-Ford, L., Sayles, J.S., Belfer, E. (2018): Vulnerability and its discontents: the past, present, and future of climate change vulnerability research. *Climatic Change*, 2., 189–203. <https://doi.org/10.1007/s10584-018-2304-1>
- Gaál, M., Moriando, M., Bindi, M. (2012): Modelling the impact of climate change on the Hungarian wine regions using random forest. *Applied Ecology and Environmental Research*, 2., 121–140. <https://doi.org/10.1002/9781444324921>
- Goldman, M.J., Turner, M.D., Daly, M. (2018): A critical political ecology of human dimensions of climate change: Epistemology, ontology, and ethics. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 4., 1–15. <https://doi.org/10.1002/wcc.526>
- Gomez, N. (2015): Climate change and adaptation on selected crops in Southern Philippines. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 3., 290–305. <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-03-2013-0014>

- 30 Lennert József, Koós Bálint, Bálint Csaba, Hamza Eszter, Király Gábor, Kovács Katalin, Rácz Katalin, Váradi Monika Mária
- Goodale, C.L., Aber, J.D., Ollinger, S. V. (1998): Mapping monthly precipitation, temperature, and solar radiation for Ireland with polynomial regression and a digital elevation model. *Climate Research*, 1., 35–49 <https://doi.org/10.3354/cr010035>
- Guodaar, L., Asante, F., Eshun, G., Abass, K., Afriyie, K., Appiah, D.O., Gyasi, R., Atampugre, G., Addai, P., Kpenekuu, F. (2020): How do climate change adaptation strategies result in unintended mal-adaptive outcomes? Perspectives of tomato farmers. *International Journal of Vegetable Science*, 1., 15–31. <https://doi.org/10.1080/19315260.2019.1573393>
- Hadi, S., Tombul, M. (2018): Comparison of Spatial Interpolation Methods of Precipitation and Temperature Using Multiple Integration Periods. *Journal of the Indian Society of Remote Sensing*, 46 <https://doi.org/10.1007/s12524-018-0783-1>
- Hogan, A., Berry, H.L., Ng, P., Bode, A. (2011): Decisions Made by Farmers that Relate to Climate Change. *Agricultural Science*, 23., 36–39.
- IPCC (2014): *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (Annex II: Glossary), Cambridge University Press Cambridge, New York
- Jones, R.N. (2004): Incorporating Agency Into Climate Change Risk Assessments. *Climatic Change*, 1., 13–36 <https://doi.org/10.1007/s10584-004-3761-2>
- Khan, N.A., Gao, Q., Abid, M., Shah, A.A. (2021): Mapping farmers' vulnerability to climate change and its induced hazards: evidence from the rice-growing zones of Punjab, Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, 4., 4229–4244. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10758-4>
- Kocsis L., Horváthné Baracsi É., Kocsisné Molnár G., Kovács J., Cseh, E. (2015): Változó klíma, változó fajtahasználat a kertészetben. *Magyar Tudomány*, 5., 539–546. https://epa.oszk.hu/00600/00691/00140/pdf/EPA00691_mtud_2015_05_0539-0545.pdf
- Koós B., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaváltozás szorításában. *Tér és Társadalom*, 4. 64–92., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>
- Kovacs, E., Puskas J., Pozsgai A. (2017): *Positive Effects of Climate Change on the Field of Sopron Wine-Growing Region in Hungary*. In: Karacostas, T., Bais, A., Nastos, P. (szerk.) *Perspectives on Atmospheric Sciences*. Springer Atmospheric Sciences, Springer, Cham. pp. 607–613 https://doi.org/10.1007/978-3-319-35095-0_86
- Kovács, K., Váradi, M.M. (2024): 'We need to stay alive': ethnicisation and shortage of farm labour in Hungary. *Scottish Geographical Journal*, 1–2., 136–154. <https://doi.org/10.1080/14702541.2023.2287442>
- Kovács K., Hamza E., Rácz K., Swain, N., Váradi M.M. (2024): Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összehasonlításban. *Tér és Társadalom*, 4. 33–63., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3615>
- Lámfalusi I., Péter K. (2021): *A mezőgazdasági kockázatkezelési rendszer működésének értékelése 2019*. NAIK Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest <https://doi.org/10.7896/ai2101>
- Láng I., Csete L., Faragó T., Führer E., Harkányi K., Harnos Zs., Ijjas I., Jolánkai M., Kovács M., Ligetvári F., Major Gy., Schweitzer F., Szász G., Szirmai V., Veisz O., Vida G. (2006): *A globális klímaváltozás: hazai hatások és válaszok*. KvVM - MTA "VAHAVA" Projekt összefoglalása. KvVM - MTA, Budapest
- Litskas, V.D., Migeon, A., Navajas, M., Tixier, M.S., Stavrinides, M.C. (2019): Impacts of climate change on tomato, a notorious pest and its natural enemy: Small scale agriculture at higher risk. *Environmental Research Letters*, 8., 84041 <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab3313>
- Lobell, D.B., Field, C.B., Cahill, K.N., Bonfils, C. (2006): Impacts of future climate change on California perennial crop yields: Model projections with climate and crop uncertainties. *Agricultural and Forest Meteorology*, 2–4., 208–218. <https://doi.org/10.1016/j.agrformet.2006.10.006>
- Lottering, S., Mafongoya, P., Lottering, R. (2021): Drought and its impacts on small-scale farmers in sub-Saharan Africa: a review. *South African Geographical Journal*, 3., 319–341 <https://doi.org/10.1080/03736245.2020.1795914>
- Madhuri, Sharma, U. (2020): How do farmers perceive climate change? A systematic review. *Climatic Change*, 3., 991–1010. <https://doi.org/10.1007/s10584-020-02814-2>

- Malhotra, S.K. (2017): Horticultural crops and climate change: A review. *The Indian Journal of Agricultural Sciences*, 1., 12–22 <https://doi.org/10.56093/ijas.v87i1.67138>
- Masud, M.M., Azam, M.N., Mohiuddin, M., Banna, H., Akhtar, R., Alam, A.S.A.F., Begum, H. (2017): Adaptation barriers and strategies towards climate change: Challenges in the agricultural sector. *Journal of Cleaner Production*, 10., 698–706. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.04.060>
- Mertz, O., Mbow, C., Reenberg, A., Diouf, A. (2009): Farmers' perceptions of climate change and agricultural adaptation strategies in rural sahel. *Environmental Management*, 5., 804–816. <https://doi.org/10.1007/s00267-008-9197-0>
- Mesterházy, I., Mészáros, R., Pongrácz, R. (2014): The effects of climate change on grape production in Hungary. *Időjárás*, 3., 193–206.
- Mitter, H., Larcher, M., Schönhart, M., Stöttinger, M., Schmid, E. (2019): Exploring Farmers' Climate Change Perceptions and Adaptation Intentions: Empirical Evidence from Austria. *Environmental Management*, 6., 804–821. <https://doi.org/10.1007/s00267-019-01158-7>
- Mosedale, J.R., Abernethy, K.E., Smart, R.E., Wilson, R.J., Maclean, I.M.D. (2016): Climate change impacts and adaptive strategies: lessons from the grapevine. *Global Change Biology*, 11., 3814–3828. <https://doi.org/10.1111/gcb.13406>
- Nelson, R., Kocic, P., Crimp, S., Meinke, H., Howden, S.M. (2010): The vulnerability of Australian rural communities to climate variability and change: Part I-Conceptualising and measuring vulnerability. *Environmental Science and Policy*, 1., 8–17. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2009.09.006>
- Nicholas, K.A., Durham, W.H. (2012): Farm-scale adaptation and vulnerability to environmental stresses: Insights from winegrowing in Northern California. *Global Environmental Change*, 2., 483–494. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2012.01.001>
- Nouri, M., Homaee, M., Bannayan, M., Hoogenboom, G. (2016): Towards modeling soil texture-specific sensitivity of wheat yield and water balance to climatic changes. *Agricultural Water Management*, 177., 248–263. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2016.07.025>
- Olesen, J.E., Trnka, M., Kersebaum, K.C., Skjelvåg, A.O., Seguin, B., Peltonen-Sainio, P., Rossi, F., Kozrya, J., Micale, F. (2011): Impacts and adaptation of European crop production systems to climate change. *European Journal of Agronomy*, 2., 96–112. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2010.11.003>
- Parker, L., Pathak, T., Ostojica, S. (2021): Climate change reduces frost exposure for high-value California orchard crops, *Science of the Total Environment*, 762., 143971 <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.143971>
- Péter K., Lámfalusi I. (2022): A mezőgazdasági kockázatkezelési rendszer működésének értékelése 2021. Agrárközgazdasági Intézet, Budapest <https://doi.org/10.7896/ai2202>
- Pickson, R.B., He, G. (2021): Smallholder Farmers' Perceptions, Adaptation Constraints, and Determinants of Adaptive Capacity to Climate Change in Chengdu. *Sage Open*, 3., 1–16. <https://doi.org/10.1177/21582440211032638>
- Quiller, G., Krenz, J., Ebi, K., Hess, J.J., Fenske, R.A., Sampson, P.D., Pan, M., Spector, J.T. (2017): Heat exposure and productivity in orchards: Implications for climate change research. *Archives of Environmental and Occupational Health*, 6., 313–316. <https://doi.org/10.1080/19338244.2017.1288077>
- Rácz K., Hamza E. (2024): A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban. *Tér és Társadalom*, 4., 93–123., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3605>
- Rogers, M., Curtis, A., Mazur, N. (2012): The influence of cognitive processes on rural landholder responses to climate change. *Journal of Environmental Management*, 111., 258–266. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2012.07.015>
- Rosenzweig, C., Tubiello, F.N., Goldberg, R., Mills, E., Bloomfield, J. (2002): Increased crop damage in the US from excess precipitation under climate change. *Global Environmental Change*, 3., 197–202. [https://doi.org/10.1016/S0959-3780\(02\)00008-0](https://doi.org/10.1016/S0959-3780(02)00008-0)
- Sanneh, L., Babana, A.H., Yaffa, S. (2022): Assessment of Farmers Perception about Climate Change Impact and Adaptation Strategies Use for Tomato Production in The Gambia. *Journal of Agricultural Studies*, 4., 27 <https://doi.org/10.5296/jas.v10i4.20278>

- 32 Lennert József, Koós Bálint, Bálint Csaba, Hamza Eszter, Király Gábor, Kovács Katalin, Rácz Katalin, Váradi Monika Mária
- Schultz, H.R., Jones, G. V. (2010): Climate induced historic and future changes in viticulture. *Journal of Wine Research*, 2., 137–145. <https://doi.org/10.1080/09571264.2010.530098>
- Siders, A.R. (2019): Adaptive capacity to climate change: A synthesis of concepts, methods, and findings in a fragmented field. *WIREs Climate Change*, 3., 1–18. <https://doi.org/10.1002/wcc.573>
- Smit, B., Wandel, J. (2006): Adaptation, adaptive capacity and vulnerability. *Global Environmental Change*, 3., 282–292. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.03.008>
- Soltész M., Nyéki J., Lévai P. (2011): Az aszály és szárazodás elleni küzdelem a kertészeti termelésben. "Klíma-21" Füzetek Klímaváltozás-Hatás-Válaszok. 64., 5–11. http://real-j.mtak.hu/18312/1/KL%C3%8DMA-21_F%C3%BCzetek_64.pdf
- Tao, S., Xu, Y., Liu, K., Pan, J., Gou, S. (2011): Research progress in agricultural vulnerability to climate change. *Advances in Climate Change Research*, 4., 203–210 <https://doi.org/10.3724/SPJ.1248.2011.00203>
- Tesfahunegn, G.B., Mekonen, K., Tekle, A. (2016): Farmers' perception on causes, indicators and determinants of climate change in northern Ethiopia: Implication for developing adaptation strategies- *Applied Geography*, 73., 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2016.05.009>
- Wreford, A., Neil Adger, W. (2010): Adaptation in agriculture: Historic effects of heat waves and droughts on UK agriculture. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 4., 278–289 <https://doi.org/10.3763/ijas.2010.0482>
- Várallyay G. (1985): Magyarország 1:100 000 Méretarányú Agrotopográfiai Térképe. *Agrokémia és Talajtan*, 34., 243–248.

Egyéb hivatkozások

2016. évi L. törvény az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben Részes Feleinek 21. Konferenciáján elfogadott Párizsi Megállapodás kihirdetéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1600050.tv>
- Az európai zöld megállapodás (COM/2019/640 final) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
- 29/2008. (III. 20.) OGY határozat a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a08h0029.OGY>
- 23/2018. (X. 31.) OGY határozat a 2018-2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra tekintést nyújtó második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A18H0023.OGY>
- 62/2022. (XII. 9.) OGY határozat a 2026-ig szóló 5. Nemzeti Környezetvédelmi Programról – 1. melléklet https://njt.hu/document/e2/e2b4EJR_570563-2X08424.pdf
- Kvassay Jenő Terv – a Nemzeti Vízstratégia <https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/997966DE-9F6F-4624-91C5-3336153778D9/Nemzeti-Vizstrategia.pdf>
- Nemzeti Tájstratégia (2017-2026) https://2015-2019.kormany.hu/download/c/ff/f0000/Nemzeti%20T%C3%A1jstrat%C3%A9gia_2017-2026.pdf

Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összevetésben

Seasonal labour and seasonal workers in Hungarian fruit-farming. Labour market processes and close-ups in European context

**KOVÁCS KATALIN, HAMZA ESZTER, RÁCZ KATALIN,
NIGEL SWAIN, VÁRADI MONIKA MÁRIA**

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

HAMZA Eszter: tudományos tanácsadó, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

RÁCZ Katalin: kutatási igazgató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

SWAIN, Nigel: címzetes tudományos főmunkatárs, Liverpooli Egyetem, Történelem Tanszék; 9 Abercromby Square, Liverpool, L69 3BX, UK; swainnj@liverpool.ac.uk; <https://orcid.org/0000-0002-6685-7125>

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KULCSSZAVAK: munkaerőhiány az agrárgazdaságban; a szezonális munka globalizációja; migráns szezonális munka; roma foglalkoztatás; a szezonális munka etnicizálódása

ABSZTRAKT: A tanulmány a magyar mezőgazdaság munkaintenzív ágazataiban jelentkező tartós munkaerőhiány problémáját tárgyalja. A magyarországi folyamatok nem választhatók el a szezonális munka 1980-as években megkezdődött globalizálódásától, ami a munkaerőpiac szegmentálódásával és a migráns idénymunkások alkalmazásának elterjedésével járt.

Magyarországon a szezonális foglalkoztatást a rendszerváltást követő években munkaerőtöbblet jellemezte, részint az ágazatból kikerült és munkanélkülivé vált korábbi alkalmazottaknak, részint a már ekkor a határon túlról, elsősorban Erdélyből érkező szezonális munkások növekvő számának köszönhetően. Az uniós munkaerőpiac megnyílása és a 2008-as gazdasági válság átalakította a szezonális mezőgazdasági munkások összetételét: a jellemzően magyar ajkú és nemzetiségű, magasabban kvalifikált erdélyiek Európa más országainak kertészeteiben vállaltak munkát lényegesen magasabb bérért, helyükre szegénységben élő, képzetlen romák érkeztek a határon túlról. A 2008-2015 közötti években a válságkezelés a rendelkezésre álló hazai szezonális munkaerő számát is jelentősen csökkentette, hiszen az érintetteket a közfoglalkoztatás új rendszerébe terelte.

A 2015-ben elindult újjraiparosítás következtében azok a képzetlen munkavállalók is el tudtak helyezkedni a munkaerőpiacon, akik mindaddig az agrárvállalkozók szezonális munkásai voltak, s ennek eredményeként az ágazatban nem csupán a munkaerőhiány erősödött, de egyre kevesebb lett a mezőgazdasági munkára alkalmasnak és megbízhatónak tartott foglalkoztatottak száma is.

Napjainkra a szezonális munkaerő piaca etnicizálódott; az évtizedek óta masszívan újratermelő szegénység s egyes lokális társadalmak mélyülő szegregálódása az oka annak, hogy a gazdálkodók szinte kizárólag roma munkavállalókra tudnak támaszkodni, s fordítva, a roma családok megélhetési stratégiáiban a mezőgazdaságban végzett időszakos munka alapvető fontosságú maradt.

A tanulmány két eltérő természeti, klimatikus adottságú és gazdasági helyzetű térségben, a Nagykőrösi és a Bonyhádi járás területén végzett empirikus kutatás eredményei alapján bemutatja, hogy a gyümölcságazat gazdálkodói miként érzékelik és milyen okokkal magyarázzák a munkaerőhiányt, valamint elemzi azokat a stratégiákat, gyakorlatokat, amelyek e kihíváshoz való alkalmazkodást szolgálják. E szerint a gazdálkodók egyfelől igyekeznek megtartani alkalmas, megbízható embereiket minél hosszabbra nyúló foglalkoztatással (ezt segíti a gyümölcsfajták diverzifikációja) és a munkafeltételek javításával, másfelől mérsékelni kívánják munkaerőigényüket a tevékenységek, illetve a termékszerkezet diverzifikációja, valamint egyes termesztési fázisok gépesítése révén.

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Eszter HAMZA: scientific advisor, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute for Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

Katalin RÁČZ: research director, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

Nigel SWAIN: honorary senior research fellow, Department of History, University of Liverpool; 9 Abercromby Square, Liverpool, L69 3BX, UK; swainnj@liverpool.ac.uk; <https://orcid.org/0000-0002-6685-7125>

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KEYWORDS: labour shortage in agriculture; globalisation of seasonal agricultural labour; migrant seasonal labour; Roma employment; ethnicization of seasonal labour

ABSTRACT: The article uses desk research into numerous publications by Eurostat and the Hungarian Central Statistical Office to investigate aspects of the shortage of seasonal manual labour in Hungarian agriculture. It analyses first the globalisation of the market for seasonal agricultural labour since roughly the 1980s and then two sub-periods of demand in Hungary: the early years of post-socialist transformation to the economic crisis of 2007–2008 (when highly qualified seasonal labour came from Transylvania); and the years following the 2008 crisis and its consequences till around 2015 (when this labour opted to move further west for higher wages, the supplies from Transylvania became poor Roma living in deep poverty, and workfare schemes competed for local labour). A section then considers patterns of Roma employment since the end of socialism, because these are crucial to this sub-section of the labour market: Hungarian farmers can only afford precarious workers living in deep poverty, and, following the collapse of socialist industry, the majority of people that fall into this category are Roma. There then follows an analysis of the current situation following economic regeneration from around 2015. Despite a generally improved labour market and a decline in workfare schemes, the situation for seasonal labour in agriculture has remained broadly unchanged.

Finally, the local experience of two case studies is compared, one, Nagykőrös district (south of Budapest on the Great Plain), where there is a dearth of local seasonal agricultural labour and the other, Bonyhád district (in remote hilly country southwest of Transdanubia), where there are Roma communities and where some are motivated to engage in seasonal agricultural labour. This

section begins with a general picture of the two districts before presenting the rise in both of them since the fall of socialism of a group of entrepreneurial farmers. In Nagykőrös there was a long tradition of entrepreneurial (though small-scale) farming; in Bonyhád it was a child of the post-socialist era, although with roots in the last socialist decade; in Nagykőrös marketing channels declined after socialism; in Bonyhád a new cooperative played a determining role. The article then illustrates the problems experienced by the farmers in obtaining reliable workers for the remuneration that they can afford identifying, among other things, in the case of the bigger farmers most reliant on labour from beyond family and friends, the strategies used to retain labour – extending the season as long as possible by varying the product-mix, providing accommodation and giving general assistance in a multitude of forms.

Bevezetés

Tanulmányunkban a mezőgazdasági idénymunka piacának formálódását, a mai magyar gyakorlat sajátosságait mutatjuk be egy olyan kutatás tükrében, amely azt a kérdést igyekezett megválaszolni, hogy a klímaváltozás és a munkaerőhiány egyenként és együttesen milyen adaptációs lépéseket kényszerít ki munkaintenzív agrárvállalkozások körében. A tanulmány végső konklúziója szerint a globális válságot követő gazdasági regeneráció Magyarországon is felszívta a képzetlen, egyszerű, köztük mezőgazdasági napszámos munkát végző népesség nagy részét, továbbá, hogy az ennek során indult szelekciós folyamatok következtében befejeződött a mezőgazdasági idénymunka piacának etnicizálódása. A vidéki szegénységet nagymértékben csökkentő s ezért üdvözlendő fejlődési folyamat ugyanakkor jelentős problémát okozott az időszaki munkásokra szoruló közepes vagy nagyobb kertészeti vállalkozások számára. A kétkezi munkások „kínálatában” keletkezett hiányt külföldi idénymunkások (romániai, kárpátaljai, vajdasági romák) és a szegénységben élő vidéki népesség azon csoportjaiból érkező munkavállalók töltik ki, akiket a felfutó építőipar és a kisvárosi szintig elérő összeszerelő üzemek munkaerő-kereslete „hátrahagy”. Többségük hátrányos helyzetű, szegregálódó településeken élő roma.

A tanulmány első részének általános tendenciákat elemző fejezetei azt mutatják be, hogy mikor és milyen okok következtében globalizálódott a mezőgazdasági idénymunka piaca Európa fejlett országaiban, illetve a mediterrán országokban, majd azt tárják fel, hogy Magyarországon a rendszerváltást követő különböző időszakokban milyen tényezők formálták a vidéki munkaerőpiacot, köztük az idénymunkák piacát. Az elemzett folyamatok között külön hangsúllyal szerepel a romák foglalkoztatási pozícióinak romlása. A tanulmány empirikus kutatáson alapuló második része két eltérő klimatikus adottságú és munkaerőpiaci helyzetű térség ültetvényes vállalkozásainak munkapiaci szorításait és adaptációs lépéseit hasonlítja össze, bemutatva a munkaerőhiányra válaszul alkalmazott stratégiák és gyakorlatok azonosságait és különbségeit.

Az idénymunka piacának globalizációja

Az idénymunka magyarországi piacát nagymértékben meghatározza annak globalizációja, ami az 1980-as években indult az Egyesült Királyságban és a mediterrán országokban. Előbbi trend nyomán Errington és Gasson (1996) az Atkinson-féle rugalmas vállalat modelljének agráriumban való megfelelőjeként értelmezte a részfoglalkoztatás és az idénymunka 1980-as évektől egyre erősödő terjedését (Koós et al. 2024). Koós (2022) szerint ugyanaz történik 2015 óta Magyarországon is, mint az Egyesült Királyságban, bár több évtized késéssel, és jó néhány évvel azután, hogy Bellit (2014), valamint Nohel és szerzőtársai (2011) Csehországban is dokumentálták a flexibilis munkaformák terjedését a mezőgazdaságban.

A növénytermesztés területén Európában nem az állandó alkalmazottak termelési ciklusokhoz alig illeszkedő foglalkoztatása, hanem az idénymunka tekinthető természetesnek. Ami újdonság, az az idénymunka szegmentálódása és a Közép- és Kelet-Európából, Ázsiából és az észak-afrikai országokból érkező munkaerő tömeges és egyre inkább kizárólagos alkalmazása egyes ágazatokban (korai eper- és paradicsomtermesztés főleg a mediterrán országokban és Hollandiában, vadon termő bogyók gyűjtése az északi országokban). A küldő régiók szerinti említés sorrendje tendenciaszerűen kifejezi az Európa farmjain megjelenő migráns munkaerő jellemző forrásait, amennyiben a rendszerváltó országok munkaerő-kibocsátása már a kilencvenes években megjelent, az uniós csatlakozás után pedig tovább erősödött. Főleg azokból az országokból érkeztek értékes munkakultúrával rendelkező idénymunkások, ahol a vidéki szegénység a szocializmus éveiben nagymértékű volt (Albánia, Románia, Lengyelország) és/vagy a rendszerváltozást kísérő gazdasági összeomlás következtében megjelent (Bulgária, Lettország) vagy súlyosbodott (valamennyi említett ország esetében).

A szegmentálódó és a migráns munkaerő alkalmazásában egyre inkább érdekelt európai agrármunkaerő-piacon a megnövekedő keresletet egyrészt a posztfordista gazdaságban bekövetkező változások idézték elő, amelyek felszívták a vidéki munkaerő egy részét, de legalábbis megakadályozták a napszámos munkára kész munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott népesség újratermelődését: a fiatalok közül egyre többeknek volt lehetősége tanulni, és egyre többen tudtak elhelyezkedni a mezőgazdaságinál magasabb státuszú és jobban fizető munkahelyeken (Rye, Scott 2018, 931.). A jóléti fordulatot követően a skandináv országokban sok nő vidéken is talált munkát a szolgáltató ágazatokban, míg Görögországban a nők már az albán migránsoknak köszönhetően vállalhattak munkát a mezőgazdaságon kívül (Kasimis, Papadopoulos, Pappas 2010). A nagyarányú elvándorlás és a nyomában kialakuló demográfiai zsugorodás, elnéptelenedés is csökkentette a vidéken rendelkezésre álló kétkézi munkaerőt. Másrészt a mezőgazdaságon, illetve az ellátási láncon belül bekövetkezett változások is ilyen irányba hatottak, amennyiben a családi munkaerőre építő farmok száma sok helyütt csökkent, és létrejöttek a nagyobb területen nem, vagy nem kizárólag család-

di munkaerőre támaszkodó nagyobb gazdaságok, amelyek munkaerőigényét az olcsó és flexibilis migránsok munkája nélkül nem lehetett volna kielégíteni (Garappa 2017, idézi Rye, Scott 2018, 931.). Ugyanezt a folyamatot erősítette a korábbinál szorosabb vertikális integráció, amelyet egyre inkább a szupermarketek diktáltak, háttérben az általuk gerjesztett, az egész éven át friss zöldség- és gyümölcsellátás iránti fogyasztói igényekkel (Lang, Heasman 2004, idézi Rye, Scott 2018, 931.).

Történetileg, a mezőgazdasági munkák természetéből adódó, főképpen betakarítás idején jelentkező keresletet korábban is jelentős mértékben időszakosan alkalmazott, országon belülről vagy más országokból érkező migráns munkával elégítették ki szerte a világon. Ezt példázzák a történelmi Magyarország északi megyéiből jellemzően egy-hat hónapra, vegyes mezőgazdasági munkákra elszegeződő „summás” bandák¹ (Katona 1977; Estók et al. 2003, 84.), a londoni „Cockney” komlószedők Dél-Angliában (Orwell 2013), a Németországban mezőgazdasági munkát vállaló lengyel szegényparasztok (Weber 1948, 382-383.) vagy a Kalifornia gyümölcscsültetvényein dolgozó mexikóiak (Mitchell 2012; Barajas 2012). Ami megváltozott a nyolcvanas-kilencvenes években, az a felhasznált migráns munka mennyisége, továbbá a küldő országok változatossága és távolsága (Rogaly 2008). A kialakuló globális versenyben jó esélyekkel indultak az Egyesült Királyság, Spanyolország vagy Olaszország ültetvényein a magyarországi munkaerőpiacról távozó erdélyi magyarok, más rendszerváltó országokból származó munkavállalókkal: albánokkal, bolgárokkal, román állampolgárságúakkal (Kasimis, Papadopoulos, Pappas 2010; Olivia 2010), lengyelekkel (Berg-Nordlie 2018), csehekkel (Nienaber, Frys 2012) együtt, hogy azután a következő évtizedtől kezdődően egyre nagyobb számban osztozzanak a munkakínálaton thaiföldi, mianmari, Srí Lanka-i, kazah stb. munkásokkal.²

Rye és Scott (2018) áttekintették két, a vidékkutatások eredményeit közzétevő emblemikus folyóiratban, a *Journal of Rural Studies*-ban és a *Sociologia Ruralis*-ban a migráns mezőgazdasági munka témájában megjelent cikkeket. A szerzőpáros munkáltatói preferenciákról is beszámol: a tanulmány megszületésekor a francia piac egy részét marokkói és lengyel idénymunkások uralták, Svédországban és Finnországban a teljesítményük alapján a thaiföldieket tartották a legjobb erdei bogyószedőknek, míg egyes spanyol farmerek azért részesítették előnyben a marokkói nőket, köztük is az anyákat, mert az otthon hagyott kisgyermekük miatt biztosak voltak abban, hogy munkásaik visszatérnek hazájukba (Rye, Scott 2018, 935.).

A keresni akaró, a küldő országban szegény, és kettős referenciarendszerük miatt az alacsony béreket is elfogadó idénymunkásokkal szemben a hazai munkavállalók rendszerint több bért várnak el kevesebb munkáért, kevésbé gyorsak és elkötelezettek, de fogalmazhatunk úgy is, hogy kevésbé kiszolgáltatottak és kiszákmányolhatóak, mint a távoli országokból érkező munkások. A szakirodalom az összefogásra ritkán képes, nyelvi kompetenciákkal rendszerint nem rendelkező,

ezért a bértárgyalások során a munkáltatók által könnyen meggyőzhető, otthon gyakran nyomországon tengődő időszakos munkások nagymértékű kizsákmányolásáról (Rye, Andrzejewska 2010; Rye, Scott 2018), alkalmanként kisebb ellenálásról és szervezett demonstrációkról (Papadopoulos, Fratsea, Mavromattis 2018, 203-204.) is beszámol.

Ben Rogaly (2008) írásában egy olyan ország farmerének panaszairól számol be, ahol a gyümölcsstermesztők évtizedek óta támaszkodnak migráns munkára, ezért a hazai alacsony státuszú munkavállalók úgymond elszoktak a mezőgazdasági munkától. E szerint „ők [a hazai munkások] mindig is a lehető legtöbbet kérték és a lehető legkevesebbet dolgoztak az általuk lealacsonyított tartott munkákban” (Rogaly 2008, 500.). Ugyanezt illusztrálja egy másik tanulmány a COVID időszakából, amikor az Egyesült Királyság gazdái egy rövid ideig nem fogadhattak külföldi munkavállalókat, ezért a kormányzat hazai munkavállalók alkalmazását ösztönző „Kiváltás Programjára” voltak kénytelenek hagyatkozni. „Tizenöt embert alkalmaztam a „Kiváltás” keretében, ami általában tíz percig tartott. Kénytelenek voltunk őket szinte azonnal kirúgni, mert ahelyett, hogy dolgoztak volna, táncos TikTok videókat készítettek magukról” (Barlow, Lostak 2023, 5.).

Hamar Anna kutatásaiból tudjuk, hogy a magyarországi ültetvényeken dolgozó migráns időszakos munkaerő jellemzően a környező országokból, elsősorban Erdélyből, másodsorban Kárpátaljáról és a Vajdaságból érkezett, ők rendszerint, de nem minden esetben voltak magyar ajkúak. Az erdélyi magyar munkások távozása a kétezres évek második felében azt mutatta, hogy a magyar termelők nem tudtak számukra versenyképes béránlatot tenni; azért a pénzért, amit kínáltak, csak a mélyszegénységben élő roma időszakos munkások voltak hajlandók munkába állni (Hamar 2015, 2016, 2017). Ez azonban nem csak a határon túlról érkezőkre igaz. Az időszakos munka szegmentált piacán hazai roma munkavállalók is jelen vannak, és a helyi gazdaság jellegének függvényében vállalnak mezőgazdasági munkát helyben vagy távolabbi ültetvényeken. Sarkosabban fogalmazva: csak a munkaerőpiac periferiájára szorított romák kényszerültek és kényszerülnek rá arra, hogy kétkezi mezőgazdasági ideénymunkát vállaljanak, ezért ez a munkafajta nagymértékben etnicizálódott (Hamar 2016, 101.). Az alábbi fejezetekben annak feltárására vállalkozunk, hogy az elmúlt bő három évtizedben milyen folyamatok vezettek a kétkezi munka etnicizálásához a mezőgazdasági ideénymunka magyar piacán.

Visszatekintés: mezőgazdasági foglalkoztatás az átmenet korai időszakában a rendszerváltástól 2008-ig

A rendszerváltozást követően az ideénymunkák piacán bő egy évtizeden keresztül nem hiány, hanem többlet lépett fel a mezőgazdaságból és az egyéb ágazatokból

kiáramlók nagy száma, illetve a magas arányú és tartós mezőgazdasági munkanélküliség, valamint a külföldi időszakos munkások gyors belépése miatt.

Évente több százezer mezőgazdasági foglalkoztatott kényszerült az átalakuló nagyüzemek (elsősorban a szövetkezetek) kapuin kívülre (Orgoványi 1997), így magasra szökött a mezőgazdasági munkanélküliség, annál is inkább, mert a jelentős gazdasági válsággal kísért átalakulás idején más ágazatokban sem volt kereslet a mezőgazdaságból kilépők iránt. A munkanélküliség emelkedését és tartósságát megakadályozni kívánó, a korszakra és valamennyi ágazatra jellemző, az egyes üzemek szintjén is alkalmazható eszközt a korai nyugdíjazás jelentette, ami rendkívül torz arányokat eredményezett a leginkább veszélyeztetett munkavállalói csoportokban, többek között az alacsonyan képzett romák körében (Kertesi 2005, 60.).

A mezőgazdasági foglalkoztatásból kikerülők széles tömegéből zömmel azok vállaltak mezőgazdasági idénymunkát, akik ezt korábban is megtették, köztük romák, akiket a szocialista korszakban is gyakran csak szezonális jelleggel alkalmaztak (Virág 2010). Ugyanakkor, mint fentebb említettük, nagyon korán megjelentek a hazai idénymunkások határon túlról, elsősorban Erdélyből érkező versenytársai. 2004-ben, egy évvel azt követően, hogy a román állampolgárok is vízummentességet kaptak az EU tagállamaiban, még 42 879 Romániából érkezett időszakos munkás kapott munkavállalási engedélyt Magyarországon (az adat valamennyi ágazatra vonatkozik). 2008-ra, miután Románia csatlakozott az Európai Unióhoz, számuk kevesebb, mint harmadára esett vissza (Hamar 2015, 37.). Ezt követően nem áll rendelkezésünkre pontos adat a romániai vendégmunkások számának alakulásáról. A Kelet- és Közép-Európa más országaiból érkezett időszakos munkásoktól eltérően, az erdélyi vendégmunkások jellemzően nem az alulképzett munkanélküliek közül kerültek ki, hanem, képzettségüktől függetlenül, elsősorban fiatal munkavállalók választották ezt a munkaformát, mint olyan lehetőséget, ami által a két ország kereseti viszonyai között fennálló eltérés miatt magasabb jövedelemhez juthatnak (írországi és lengyel párhuzamokról lásd McAreavey 2012; Górný, Kaczmarczyk 2018). Az idénymunkásokra szoruló gazdák a helyi napszámos munkaerő helyett az erdélyi vendégmunkásokat alkalmazták szívesebben, a többség konszolidált szociális és családi háttere, munkakultúrája és olyan érzelmi motivációk miatt, amelyet a határon túli, elszakított nemzettest képviselői iránt éreztek. Az Alföldön, ahol általánossá vált a határon túlról érkező időszakos munkások alkalmazása, a gazdák csak akkor kínáltak munkát a helyi napszámosoknak, ha az erdélyi munkásokon felül is szükség volt kétékezi dolgozókra (Hamar 2015, 43.).

Az átalakulás lezáruló időszaka: gazdasági válság és válságkezelés 2008 és 2015 között

Magyarország a kétezres évek végéig jelentett preferenciát az erdélyi vendégmunkások számára, majd amint azt fentebb kifejtettük, Románia 2007-ben történt EU-csatlakozása után – ugyanazon jövedelem-maximalizálási elv alapján, amely minden migráns csoport esetében érvényesül – a magasabb kereseti lehetőséget biztosító országok felé fordultak. Segítette ezt a folyamatot, hogy Románia – ellentétben Magyarországgal – államközi megállapodások keretében szabályozta az időszaki munkavállalók áramlását, ezért abba olyanok is bekapcsolódhattak, akiknek erre korábban – megtakarítások és kapcsolatok híján – nem volt lehetőségük. A migráns roma időszaki munkások többségének szegénysége és ebből következő „kettős referenciája” a gazdák számára lehetőséget adott arra, hogy a lehető legalacsonyabbra szorítsák le migráns dolgozók bérét. Ez viszont a következő évtizedre is fenntartotta a helyi napszámosok versenyhátrányát, aminek vélhetően szerepe van abban, hogy napjainkra számos vidéki térségben mutatkozik óriási hiány a mezőgazdasági kétkezi munkára alkalmas és kész helyi napszámosokból.

Nem mindenki hagyta el a magyar munkaerőpiacot a kilencvenes évek erdélyi magyar idénymunkásai közül: volt aki maradt és letelepült. A nagyobb gazdaságokban közülük kerültek ki a munkások toborzói és a munkaszervezők (Hamar 2017). Hasonló helyzetről számol be Voivozeanu (2020, 31.), amikor Németországban dolgozó, romániai vendégmunkásokat irányító, korábbi hullámokkal érkezett lengyel munkaszervezőkről tesz említést. Mi a következő fejezetben bemutatandó nagykőrösi terepünkön találkoztunk ilyen családokkal, akik az erdélyi migráns munkások első hullámával érkeztek Magyarországra.

A 2008 és 2015 közötti periódus a globális válság időszaka volt, ami Magyarországon párosult a gazdaságélénkítést szolgáló pénzügyi eszközök rendelkezésre állását korlátozó, nagymértékű államadósággal. Különösen nehéz volt a helyzet a vidéki térségekben, ahol magas szinten rögzült a tartós munkanélküliség; ennek kezelését célozta a közfoglalkoztatás, azon belül a Járási Startmunka Mintaprogram (375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról), amely a közfoglalkoztatási konstrukciók falvak igényeire szabott változatának tekinthető, és mint ilyen, üdvözlendő volt. Jelen tanulmányunk témája szempontjából azonban a közfoglalkoztatás egyik árnyoldalára is rá kell világítanunk, mégpedig arra, hogy mesterséges munkaerőhiányt teremtett a hazai idénymunka piacán. Ez azokban a térségekben jelentett komoly veszélyt a gazdák számára, ahol nem volt kiterjedt a migránsok foglalkoztatása, vagy a külföldiek mellett a helyi napszámosokra is számítottak a szőlő- és gyümölcsültetvényeken (Ehertné Berczi, Hamza, Rácz 2018). A gazdálkodók erős nyomásának köszönhető a Közfoglalkoztatási törvény (2011. évi CVI. tv.) 2015. évi módosítása (2015. évi CXII. tv.), ami lehetővé tette az egyszerűsített foglalkoztatási igények

bejelentésével az idénymunkaerő közfoglalkozásból való „kikérését”. A közfoglalkoztatást számos kritika érte workfare jellege miatt (Keller et al. 2016), és mert torzította a munkaerőpiaci viszonyokat. Olyan kételyek is felmerültek, hogy magas a „lock in” hatása, ezért nehezített a közfoglalkoztatásból való kilépés (Koós 2016; Gerő, Vigvári 2019), ezt azonban a későbbi történések nem igazolták. Ebben vélhetőleg az is szerepet játszott, hogy az állam viharos, gyakran kíméletlen következményekkel járó visszavonulása a közfoglalkoztatás finanszírozásából 2017 után kényszerhelyzetet teremtett a munkavállalók számára (Csoba, Sipos 2020). Szerencsére időközben a gazdaság motorja is beindult, ami kifejezetten nagy munkáltatói érdeklődést generált a foglalkoztathatóság szempontjából „előképzett” közfoglalkoztatottak iránt, függetlenül attól, hogy milyen munkakörben dolgoztak (Koltai et al. 2018).

Közbevetés: a romák foglalkoztatása

„Mindenki tudja, hogy a nyolcvanas évek végéig a cigány férfiak általában aktív keresők voltak a bányászatban, a kohászatban, az építőiparban az útépítésekénél, a gyáriparban, mindenütt, ahol rossz körülmények között nehéz vagy egészségre ártalmas munkát kellett végezni. Azt is tudjuk, hogy a nyolcvanas évek végétől kezdve fokozatosan elvesztették a munkahelyüket, úgyhogy mire Magyarországon az igazi munkanélküliség megkezdődött, addigra a cigány keresők többsége már munkanélkülivé lett” (Kemény 1999, 251-252.).

Azért idézzük a romák helyzete legavatottabb kutatójának egy 1999. évi konferencián tett kijelentését, hogy visszavezessen legalább a szocializmus korszakáig, addig az időszakig, amikor a romákat, különösen a roma férfiakat, nagy arányban integrálta a munkaerőpiac. Kemény István rámutat arra, hogy amikor a romák viszonylag nagy arányban lehettek bér munkások, akkor is a legrosszabb, legalacsonyabb presztízsű és alacsony bérezésű pozíciók voltak számukra elérhetőek. Az is kiviláglik az idézetből, hogy a legsérülékenyebb munkavállalói csoportba tartoztak, akik válsághelyzetben először hullottak ki a biztonságosnak hitt bér munkás státuszából. Virág Tünde az 1970-es cigánykutatás eredményeire hivatkozva kiemeli, hogy a mezőgazdaságban, többnyire szövetkezetekben dolgozó romáknak mintegy harmada nem állandó szerződéssel, hanem napszámos, időszakos munkás státuszban dolgozott (Virág 2010). Szuhay Péter tanulmányából pedig egyrészt azt tudhatjuk meg, hogy a romák az informális kereseti tevékenységük során, a patrónus-kliens viszonyok védelme alatt is zömmel nehéz, piszkos, alantásnak tartott munkákat végeztek, és a kilencvenes években, kiegészítésként olyan hagyományos, munkának nem minősülő „cigány tevékenységekre” kényszerültek, mint a gyógynövénygyűjtés, „mezgerelés” stb. (Szuhay 1999). Végül Kertesi Gábor az 1993-as és 2003-as roma reprezentatív felvételek alapján készített elemzésének egyik megállapítását idézzük: „Összegezve, a roma foglalkoztatás ezredfordulóra kialakult állapotát így jellemezhetjük: stabili-

zálódott egy rendkívül alacsony (30 százalék körüli) foglalkoztatási szint, mely szélsőségesen magas (25-30 százalék körüli) cserélődési rátával párosul” (Kertesi 2005, 72.). Kertesi a harmadik világra jellemző mértékűnek tartja a roma munkavállalók kétezres évekre jellemző foglalkoztatási instabilitását, amit elsősorban a keresleti oldalnak, a munkaerőpiaci kínálat strukturális sajátosságainak tulajdonít (csak a rövid idejű foglalkoztatási lehetőségek elérhető számukra, magas a kilépési arány), és nem a kínálati oldalnak, annak, hogy a munkavállaló váltogatja foglalkoztatási státuszát, mert így összességében magasabb jövedelmet tud elérni. Kereslet és kínálat ötvözetére példa a Pécsett 1998 és 2011 között működött, Baranya megye aprófalvakban élő roma munkavállalói számára is foglalkoztatási alternatívát jelentő multinacionális cég, az Elcoteq munkaerőigényének megrendelésekhez kötött, hullámzó jellege. „Ez a hullámvás megengedte, hogy az „elkoteqes munka” beépíthető legyen a megszokott, a bevételi források sokféleségén alapuló megélhetési stratégiákba” (Vidra 2013, 57.). Ez a sokféleség magában foglalta a szociális transzfereket, a segélyek különböző formáit, a közfoglalkoztatás által kínált munkafajtákat, a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli alkalmi munkát, továbbá a segéd- és betanított munkavállalást, a mélyszegénységbe sülyedt családok körében pedig a gyűjtögetés különböző formáit (Szuhay 1999; Virág 2010; Messing, Molnár 2011; Vidra 2013; Hamar 2016; Kovai, Vigvári 2020).

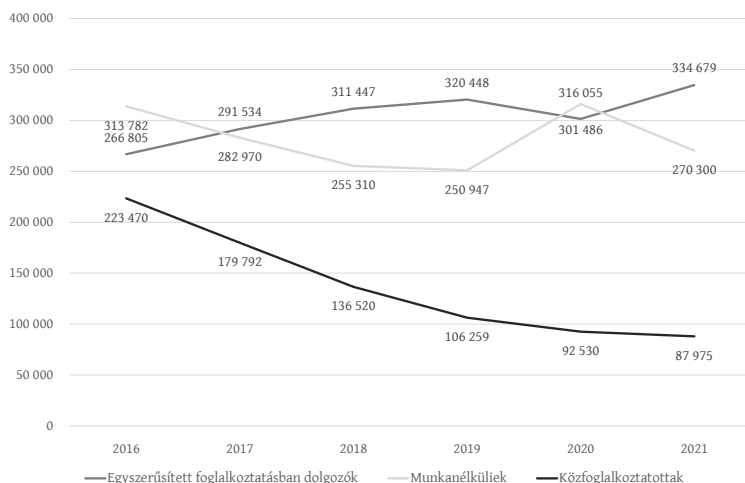
Munkaerőhiány a gazdaság regenerációjának kontextusában 2015 után

A gazdasági válságot követően, 2015-től kezdődő regeneráció az a korszak, amelyben a kétkézi mezőgazdasági munkások hiánya kulminálódott olyan erővel, amit nem lehetett egyszerű törvénymódosítással csillapítani, mint néhány évvel korábban. A 2016-ról fellépő hiány oka az, hogy hirtelen mutatkozott erőteljes kereslet a betanítható képzetlen munkaerő iránt a feldolgozóiparban és az építőiparban, miközben még a közfoglalkoztatás is a csúcson volt.

Az 1. ábra mutatja a sérülékeny munkaerőpiaci szereplők számának alakulását 2016 és 2021 között. Az ábra jól érzékelteti a COVID átmeneti hatását a munkanélküliség emelkedésével, az alkalmi munkavállalás csökkenésével, majd a gyors korrekciót 2021-ben. A közfoglalkoztatás, amelynek mértékét az állami finanszírozás teremtette meg korábban és napjainkig is, egyenes vonalú és meredek csökkenésnek indult 2017-ben, ami azóta sem állt meg: 2016-ban a közfoglalkoztatottak száma még 223 469 fő volt, ebből 33 611 fő dolgozott a mezőgazdasági startmunka mintaprogramban. 2023-ra az összes és a startos közfoglalkoztatottak száma 67 618, illetve 10 187 főre csökkent (számok az említés sorrendjében).

Úgy véljük, hogy kisebb hullámvásokkal, de nagyjából stabilizálódtak a keresleti és kínálati viszonyok a munkaerőpiac azon szegmensében, amely alacsonyan képzett munkaerőt foglalkoztat: 2023-ban a foglalkoztatottak száma 457,3 ezer volt (KSH

1. ábra: Az alacsony munkaerőpiaci státuszú munkavállalói csoportok összetétele 2016–2021
 Composition of employee groups of low labour market status 2016–2021

Forrás: Munkanélküliek száma: KSH Stadat; Közfoglalkoztatottak: A közfoglalkoztatás idősoros adatai <https://kozfoglalkoztataskormany.hu/havi-tajekoztatas-a-kozfoglalkoztataskorol>; Egyszerűsített foglalkoztatásban dolgozók: Jelentés a 2022-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. <https://kozfoglalkoztataskormany.hu/jelentes-az-egyszerusített-foglalkoztataskereten-tervezett-foglalkoztatottak-szamarol>

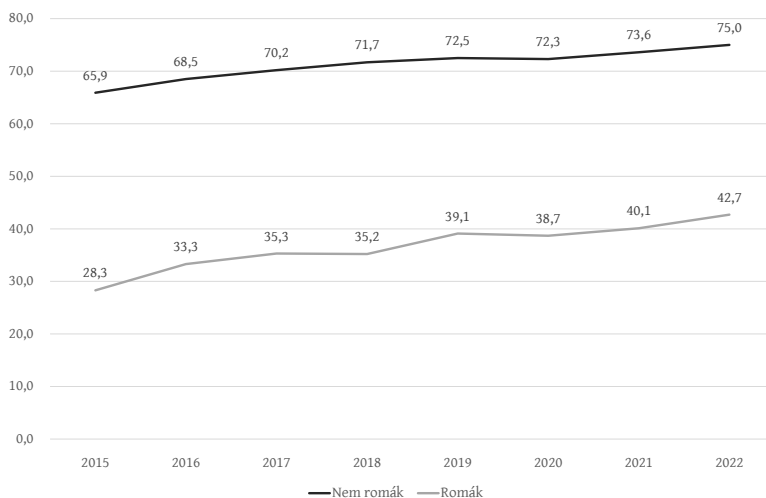
STADAT), 10 százalékkal több, mint a 2013-as mélyponton és 14 százalékkal kevesebb, mint a 2017-es csúcsponton. Tanulmányunk szempontjából ez azért fontos, mert a kétkezi mezőgazdasági foglalkoztatottak közülük kerülnek ki; hozzátesszük, hogy bár nincs rá pontos adatunk, de a roma tanulók 64 százalékos korai iskolaelhagyási aránya alapján (A fenntartható fejlődés indikátorai 2023) biztosak lehetünk abban, hogy ezen munkavállalói csoport, vagyis az alacsonyan képzett és mezőgazdasági munkát végzők nagy része roma.

A válságot követő, 2015-től kezdődő gazdasági regeneráció a korábbiakhoz képest a romák számára is lényegesen nagyobb számban és arányban tette elérhetővé a segéd- és betanított munkák vállalását a gyáriparban vagy a szintén fel-futó építőiparban, miközben a családi stratégiák szintjén megmaradt a közfoglalkoztatásra való rászorultság is.

A közelmúlt tendenciáit bemutató hozzáférhető adatok alapján úgy látjuk, hogy bár a romák foglalkoztatási mutatói is javultak, alávett munkaerőpiaci pozíciójuk megmaradt, amely a nehéznek, kevésbé jövedelmezőnek tartott munkák elfogadására kényszeríti őket, és mivel a mezőgazdasági kétkezi munka is ilyen munkafajtának tekintett, ez az a pozíció, amely miatt a mezőgazdasági idénymunka etnicizálódott. Érvelésünket alátámasztja, hogy

- miközben számottevően javultak a roma foglalkoztatási arányszámok, a roma és nem roma foglalkoztatási ráták közötti szakadék alig záródott (2015 és 2022 között 37,6 százalékponttól 32,3 százalékponttra) (2. ábra);

2. ábra: Foglalkoztatási ráta a közfoglalkoztatottak nélkül a roma és nem roma népesség körében
Employment rate excluding public employees of the Roma and non-Roma population 2015-2022 (%)

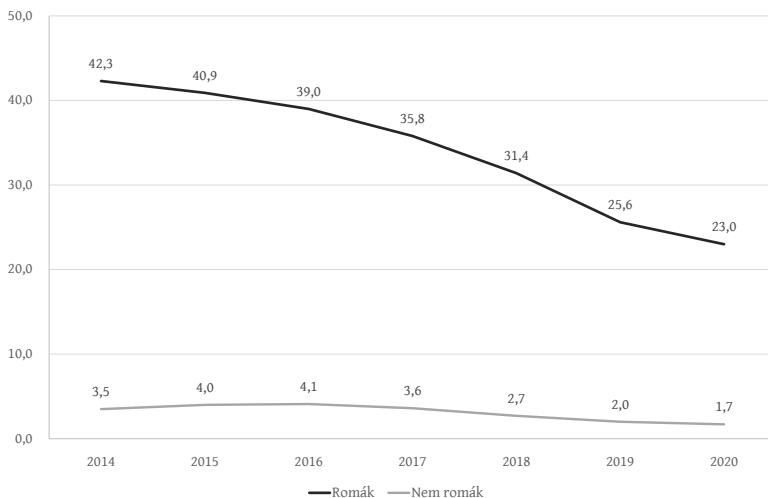

Forrás: A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2023 – Fenntartható fejlődési célok (SDG); KSH (2024. június 17.) alapján saját szerkesztés

- a nem roma munkavállalókhoz képest a közfoglalkoztatás aránya még a legutóbbi években is viszonylag magas volt a roma foglalkoztatottak körében (3. ábra);
- továbbra is fennáll a roma munkavállalás bizonytalansága: egyharmaduknak volt határozott idejű szerződése 2021-ben, miközben a nem romák körében ez az arány csupán 5%;
- az alacsony iskolai végzettségük túlsúlyából következően a roma foglalkoztatottak többsége továbbra is egyszerű, képzettséget nem igénylő munkát végez.

Az alacsony iskolai végzettség meghatározza és alacsony szinten rögzíti a munkaerőpiacon megszerezhető pozíciókat, a feljebb és továbblépés elé pedig már a legfiatalabb korosztályban áthidalhatatlan akadályt gördít az iskolaelhagyók óriási, 60 százalékot meghaladó aránya. A romák alávetettségét a kutatók különböző diszkurzív keretekben értelmezik. Virág (2010) egyszerre beszél a mélyszegénységben élő romákról „gazdasági szempontból felesleges népességként” és a wilsoni értelemben vett underclassként (Virág 2010, 256.). Kovai és Vigvári (2020) a munkaerő-tartaléksereg marxi kategóriáját használják, míg Kovai és Puskás (2023) a társadalmi osztályokat jelző kategóriák mellett a prekariátust is megfontolásra ajánlja a „létbizonytalanságból és kiszámíthatatlanságból fakadó sérülékenység állapotát” kifejező fogalomként. Az osztálytartalmú munkaerő-tartaléksereg, illetve a prekariátus fogalmai a mezőgazdasági kétkezi munkásokra, migránsokra vonatkoztatva a nemzetközi szakirodalomban is megjelennek (Castells 1975; Rye, Scott, 2018; Papadopoulos, Fratsea, Mavromattis 2018; Navarro-Gambin 2023; Puppa, Piovesan 2023).

3. ábra: A közfoglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakon belül (%)
 The proportion of public employees within the employed population (%)

Forrás: Lakner (2023) 10. táblázat alapján

Termelési szerkezet, profil és munkaerőigény. Feszültségek és megoldások

Amikor empirikus vizsgálatunkhoz mintát választottunk, többek között arra törekedtünk, hogy más-más klimatikus és táji adottságú területeket válasszunk, hogy többféle kihívásról és adaptációs gyakorlatról tájékozódhassunk mind a klímaváltozás, mind a munkaerőhiány témakörében, illetve, hogy a két adaptációs nyomás eredőjeként választott alkalmazkodási utakról is beszámolhassunk. Ennek megfelelően ez a fejezet két, nagyon különböző jellegű vidéki közegben mutatja be a termőtéjra jellemző gazdálkodási formákat és a munkaerővel kapcsolatos keresleti és kínálati viszonyokat; az egyik a Nagykőrösi, a másik a Bonyhádi járás. Munkaintenzív ágazatokat vizsgáltunk, főleg gyümölcsstermesztő gazdákat kerestünk fel, akiket mind a klímaváltozás, mind a munkaerőhiány fokozottan érint. A gazdák mellett a falugazdászokkal készített interjúkra támaszkodtunk Nagykőrös térségében, és a szövetkezeti menedzserektől kapott információkra építettünk a Bonyhádi járásban.³

A két vizsgálati terep: klimatikus, táji-települési, munkaerőpiaci alaponások

A terepek természeti és gazdaságföldrajzi adottságai eltérnek egymástól. Nagykőrös és környéke tipikus alföldi táj, nagymértékben kitett az éghajlatváltozásnak, ahol a hőségnapok száma évről évre emelkedik, kevés csapadék hullik, és a télvégi felme-

legedés következtében jelentős a kora tavaszi fagyveszély is. A *Tolnai-dombság* éghajlata, ahol az általunk vizsgált termőtáj elhelyezkedik, kevésbé szélsőséges, mint az alföldi, és kisebb mértékben veszélyezteti a klímaváltozás is, ám itt éppen az uralkodó művelési ág, és azon belül is a fő termény, a kajsziparack klímaérzékenysége miatt, nagymértékben sújtják a tavaszi fagyok (Lennert et al. 2024). Ez vizsgálati terep gyökeresen eltér a nagykőrösitől; más a településszerkezete (aprófalvas vidék), mások a talajadottságok és a domborzati viszonyok, amelyek a gazdák szerint kifejezetten kedvezőek a kajsziparack termesztéséhez.

Földrajzi elhelyezkedésükből és a táji adottságokból következően élesen eltér a két térség munkaerőpiaci pozíciója, ami meghatározza a kétkezi mezőgazdasági munkára kapható népesség jelenlétét is. A *Nagykőrösi járásban* a gyárbezárások⁴ és a mezőgazdasági nagyüzemek foglalkoztatási kapacitásának gyors és meredek szűkülése következtében egy másfél évtizedig tartó és rendkívül mély munkaerőpiaci válság alakult ki, amely Nagykovácsoson és Kocséron jelentős elvándorlást eredményezett. A Mercedes-Benz kecskeméti gyárának megnyitása 2012-ben szakaszhatárt jelez: elsősorban a szomszédos városok, Kecskemét és Cegléd iparosodásának köszönhetően a munkanélküliség az alacsony képzettségűek között is gyorsan csökkent. A környező feldolgozó és összeszerelő ipari üzemek erős munkaerő-elszívó hatása máig tart; ami a mezőgazdaságban munkát kínálók alkupozícióit szinte reménytelené teszi úgy a munka jellege, mint alacsony bérezése miatt. A *Bonyhádi járásban*, ahol minden sokkal kisebb léptékű, hasonlóan nagy cégek nem települtek le. A szűkebb vizsgálati terület, Kisvejte és a környező települések ma már mind aprófalvak; ide tartozik a rendszerváltás idején még 1 083 lakosú Lengyel is, amely korábban téesz-központ volt és ma is egy mezőgazdasági szakiskola székhelye. A Lengyel központtal Kisvejte, Mucsfa és Závod területén működő téesz itt is hamar csődbe ment, 1992-ben felszámolták (Bai 2008). A szűkebb vizsgálati terep megyehatár mentén fekvő, periférikus helyzetben lévő falvainak népessége 1990 óta 23,7 százalékkal csökkent, ami jelzi az elvándorlás rendszerváltást és a helyi gazdaság összeomlását követő kiugró mértékét. A máig tartó szelektív elvándorlás néhol a népesség előregedését eredményezi, míg két faluban (Kisvejte, Lengyel) együtt jár a roma népesség arányának növekedésével. Egy harmadik vizsgált településen, Mucsiban a romák mellett a második világháború után letelepült csángók leszármazottai közül is sok család él mélyszegénységben. A közelmúlt iparosítási, újraiparosítási hulláma a vizsgált szűkebb térségbe nem, de a járás két városába, Bonyhádra és Nagymányokra elért; az itt letelepedett kisebb üzemekbe sokan ingáznak azon munkavállalók közül is, akikért a verseny a térség ültetvényes gazdái és az ipari üzemek menedzsmentje között folyik.

A mezőgazdasági vállalkozói réteg helyi genezise

A mezővárosi múltnak köszönhetően a mezőgazdaság a *Nagykőrösi járás* mindhárom településén fontos szerepet töltött be a helyi gazdaságban, a rendszerválto-

zásig különösképpen, de azt követően is. A területen működő négy szövetkezet és egy állami gazdaság mintegy 400 fő foglalkoztatását biztosította, míg a várost övező zártkertekben, illetve Kocsér és Nyársapát tanyás gazdaságaiban a háztartások többsége folytatott életvitelszerű gazdálkodást. A 2002-ben történt felszámolásáig a zöldség- és gyümölcsstermesztés volumenét a Nagykőrösi Konzervgyár határozta meg, amely gyakorlatilag üzemmérettől függetlenül biztos felvevőpiacot kínált a kertészettel foglalkozó háztartások számára. *„A környék teljes életét befolyásolta a gyár: Nagykőrös környékén 3 600 zártkert van, ami összesen 878 hektárt tesz ki. Mindenkinnek volt zártkertje, és ott mindenki termelt, mert helyben tudták is értékesíteni”* (kertész nagyvállalkozó, Nagykőrös).

A konzervgyár bezárása elsősorban a zártkerti méretekben gazdálkodó, a mezőgazdasággal jellemzően jövedelemkiegészítés céljából foglalkozókat sújtotta, akik a helyi termeléskoordináció és értékesítési lehetőségek hiányában a kétezres évek közepétől tömegesen hagytak fel a termeléssel. Az EU-csatlakozás körüli években ugyan három TÉSZ-elismerést szerző termelői szervezet is alakult a járás területén (Nagykőrösi Ker-TÉSZ Szövetkezet, Nyársapáti Gazdaszövetkezet, Nyári Gyümölcs TÉSZ), ezek indulásuk pillanatától nehézségekkel küzdöttek, nem voltak képesek megszerezni a gazdák bizalmát, és mivel nem tudták megtartani TÉSZ-elismerésüket és ezzel az állami támogatást, egy másfél évtizedes, zökkenővel és konfliktusokkal teli működés után megszűntek (Rácz, Hamza 2024). Az integrátor híján maradt kisüzemi kertészkedés visszaesésének mértékét jól szemlélteti a regisztrált őstermelők számának drámai, közel 40 százalékos visszaesése 2011 és 2022 között.⁵ Ezzel vége szakadt a korábbi évtizedekben különösen Nagykőrösön a többségre jellemző mintaadó életformának, a nagyüzemi vagy ipari munkahelyet kiegészítő kertészkedésnek, amelyre „több ezer család élete épült, és ami a többség felemelkedését lehetővé tette” (Márkus 1996, 113–114.).

A korábbi struktúrák lebomlása (Kovács 1998) és az újak felépülése párhuzamosan, többé-kevésbé egymásra épülve haladt. A kilencvenes évek elején még mindkét községben működött egy-egy, a városban két termelőszövetkezet és egy állami gazdaság. A kocséri szövetkezet túlélte a viharos időket, a nagykőrösi és nyársapáti téészek azonban viszonylag gyorsan hullottak darabjaikra, vagyonuk nagyobb részét elvitte az adósságtörlesztés, kisebb részének működtetésére a menedzsmentek vagy azok frakciói kaptak esélyt, de kívülről érkezett, új tulajdonosok is megjelentek az utódszervezetek üzemeltetői között. A mezővárosi hagyományok és a korábban széles körben végzett kertészkedés következtében itt viszonylag sokak számára jelentett természetes alternatívát, hogy gazdálkodásba fogjanak, ezért a szövetkezetek szétaprózódásával párhuzamosan számos családi gazdaság bővült, erősödött meg vagy alakult vállalkozássá.

A téészekből kivált és/vagy a kárpótlási folyamat során alapított vagy kibővített gazdaságokban, elsősorban a homoktalajon, népszerű volt a befektetési célú gyümölcsös telepítése, különösen 1997 után, amikor megnyíltak a célzott támogatások (Hamar, Kovács, Váradi 2016, 400–402.).

Mára a két-három évtizede telepített ültetvények közül többet kivágtak, másokat megújítottak, de főként az akkori ültetvénytelepítő gazdák közül kerültek ki azok a mezőgazdasági tevékenységgel főállásban foglalkozó, állandó és szezonális dolgozókat is alkalmazó, szakosodott kertész kis- és közép vállalkozások, amelyek képesek alkalmazkodni a felvevőpiac diktálta minőségi és mennyiségi elvárásokhoz. Annak a vállalkozói rétegnek, amelyik ezeket a jellemzően a fővárosi piacokat ellátó, jelentős családi munkaerőt is mozgósító vállalkozásokat működteti, hosszú távú céljai vannak, igyekeznek tartósan megkapaszkodni a térség agrárgazdaságában és abban bíznak, hogy a következő nemzedék is tovább viszi a stabil lábakon álló gazdaságot.

A *Kisvejkei székhelyű Danubia Frucht* szövetkezethez kötődő dombvidéki tájon a gyümölcstermesztés viszonylag új tevékenységnek tekinthető. A termőtáj kialakulásának története 1986-ra nyúlik vissza, amikor a termelőszövetkezet egy hatvanhektáros kajsziparack-ültetvényt telepített Kisvejke és Mucsfa határában. A szövetkezeti átalakulás idején, 1991-ben ez az ültetvény félhektáros darabokban, részaránytulajdonként vagy kárpótlás útján került magántulajdonba. Az új tulajdonosok egy része nem kívánt gazdálkodni és értékesítette ültetvényét, mások viszont gyarapítani kezdték területüket. Az évek során a kajsziparack termesztés jövedelmezősége vonzóvá tette a gazdálkodást, és egyre többen fogtak telepítésbe, kisebb területeken is. Ez a folyamat az ültetvényterület növekedéséhez, valamint a jelentős családi vállalkozásokat és részidős kisgazdaságokat átfogó termelői kör kialakulásához vezetett. Mára öt „magtelepülés” (Kisvejke, Lengyel, Mucsfa, Mucsi, Závod), továbbá elszórtan más települések (Bonyhád–Majos, Döbrököz, Nagymányok stb.) határában helyezkedik el a mintegy ötszörösére bővült ültetvényterület.

Ellentétben a Nagykőrösi járásban alakult termelői szervezetekkel, a kisvejkei termőtájon az ültetvényterület és a termelői kör bővülése kezdettől fogva együtt járt a gazdák érdekszövetségen alapuló, önkéntes együttműködésével, amit fokozatos szervezetépítés, valamint uniós és hazai fejlesztési források eredményes lehívása kísért.⁶ Egy, az USA-ból importált, helyi részvételen alapuló fejlesztési program⁷ eredményeként 1997-ben létrehozott Danubia Frucht Szövetkezet, amely 2008 óta a TÉSZ-minősítést sikeresen megtartó Balaton KerTÉSZ szövetkezet legnagyobb telephelyeként működik, integrálja a térség termelőit, felvásárolja és piacra juttatja tagjai termékeit, szaktanácsadói szolgáltatást biztosít, valamint a rendszeres külföldi tanulmányutak és téli gazdaesték szervezésével fontos szerepet vállal az ültetvények korszerűsítésében és a termesztéstechnológiai újításokban. A Danubia szövetkezet szolgáltatásaival erősíti az általa integrált gazdaságokat, amelyek munkaerőfelhasználására azonban nincs közvetlen hatása.

Az előző agrárgazdasági struktúra leépülése és az új felépülése itt is hasonlóképpen haladt, mint a Nagykőrösi járásban: a részaránytulajdonként és/vagy kárpótlási jegyen szerzett parcellák adásvétele nyomán megnövekedő ültetvények és a szövetkezet keretében „összekapaszkodó” ültetvényesek eredményes gazdálkodása következtében kialakult egy biztos lábakon álló közép vállalkozói ré-

teg, amelynek munkaerőigénye, éppen megerősödéséből adódóan, fokozatosan növekszik.

Ezen a vidéken a szövetkezeti telepítés előtt a kajszitermesztésnek nem voltak hagyományai, így nem alakult ki olyan tudás, szakértelem, készség, amelyre támaszkodni lehetett volna, a gazdák folyamatos tanulással, tapasztalással tettek szert a szükséges tudásra. Nagyrészt a termelési hagyományok hiánya magyarázza a már a kétezres évek elején is jelentkező munkaerőhiányt, amely sokáig együtt járt a térséget sújtó magas munkanélküliséggel (Németh, Csité 2011). A szezonális munkák elvégzésére ugyan elegendő szakképzetlen munkaerő állt rendelkezésre, de jó részük nem volt alkalmas, képes vagy hajlandó elvégezni a gyakran nehéz, megterhelő fizikai munkát, és a gazdák is gyakran kifogásolták az elvégzett munka minőségét és hatékonyságát. Ezt a gondot kívánta orvosolni a *Sorsfordító – Sorsformáló* program,⁸ amelynek célja egyfelől a termelők szociális érzékenyítése, másfelől olyan, főként roma munkavállalók kinevelése volt, akik tartósan el tudnak helyezkedni a gyümölcsstermesztő gazdaságokban (Kabai 2011b; Keller, Rácz, Váradi 2016). A kétéves program alatt a potenciális munkavállalók képzésen és a gazdáknál végzett gyakorlati munka keretében sajátíthatták el a gyümölcstütnvények kezelésének fázisait.

A helyi munkaerőhiány tünetei és okai a két mintaterületen

A „számszerűség”, avagy a merítési bázis szűkösége

Mindkét területen azzal kell a gazdáknak szembenézniük, hogy szűkös az a bázis, amelyből gazdaságaik számára munkaerőt toborozhatnak. Azaz a legfaj súlyosabb problémát a potenciálisan bevonható munkavállalók hiánya jelenti, amely különösen a szezonális foglalkoztatás területén kritikus mértékű. Mindez elsősorban azzal magyarázható, hogy a hadra fogható munkaerő a helyben és a környező, napi ingázással elérhető városokban megtelepedő, állandó munkát kínáló ipari, élelmiszeripari nagyvállalatoknál helyezkedik el (Nagykőrösi járás), vagy a közeli kisvárosok ipari parkjainak összeszerelő üzemeiben, továbbá építőipari vállalkozásokban dolgozik, utóbbi esetekben zömmel feketén (Bonyhádi járás).

Az egybecsengő idézetek közül az első egy nyársapáti, a második egy kisvejszei kertésszel készült interjú során hangzott el: „Hát a normálisabbak tényleg elmentek, fölszívta az Infineon, akkora gyár lett, hogy borzasztó (...).” „Hozzánk idénymunkára olyanok jönnek el, akik nem dolgoznak”, vagyis azok, akik a gazdák véleménye szerint nem tudnak, akarnak vagy nem képesek elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, s akiktől nem igazán várható el megbízható munkavégzés.

A helyi munkaerő megbízhatósága, minősége

A kétkezi mezőgazdasági alkalmi munka tehát a munkafajták hierarchiájának alján helyezkedik el, amelyet jellemzően olyan munkavállalók hajlandók elvégezni, akiket képzettségük, munkatapasztalatuk hiánya és/vagy életmódjuk, viselkedésük megakadályoz abban, hogy rangosabb munkákat végezzenek. Többségük, de nem mindegyikük roma származású.

„Tehát ők [roma munkások] abszolút (...) tökéletesen dolgoznak, csak (...) ha ők összeszednek harminc-egyvenezer forintot, az egy nagyon komoly pénz náluk. És utána egész egyszerűen elmennek a bonyhádi strandra. Tehát akkor napokig nem jönnek, amíg tart a pénz”. (Kisvejke, 2,5 hektárral rendelkező gazda)

„Van két olyan [nem roma] emberem, hogy jön egy hétig, megkapja a fizetést, akkor két hétig nem látom, mert csonttrészeg. És tök jól dolgozna, targoncás, esztergályos. Ha nem ilyen ember lenne, akkor dolgozna egy műhelyben jó pénzért. Az alkohol, az nagy úr.” (Kisvejkei körzet, nagyvállalkozó)

A mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli ágazatok közötti „bérolló”

A megkérdezett gazdálkodók tapasztalatai szerint a környező nagyvállalatoknál elérhető munkalehetőségek nemcsak kevésbé megterhelőek, hanem a mezőgazdasági átlagbérnél magasabb munkabért, illetve számos béren kívüli juttatást is kínálnak. Az élőmunkaigényes mezőgazdasági ágazatokat ellehetetlenítő, a mezőgazdaságban és az iparban elérhető bérek között kialakult szakadék nagyságát érthetően a Nagykőrösi járásban gazdálkodók hangsúlyozták jobban.

Az ültetvényeken dolgozó munkaerő biztosítására és megtartására tett erőfeszítések

Helyi (környékbeli) munkaerő – a kisebb és közepes nagyságú ültetvények munkásigénye

A szükséges állandó és szezonális dolgozók száma alapvetően az ültetvények nagyságától, a gyümölcsfajták összetételétől, valamint a különböző termesztési szakaszoktól függ. A legtöbb kicsi, két-három hektár alatti ültetvényen családi (rokon, baráti) kapcsolatok mozgósításával oldják meg a legnagyobb munkaerő-igényű feladatot, a betakarítást is. A két-három hektárnál nagyobb ültetvényeken már legalább szezonálisan szükség van családon kívüli munkaerő alkalmazására; ezt mindkét térségben egyszerűsített foglalkoztatás keretében, szegénységben élő alkalmi munkásokkal biztosítják, akik a munkaadókkal készített interjúk szerint nem kizárólagosan, de nagyrészt romák.

A *kisvejkei ültetvényeken* az alapos jártasságot és szakértelmet követelő érzékeny munkát, mint amilyen a metszés, a gazdálkodók rendszeresen maguk végzik tapasztalt munkások, esetleg családtagok, rokonok segítségével, míg a ritkításhoz és szüreteléshez a kisebb gazdaságokban is szükség van több-kevesebb idénymunkásra. A vállalkozók különféle stratégiákat és gyakorlatokat alkalmaznak a szükséges munkaerő biztosítása és a megbízható, jól teljesítő dolgozók megtartása érdekében.

A nagyobb vállalkozóknak van szükségük és lehetőségük állandó dolgozók foglalkoztatására, akiket jellemzően a legjobban teljesítő idénymunkások közül választanak ki. A vállalkozók szerint egy 25-30 hektárnyi, illetve ennél nagyobb méretű gazdaságban, a gyümölcsfák típusától és korától függően, hét-tíz állandó alkalmazott kell. A munkaerő, vagyis a jól teljesítő, kellő tapasztalattal és munkakultúrával rendelkező dolgozók hiánya elkerülhetetlenül a vállalkozók közötti élesedő versenyhez vezet a megbízható munkásokért. Ilyen helyzetben a dolgozók folyamatos alkalmazása stratégiai célokat szolgál.

Ezt példázzák egy fiatal vállalkozó alább idézett szavai. Ő alig tíz év alatt építette fel gazdaságát és ma már negyvenhektáros gyümölcsültetvényt művel. Csúcsidőben 30-40 szezonális munkást foglalkoztat, emellett hat-hét, heti 40 órára bejelentett állandó alkalmazottja van, akiknek a minimálbérnél valamivel magasabb összeget fizet, ám minden nap értelmes munkát kell találnia számukra. Ültetvényein különböző gyümölcsfajtákat – cseresznye- és kajszi-féléket, almát és biobodzát – telepített, ami a klímaváltozáshoz való alkalmazkodásra is példa.

„(...) ez, mondjuk, tudatos. Azért csináltuk, hogy a kockázatokat is mérsékelje, a kajszi elég fagyérzékeny, és az elmúlt két évben azért jól jött, hogy vannak más gyümölcsfajok is. Meg azt gondoltuk, hogy minél több embernek minél hosszabb ideig tudjunk munkát adni, mert az, hogy nyárra egy hónapra összeszedni 30-40 embert (...) nagyon nehéz.”

Néhány gazda a szüret idején diákmunkát is igénybe vesz; vagy a gyerekeik hívják az osztálytársaikat és barátait, vagy interneten hirdetik meg a lehetőséget. A diákok hozzáállását és munkájának minőségét a gazdálkodók többnyire nem tartják megfelelőnek, a diákmunka megítélése nem egyértelműen kedvező:

„A diákok – van köztük annyira szívós és annyira munkaszerető, hogy az ember nem is gondolná. Úgy dolgozik, hogy megőrülök. Hát aztán van olyan, hogy bal kézzel nyomja a Messengert, jobb kézzel néha leszed egy szem barackot, mert nem akart ő odajönni, csak a szülei elzavarták, hogy szokja a munkát.” (Kisvejke, 2,5 hektáros gazda)

A termelők, ha kapcsolatrendszerük megengedi, a legszívesebben idősebb, nyugdíjas vagy nyugdíj előtt álló, keményen dolgozó, tapasztalt, megbízható embereket – főként asszonyokat – hívnak alkalmi munkára, akikhez rendszerint régi, szoros kapcsolat köti őket. A vidék egyik legnagyobb gazdaságát irányító vállalkozó évek óta egy pécsi (50 km a távolság) nyugdíjas klub tagjait hívja a

metszés és ritkítás idejére. Egy másik nagyvállalkozó is a legnagyobb elismeréssel szólt egy idős roma házaspárról:

„Ja, és L-ben van egy hetvenéves házaspár, ők szedték le a cseresznye javát. Este ír nekik az öcsém, hogy másnap kell huszonnyolc láda cseresznye, kivisszük a ládákat, szólnak tizenegy körül, hogy leszedték a kétszáznyolcvan kilót. És szépen! A traktorosom⁹ nagyszülei. Romák. És olyan becsületesek!”

A Nagykovácsi járásban is törekszenek a gazdák arra, hogy a családi munkaerőt a lehető legnagyobb mértékig bevonják: *„Amit mi magunk meg tudunk csinálni, azt nem bízunk másra”* (nyársapáti gyümölcstermesztő). A szívességi alapú munkavégzés is általánosnak mondható a térségben: *„Egy volt általános iskolai osztálytársam, a mai napig barátom, ő szokott kijönni, ha ráér, ha olyan munka van, ami kétemberes, mondjuk, szerelni kell”* (gyümölcstermesztő, Nagykovácsi). A szívességi munkavégzés korlátja, hogy a helyi, illetve környékbeli gazdákból szerveződő informális hálózatokban jellemzően eseti jelleggel tudnak építeni rá (például betakarítási munkacsúcsok idején, időjárási vészhelyzetekben).

„Ketten metszettük egész télen. Gallyakat összedobáltuk, összeszedtük, ahogy metsztük, és neki van ilyen gallyázó gépe, eljött, én lezúztam. Én meg elmentem oda, kombinátoroztam neki, voltak ilyen segítségek, azért még evvel a szomszédokkal így, így elvagyunk.” (Nyársapát, gyümölcstermesztő)

A diákmunka alkalmazásának lehetőségével itt is kevesen élnek. Ennek az az elsődleges oka, hogy nehéz összehangolni a tanítási időszakokat a szezonálisan felmerülő feladatokkal, emellett a gazdákat a tanulók felvételének túlzottan magas adminisztrációs terhe is visszatartja. A diákmunkásokat korábban már alkalmazó gazdaságok tapasztalatai ráadásul többnyire kedvezőtlenek, kevés a megfelelő munkateljesítményt nyújtó, elkötelezett, a mezőgazdaság iránt szakmai érdeklődést mutató diák.

„Diákokról van szó, akik azért nem munkára termettek. Hét órakor kezdtek szedni, nyolc órakor bementek reggelizni, utána nagy nehezen délig kihúzták, aztán egy óra hosszú ebédszünet, utána délután négykor már szállingóztak be. Tehát az első időkből, amíg nem volt annyi meggy, addig jó volt, családias volt, teljesen más volt a hangulat. Ahogy a termés mennyiség elkezdett emelkedni, azért ez egy robotmunka.” (Nagykovácsi, gyümölcstermesztő)

A nagyobb ültetvények időszakos (tömeges) munkaerőigénye

Amikor Hamar Anna az idénymunkások összetételében bekövetkezett, Románia uniós csatlakozását követő váltást elemezte, következtetéseit többek között a Nagykovácsi járásban számolás kertész vállalkozókkal készített interjúk alapján vonta le (Hamar 2017). Többek között ezek azok a kertészetek, amelyek elszenvedték a megfelelő munkatapasztalattal rendelkező erdélyi, magyar nemzetiségű szezonmunkásoknak a jobban fizető nyugat- és dél-európai országok munkaerő-

piacaira történő távozását, és meg kellett elégedniük a szintén Erdélyből érkező, de lényegesen alacsonyabb szintű munkakultúrával rendelkező roma idénymunkásokkal.

A szezonális munkaerő csökkenéséhez járult hozzá az a körülmény is, hogy a korábban szezonmunkát vállaló erdélyi családok közül többen Nagykőrös térségében telepedtek le (Hamar 2015, 2017), majd önálló gazdálkodásba kezdtek. A letelepedett, az interjúk szerint túlnyomórészt erdélyi roma munkások már nem vállalnak szezonmunkát, hanem maguk is munkaerőkeresletet támasztó, professzionális kertész üzemeket működtetnek. Határon túli családi, rokoni kapcsolataikat erőforrásbankként használják, szezonális jelleggel jelentős számú romániai munkavállalót foglalkoztatnak. *„Most már a normálisabb románok is gazdálkodnak. Nyársapátról jöttek át hozzánk több évig, ők most már babot termelnek és szamócát. Van saját kis birtokuk, ott telepedtek le, és már nem járnak el dolgozni.”* (Nagykőrös, gyümölcsstermesztő)

A Nagykőrösi járásban a szezonális munkaerőhiány gondjára napjainkban is a külföldről érkező szezonmunkások jelentik az elsődleges megoldást, ám a kertész vállalkozók a szezonális munka globalizációját kísérő verseny és az azzal összefüggő „lefölözési hatás” következtében egyre nehezebben találnak alkalmas, megfelelő munkakultúrájú munkaerőt. *„Csak olyanok vannak, akik Németországba nem kellenek (...) Óriási gondok vannak. (...) Tehát magyarul nálunk a legalja nép dolgozik”* (gyümölcsstermesztő nagyvállalkozó, Nyársapát). A szezonális munkások a korábbinál sokkal körületekintőbb betanítást, állandó felügyeletet igényelnek, foglalkoztatásuk pénzben kifejezhető erőfeszítéseket igényel, és a térségi kertész vállalkozások számára jelentős kockázatot (nem szakszerűen végzett szezonmunkák, minőségrontás stb.) hordoz.

A munkaerőutánpótlás nem csak az alkalmazottak vonatkozásában okoz gondot, több gazdaságban a korábban biztos bázist jelentő családon belüli munkaerőutánpótlás is kérdésessé vált. A fiatalabb, képzett generációt főképpen a megsokasodó piaci, illetve a munkaerőszervezés terén többszörös kockázatok tartják vissza a gazdálkodói életformától.

„Egyszerűen nincs ember, nem lesz, aki dolgozzon a mezőgazdaságban. Az én gyerekeim is, taníttattam őket, mind a kettő közgazdász, öt nyelven beszélnek, most a fiam intézi kint a tanyán a szamócát. Azt mondja: » figyelj ide, én utoljára segíték neked, úgy oldd meg jövőre, hogy mondd vissza a palántát, amit rendeltél «, 100 000 tő olasz palántát, » mondd vissza, mert én ezt nem csinálom! « Nem a munkától fél, mert azt mondta, hogy azt meg gondolná, de nem kell neki az idegeskedés, ami a munkásokkal jár.” (Nyársapát, kertész nagyvállalkozó)

A fiatalabb generáció gazdaságban tartására jellemzően ott mutatkoznak sikeres példák, ahol az utód a kezdetektől, már gyerekként szerepet vállal a gazdálkodásban és tevékenyen részt vesz a felmerülő munkafolyamatokban.

Noha a külföldi szezonmunkások összetétele évről évre jelentősen változik, a Nagykőrös térségében működő kertész vállalkozások túlnyomó többsége jellemzően rájuk támaszkodik igényjelleggel jelentkező munkaerőszükséglete kielégítésekor. Ebben fontos szerep jut a munkaszervezőknek (Hamar 2015, 2016, 2017), akikkel a térség kertész vállalkozásai huzamosabb ideje fennálló, személyes bizalmon alapuló kapcsolatokat ápolnak. Lényegében ez teszi lehetővé az összetételében folyamatosan változó szezonális munkaerő-utánpótlást. A munkaszervezők szerepvállalása a tapasztalatok szerint rendkívül összetett, nemcsak a munkavállalók toborzását, utaztatását látják el, hanem gondoskodnak a betegség vagy más ok miatt kieső, lemorzsolódó munkaerő pótlásáról, jelenlétükkel fenn tartják a munkafegyelmet, lebonyolítják a bérek kifizetését, intézik az időnymunkások ügyes-bajos dolgait, felelősséget vállalnak a szezonmunkások munkájáért. A romániai időnymunkás brigádok toborzására jó példaként említhető az a nagykőrösi gyümölcstermelő, aki mintegy tíz-tizenöt évre visszanyúló kapcsolatot ápol egy munkaszervezővel. A jó kapcsolat azért alakult ki, mert a termelő annak idején segített a brigádnak a környékbeli gazdaságokban munkához jutni, így biztosítva tavasztól őszig az érintett szezonmunkások folyamatos foglalkoztatását. A munkaszervező óriási terhet vesz le az említett termelő válláról azzal, hogy a munkásokat irányítja, a felelősséget viseli.

„Ez így működik, kivezenyi őket és rendezi a dolgokat. Az embereket nem egyenként kell fizetnem, hanem... a nap végén csak a teljes összeget adom neki oda. Az, hogy ő utána mennyit ad kinek, hogy osztja szét, azt nem tudom, az számomra rejtély, hogy levesz-e sápot magának vagy nem.”

A *kisvejkei gyümölcstermesztő körzetben* a nagyobb ültetvényt művelő gazdálkodók szezonális munkásaikat helyben vagy a környékbeli településekről toborozzák, ami adott esetben a falu ötven kilométeres körzetét is jelentheti. Ezen a termőtájon, szemben a nagykőrösivel, nem honosodott meg a bandagazda-rendszer, nem munkaszervezők hozzák a munkásokat, erre felé a vállalkozók személyes kapcsolati hálózatok mentén maguk kutatják fel és gyakran szállítják is napszámosaikat. A gazdák többsége ódzkodik külföldiek (ahogy egyikük fogalmazott: „*idegenlégiósok*”) alkalmazásától, a térség legnagyobb gazdálkodója jelenti az egyik kivételt, aki több mint tíz éve hoz a határon túlról, Erdélyből és Kárpátaljáról magyar anyanyelvű roma munkásokat.

„A Covid előtt ugyanúgy helyi, részben helyi, részben külföldi munkaerőt alkalmaztunk. Innen a három településről volt a helyi (...), de Baranyából is van brigádunk. Olyan települések, ahol roma kolóniák vannak, az alkalmi munkára már csak őket tudjuk [bevonni]. Kárpátaljáról és Erdélyből vannak, visszajárók, tavasztól őszig, itt biztosítunk nekik szállást, utazást. Itt a faluban három házat vásároltunk, és ott van szállásuk. Általában négy-nyolc hétig vannak itt, egy-két turnusban. Van, aki januártól itt van, szőlőmetszésre, utána visszajön májusra, és utána júliusra, a szüretre. (...) [A kárpátaljaiak] (...) Jó munkások, de a legjobbak az erdélyiek! (...) Brassóból. Magyarul beszélő cigányok és vegyesek.”

Ahogy a helybeli alkalmi munkások derékhadát a szegregált falvak lakói alkotják, úgy a határon túli szezonális munkások is cigány szegregátumokból érkeznek. Ezek az emberek a magyarországi viszonyoknál sokkal rosszabb körülmények között élnek.

„Kárpátaljáról, roma táborból hozom az embereket, azért ott is még a ló a radiátor.... Télen beviszik a lovat a házba, hogy ne fázzanak... Tapasztaltam ilyeneket... Ha kell, mondjuk száz ember, mert nem tudom megoldani itt helyiekkel, akkor kimegyek oda két busszal, és ott összeszedem az embereket és behozom őket. Mert ott azért nem az van, mint itt. Vannak azért ennél sokkal rosszabb helyek a világon (...) nem kell messzire menni!” (Kisvejke, nagyvállalkozó)

A helyi munkaerő megkötését szolgáló törekvések

Mindkét térségben arra törekszenek a gazdák, hogy megtartsák azokat a már megismert munkásokat, akiknek a munkájával meg voltak elégedve. Általánosnak mondható, hogy megbecsülik, munkatársakként kezelik alkalmazottaikat, vigyáznak a megfelelő hangnemre és arra, hogy biztonságos munkakörülményeket nyújtsanak, illetve azokat folyamatosan javítsák. Ez történhet akár a kézimunkát megkönnyítő eszközök (hidraulikus metszőolló) biztosításával, akár a munkaidő időjárási körülményekhez igazításával: „tíz óránál tovább senki nem dolgozik a fóliába, tizenegy órakor már mennek be a hűvösbe, ott történik a válogatás” (Nyársapát, kertész vállalkozó). A szezonmunkásokat fogadó gazdák közül többen szálláshelyfejlesztést valósítottak meg/vagy terveznek annak érdekében, hogy magasabb minőségű szálláshelyet biztosítsanak a külföldi vagy az ország távolabbi vidékeiről érkező szezonmunkásaiknak: „Hát ideköltöznek hozzám a tanyára a gyümölcsösbe. Ott 2006-ban építettünk egy munkásszállót, ott laknak” (Nagykörös, gyümölcsstermesztő).

„Vettem az utolsó pénzemen egy lakókocsit, azt megcsináltattam nekik, de klasszul, azután építettem nekik négymillió forintért, abban az időben, ez előtt hét-nyolc éve, egy tanyát odakintre, központi fűtéssel, internettel, azaz minden van, tehát ott meg van csinálva nekik klasszul. Végül is két szoba van benne, egy nagyszoba, egy ötször ötös szoba, konyha, fürdőszoba.” (Nyársapát, kertész vállalkozó)

Olyan vállalkozókkal is találkoztunk, akik ezen messze túlmenően, különböző módon segítették ki a hosszabb ideje nála dolgozó alkalmazottaikat: kölcsönökkel, berendezési tárgyakkal támogatták őket vagy éppen egyhetes üdülési lehetőséget biztosítottak nekik.

A terepkutatás tapasztalatait összegezve úgy tűnik, hogy a kertészeti tevékenységgel hosszú távra tervező gazdálkodók munkaerő-gazdálkodásában hangsúlyosabban jelennek meg azok a tevékenységek, melyek a munkavégzés körülményeinek, fizikai környezetének javítását és a megfelelő munkahelyi légkör, a kölcsönös megbecsülés kialakítását célozzák, annak érdekében, hogy megtarthassák megbízható és lojális dolgozóikat.

Adaptációs stratégiák

A munkaerőhiányhoz való alkalmazkodás stratégiái nagyon hasonlóak a két térségben, legfeljebb gyakoriságuk és megvalósulásuk módja tér el. Mindkét területen alkalmazzák a *termékdiverzifikációt*, vagyis a különböző fajtájú és érésidejű gyümölcsök telepítését, amivel rendszerint több célt is elérhetnek. Az új telepítések eredményeként a szüret ideje júniustól az őszi hónapokig elhúzódhat, és az ültetés, a csemeték gondozása, valamint a metszés, ritkítás is egyre hosszabb ideig biztosít munkát az állandó és a megbízható szezonális foglalkoztatottaknak. Amikor a gyümölcsös összetételének változtatásáról vagy az ültetvény megújításáról dönt a gazdálkodó, mérlegeli a klímaváltozás kockázatának mérséklését, valamint az élőmunka iránti igény csökkentésének lehetőségét is gépesítés révén. Terjedőben vannak új, a *gépesítés igényeihez alkalmazkodó termesztési technológiák*, amelyek a fajtaválasztástól kezdve a művelés módját is meghatározzák: erre szolgáltat példát az új telepítésű, kisebb sor- és tőtávolságú, intenzív ültetvényeken a gépi metszés, amit a gazda már másodmagával és rövid idő alatt el tud végezni.

A kisvejkei termőtáj legnagyobb vállalkozója, aki éves szinten tíz állandó, valamint harminc ideény munkást foglalkoztat, és utóbbiak jelentős részét határon túli romák közül toborozza, a jövőt a modern technológiák elterjedésében és amennyiben szükséges, távoli tájakról érkező vendégmunkások alkalmazásával látja biztosítotttnak:

„Robotokat akarok szerezni! Leszedi a gyümölcsöt. Szedés után leosztályozza. Lesz ilyen öt éven belül, vagy utána. Lehet, hogy emberi felügyelet kell, az árut be is kell hozni. Ja, és ha nem Ukrajnából, akkor Indonéziából, Nepálból, vagy mit tudom én [honnan hozok munkásokat]. Életben kell maradnunk.”

Nem ritka a *tevékenységek diverzifikációja*, amire szintén mindkét termőtájon találunk példát. A kisvejkei körzetben találkoztunk olyan fiatal kertésszel, aki a falusi turizmus felé nyitott. Egy nyársapáti kertész vállalkozó pedig a szabadföldi kertészkedés mellett a fóliás kertészettel bővítette tevékenységét, annak érdekében, hogy a téli időszakban is munkát biztosíthasson az alkalmazottaknak.

„Tizenvalahány embert foglalkoztatunk, próbáljuk kitölteni a munkaidőt télen is, mindig adni valami munkát. Ha nem csinál sz fóliát, ha nem csináljuk, akkor ezeknek az embereknek télen nem tudunk munkát átadni. Már gondolkodik, hogy akkor hova menjen tovább.”

A munkaerőhiány keltette kihívásokra legnehezebben a kisebb gazdálkodók tudnak válaszolni, a megbízható dolgozókért folytatott verseny őket érinti a leghátrányosabban. Nem egy kisebb ültetvényt művelő családi gazdaságban panaszkodtak arról, hogy korábbi megbízható munkásaikat „elszipkázta” egy-egy nagyobb vállalkozó, aki nemcsak a szüret idején, hanem egész évben munkalehetőséget kínál számukra, illetve, hogy a rátermett ideény munkások „a nagyok” ültetvényein dolgoznak, s nekik a „maradékból” kell szemezgetni. A borúlátóbbak

attól félnek, hogy ez az egyenlőtlen verseny hosszabb távon ellehetetleníti a gazdaságukat, vagy végül arra kényszerülnek, hogy külföldi idénymunkásokat alkalmazzanak.

A legradikálisabb alkalmazkodási stratégiát a *termékszerkezetváltás* jelenti. A Nagykőrösi járás néhány gazdaságában ezt a lépést több tényező együttes kedvezőtlen hatása kényszerítette ki, mint amilyen a munkaerőhiány, az értékesítési nehézségek vagy a hozamok csökkenését, esetenként kiesését eredményező éghajlatváltozás (Koós et al. 2024). Több interjúpartnerünk is megemlítette, hogy azt fontolgatja, felhagy a kertészeti termeléssel, és a kevésbé élőmunkaigényes gabonatermesztésre áll át, illetve többen az ültetvények helyére, kihasználva az elérhető támogatásokat, erdőt telepítenek (telepítettek). Hosszú távon ez a fajta adaptáció a tájszerkezet gyökeres átalakulásához vezethet a térségben. „Ötven év múlva a Duna-Tisza köze az egy nagy erdő lesz” (Nagykőrös, középkorú gyümölcs-termelő gazda).

Összegzés

A mezőgazdasági idénymunka magyarországi piacát globális és hazai folyamatok egyaránt formálják, vagyis a hazai piac része az 1980-as évektől kezdődően globalizálódó idénymunkapiacnak.

A magyar zöldség- és gyümölcsstermesztésben külföldi munkavállalók a természet kultúráktól, a klimatikus és munkaerőpiaci sajátosságoktól, valamint a mezőgazdasági kétkézi munkára foghatók számától függően, eltérő mértékben vannak jelen. A szelekciós folyamatok Magyarországon több évtizedes csúszással az európai mintát követik, ahol a külföldi munkavállalás az intenzív mezőgazdasági ágazatokban szinte kizárólagossá vált. Ez mélyreható strukturális változásnak: a városokban szaporodó ipari munkahelyek, a fiatalok számára megnyíló tanulási lehetőségek, a jóléti rendszerekben bővülő szolgáltatások hatásának tulajdonítható. Az életszínvonal általános javulása, a szegénységben élő, rászoruló rétegek szűkülése, a városok elszívó hatása azzal járt, hogy a vidéki térségekben lényegében eltűnt a napszámos munkára fogható munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott, szegénységben élő helyi népesség. Az így keletkező hiányt töltik be a külföldi vendégmunkások, akiket a munkacsúcsokhoz igazítva és olcsón lehet alkalmazni annak köszönhetően, hogy olyan országokból érkeznek, ahol a bérszínvonal sokkal alacsonyabb, mint a célsországban, sokan közülük nyomorban élnek, ezért az alacsonyabb bérekkel és rossz munkakörülményekkel is megelégszenek („kettős referencia”).

A rendszerváltó közép- és kelet-európai országokban a dekollektivizálás és a súlyos válsággal kísért átalakulás nagymértékű vidéki munkanélküliséget, alul- és fekete foglalkoztatást eredményezett. Az erdélyi magyarok már a kilencvenes években a hazai idénymunkapiac szívesen látott szereplői voltak, a régió többi

országában az uniós csatlakozás hozta meg a mezőgazdasági idénymunkavállalás lehetőségét Európa többi országában. Nem minden rendszerváltó ország vált küldő országgá; a szakirodalom szerint a nyugat- és dél-európai ültetvényekre lengyel, bolgár, lett, román és albán állampolgárságú idénymunkások érkeztek legnagyobb számban a régióból, köztük román állampolgárként azok az erdélyi magyarok, akik 2007-ig magyarországi gyümölcsösökben dolgoztak. Európa országaiban a közép- és kelet-európai vendégmunkások hullámához később ázsiai és afrikai vendégmunkások csatlakoztak. Magyarországon erdélyi, kárpátaljai és vajdasági romák álltak munkába ott, ahol a helyi munkaerő kevésnek vagy alkalmatlannak bizonyult: máig ők azok, akik olyan nagy szegénységben élnek, hogy a magyar gazdák által kínált, viszonylag alacsony bérért is hajlandók munkát vállalni.

Magyarországon akkor lépett fel számottevő és általános hiány az idénymunkák piacán, amikor a közfoglalkoztatás még több százezer, nagyrészt vidéki tartós munkanélkülinek adott munkát, de a globális válságot követő gazdasági regeneráció már igényt tartott ugyanerre a munkaerőre. A 2015 utáni években, a már kisvárosokban is megjelenő összeszerelő üzemeknek és a felfutó építőipari vállalkozásoknak köszönhetően az alacsonyan képzett, segéd- és betanított munkák elvégzésére képes vidéki népességben csökkent a rendszerváltástól fogva magas és tartós munkanélküliség, amelyet korábban csak a közfoglalkoztatás volt képes enyhíteni; ez a folyamat, kisebb hullámzásokkal, napjainkig tart, ami reményt ad a vidéki szegénység tartós mérséklésére. A munkaintenzív mezőgazdasági ágazatokban azonban ez komoly problémát okoz, amennyiben a gazdaságok csak arra a helyi munkaerőre számíthatnak, amelyet (eddig) nem szívott fel a bővülő gazdaság.

Magyarországon a legelesettebb, legolcsóbban alkalmazható idénymunkások az alacsonyan képzett roma munkavállalók közül kerülnek ki, akik strukturális értelemben hasonló pozícióban vannak, mint a migráns munkaerő Európa fejlettebb országaiban: mivel többségük mélyszegénységben él, számukra elfogadhatók azok a bérek, amelyet a hazai ültetvényes gazdák kínálnak. Helyben vagy a környéken élő, idénymunkát vállaló romák főleg azokban a régiókban alkalmazhatók, ahol az elmaradottság etnikai szegregációval párosul, másutt főleg a kárpátaljai és erdélyi romák végzik el a mezőgazdasági idénymunka zömét. Vagyis a magyarországi idénymunka piacának etnicizálódása lényegében befejeződött: az a szegénységben élő réteg, amelyik elfogadja a mezőgazdasági idénymunkát, jellemzően roma emberekből áll.

A két, eltérő klimatikus viszonyokkal jellemezhető és nagyon különböző munkaerőpiaci helyzetű vizsgálati terepen végzett empirikus kutatás azon adaptációs erőfeszítésekre fókuszált, amelyeket a klímaváltozás és a munkaerőhiány külön-külön és kölcsönhatásukban keltettek; ezek közül jelen tanulmány munkaerőpiaci kérdéseket helyez a középpontba. (A kettős kényszer nyomán bekövetkező adaptáció képezi egy másik, a jelen számban megjelent tanulmány központi problematikáját, lásd Koós et al. 2024). Napszámos munkára kész helyi munkaerő

a Nagykőrösi járásban alig áll rendelkezésre, itt a gazdák vállalkozók által toborzott külföldi munkavállalók alkalmazására rendezkedtek be. Az apró- és kistelepülések Bonyhádi járás területén, ahol több településen előrehaladott szegregációs folyamatok uralkodnak, a gyümölcsösök kézimunka-igényét munkacsúcsok idején főleg helyi vagy a szűkebb régióban élő roma munkavállalók elégítik ki, csak a legnagyobb ültetvények alkalmaznak külföldi (roma) munkásokat. A munkaerőhiány szorításában a kistermelők a családi/rokoni szálakat igyekeznek aktivizálni mindkét térségben, a közepes és nagyobb gazdaságok vezetői pedig arra törekcsenek, hogy a megbízható dolgozókat/brigádokat évről évre alkalmazni tudják, illetve közülük választják ki állandó alkalmazottaikat. Az adaptációs stratégiák között mindkét térségben szerepelnek a munkaerő alkalmazását időben kitoló műveletek (diverzifikáció, fajtaváltás), amelyek a klímaváltozáshoz való alkalmazkodási igényekkel összhangban valósulnak meg (mint a későbbi virágzású fajták telepítése). Ezzel egyidejűleg a gazdák mindkét térségben arra törekcsenek, hogy az élmunkát a lehető leggyorsabban és leghatékonyabban kiváltsák gépi munkával, amit azonban korlátoz a termesztett gyümölcsfajták, illetve a fajtaváltás (az új fajták termőre fordulásának) időigénye. A Nagykőrösi járásban, ahol a termékszerkezet-váltásra helyi minták és támogatási konstrukciók is elérhetők, egyre több gazdaságban fordul elő a gyümölcstetvények felszámolása és az erdősítés; ez megoldást jelenthet a munkaerőgondokra és a klímásérülékenységre is, de tükrözheti a gazdálkodásból való kiaraszolást az idősödő gazdák és az ágazaton kívüli munkavállalásban gondolkodó fiatalabbak körében, amit a térség kitűnő munkaerőpiaci pozíciója tesz lehetővé.

Jegyzetek

- 1 Az elnevezés abból adódik, hogy a fizetséget, ami túlnyomórészt termény volt, egyben fizette ki a gazda/intéző a „banda” vezetőjének, aki azután az elvégzett munka arányában osztotta ki a tagoknak. Napjaink „summásai” vélhetően jobban ki vannak szolgáltatva az idénymunkásokat toborzó és vezető munkaszervezőknek, mint az előző évszázadban dolgozó elődeik; ők is a munkaszervezőtől kapják keresményüket, de rendszerint nem rendelkeznek áttekintéssel a kapott összeg elosztási elveiről (Virág 2010; Kovács et al. 2019).
- 2 Magyarországról a mezőgazdasági munkások vonatkozásában sem küldő, sem fogadó országhént nem esik említés a szakirodalomban, vélhetően azért, mert jellemzően nem a mezőgazdaságban vállaltak munkát, hanem az építőiparban, vendéglátóiparban, szolgáltató szektorokban (Lakatos 2013).
- 3 A Nagykőrösi járásban 2021-2023-ban közel 30 interjú készült, a Bonyhádiban 35; az interjúalanyok felkutatásakor mindkét térségben kombináltuk a hólabda-módszert és egy-egy teljes áttekintéssel rendelkező kulcsinformátor ajánlásait. A helyi mezőgazdálkodás változását tükröző idősoros adatokat sajnos nem tudtunk használni, mert a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírásban (ÁMÖ) a településszintű földhasználati adatokat a gazdaság bejegyzett székhelye, míg a 2020. évi Agrárcenzusban a gazdaság főtevékenységének telephelye szerint gyűjtötték.
- 4 A Nagykőrösi Konzervgyár bezárása után éppen egy évtizeddel, 2012-ben a japán Shansin összeszerelő üzem is kivonult a városból, ami több száz száz ipari foglalkoztatott utcára kerülését jelentette. Közülük sokan kényszerültek (újra) a mezőgazdasági kistermelésbe.

- 5 Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR)
- 6 A Danubia Szövetkezet 1997-es alapítása után a szervezetépítés, fejlesztés, illetve piacbővítés lépései a következők voltak: Kisvejei Gyümölcsstermesztő Gazdák Gépkör Egyesület létrehozása (1999); csatlakozás a Balaton KER-TÉSZ termelő és értékesítő szövetkezetéhez (2008); Völgység Kincse Gyümölcscs Feldolgozó Szociális Szövetkezet alapítása (2010) (Kabai 2011 a,b; Keller, Rácz, Váradi 2016).
- 7 Gyorsreagálási Programot helyben facilitáló „társadalmi vállalkozó”-nak ez volt az első kezdeményezése, amelyet még számos fejlesztési erőfeszítés követett.
- 8 A programot a már említett „társadalmi vállalkozó”, a megyei munkaügyi szervezet elkötelezett munkatársa hozta a térségbe 2009-ben.
- 9 A vállalkozó még a Sorsfordító-Sorsformáló programban foglalkoztatta a roma fiatallembert, aki traktoros végzettséget szerzett, s állandó dolgozó maradt a gazdaságban. A jó munkaerőért folytatott éleledő verseny erejét mutatja, hogy az illető majd másfél évtized után egy másik gazdához szerződött, amihez hasonlóan korábban nem volt példa.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” című kutatás keretében (K 132975), az NKFI támogatásával készült. A szerzők köszönetet mondanak azoknak a termelőknek és más megkérdezetteknek, akikkel interjút készíthettek a két mintaterületen.

Irodalom

- Bai J. (2008): *Tanulmányok Lengyel község történetéből*. Lengyel https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/lengyel/tanulmanyok_lengyel_kozseg_tortenebel/index.htm (Letöltés: 2023. 12.01.)
- Barajas, F. P. (2012): *Curious Unions: Mexican American Workers and Resistance in Oxnard, California*. University of Nebraska Press, Lincoln NE
- Barlow, H., Lostak, M. (2023): Retailer and grower relationships and the supply chain pressures in English horticulture: The lived experience. *Journal of Rural Studies*, 102 103103. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2023.103103>
- Bellit, S. (2014): The career paths of agricultural workers: what is the impact of temporary contracts? *Agricultural Economics*, 12., 553-569. DOI:10.17221/78/2014-AGRIECON
- Berg-Nordlie, M. (2018): New in town. Small-town media discourses on immigrants and immigration. *Journal of Rural Studies*, 64., 210-219. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2018.05.007>
- Castells, M. (1975): Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: the Western European Experience. *Politics and Society*, 1., 33-66. <https://dpo.org/10.1177/003232927500500102>
- Csoba J., Sipos F. (2020): Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistérségeken. *Szociológiai Szemle*, 1., 21-43. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.2>
- Ehertné Berczi I., Hamza E., Rácz K. (2018): A munkaerő-felhasználás jellegzetességei a zöldség-gyümölcs ágazatban. <https://magazin.fruitveb.hu/a-munkaer-felhasznalas-jellegzetessegei-a-zoldseg-gyumolcs-agazatban/> (Letöltés: 2024. 09.15.)
- Errington, A., Gasson, R. (1996): The increasing flexibility of the farm and horticultural workforce in England and Wales. *Journal of Rural Studies*, 2., 127-141. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(96\)00008-3](https://doi.org/10.1016/0743-0167(96)00008-3)
- Estók J., Fehér Gy., Gunst P., Varga Zs. (2003): *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002*. Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest

- Garappa, A.M. (2017): The citrus fruit crisis. Value change and 'just in time' migrants in Rosalno (Italy) and Valencia (Spain). In: Corrado, A., De Castro, C., Perotta, D. (eds): *Migration and agriculture: mobility and change in the Mediterranean area*. Routledge, London, 111-127.
- Gerő M., Vigvári A. (2019): Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom. *Esély*, 2., 3-30.
- Górny, A., Kaczmarczyk, P. (2018): A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*, 64., 177-188. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2017.12.015>
- Hamar A. (2015): Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 34-48. <https://doi-org/10.17649/TET.29.3.2709>
- Hamar A. (2016): Idénymunka a zöldség-és gyümölcságazatban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 97-116.
- Hamar A. (2017): Romániai vándormunkások és áttelepültek a kertészeti idénymunka piacán. *socio.hu*, 3., 47-62. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.47
- Hamar A., Kovács K., Váradi M.M. (2016): „Azért kell a föld, hogy ha a fiam mezőgazdaságból akar élni, akkor ne csak tehenész lehessen más telepén”. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 385-408.
- Kabai G. (2011a): A szövetkezeti gyümölcsstermesztés sikere a Völgyiségben. In: Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezési gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 55-72. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Kabai G. (2011b): A munkahelyteremtés új útja a Dél-Dunántúlon. A Sorsfordító – Sorsformáló munkaerőpiaci program. In: Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezési gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 74-88. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Kasimis, Ch., Papadopoulos A.G., Pappas, C. (2010): Gaining from rural migrants: migrant employment strategies and socioeconomic implications for rural labour markets. *Sociologia Ruralis*, 3., 258-276. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2010.00515.x>
- Katona I. (1977): Summások. Szócikk. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Keller J., Rácz K., Váradi M.M (2016): Községi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 207-228.
- Keller, J., Kovács, K., Rácz, K., Swain, N., Váradi, M. (2016): Workfare Schemes as a Tool For Preventing the Further Impoverishment of the Rural Poor. *Eastern European Countryside*, 1., 5-26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kemény I. (1999): Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 229-256.
- Kertesi G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 2., 57-87.
- Koltai L., Bördős K., Csoba J., Herczeg B., Hamza E., Megyesi B., Németh N., Rácz K., Szabó D., Váradi M., Varga E., Virág T. (2018): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. HÉTFI Kutatóintézet, Budapest
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 40-62. <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2793>
- Koós B. (2022): *Hová tűntek a munkások? A Magyar mezőgazdasági foglalkoztatás átrendeződése*. Kézirat. KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest
- Koós B., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaválság szorításában. *Tér és Társadalom*, 4., 64-92. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>
- Kovai C., Vigvári A. (2020). Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovai C., Puskás F. (2023): Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez. *Korall*, 92., 80-107.
- Kovács K. (1998): Elfújja a szél? Esettanulmány a „Homokvár” szövetkezeetről. *Replika*, 33-34., 137-150.
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019). *May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary*. RELOCAL Deliverable 6.2. Joensuu, University of Eastern Finland.

- RELOCAL Case Study No 15/33 Final version, 1-42. <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/2023> [2023, 01/30]
- Lakatos J. (2013): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle*, 2., 93-112. https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2015/2015_02/2015_02_093.pdf
- Lakner Z. L. (2023): Modernizációs jelek és szempontok a roma felzárkózás kérdéseihez. *Kapocs*, 1., 1-16.
- Lang, T., Heasman, M. (2004): *Food wars: the global battle for mouths, minds and markets*. Earthscan, London
- Lennert J., Koós B., Bálint Cs., Király G., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E., Rácz K. (2024): A klímaterhelékenység tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 9-32. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3595>
- Márkus I. (1996): Egy pillantás Nagykőrösre. In: *Polgárosodó parasztság*. Dinasztia Kiadó, Budapest, 113-118.
- McAreavey, R. (2012): Resistance or resilience? Tracking the pathway of recent arrivals to a 'new' rural destination. *Sociologia Ruralis*, 4., 488-507. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00573.x>
- Messing V., Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1., 53-80.
- Mitchell, D. (2012): *They Saved the Crops: Labor, Landscape and the Struggle over Industrial Farming in Bracero-era California*. University of Georgia Press, Athens GA
- Navarro-Gambín, P. (2024): Migrant agricultural workers in search of a dignified life: Labour conditions as a source of vulnerability in Spain. *Sociologia Ruralis*, 64., 126-148. <https://doi.org/10.1111/soru.12462>
- Németh N., Csité A. (2011): Összefoglalás. Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 103-111. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Nienaber, B., Frys, W. (2012): International labour migration in European rural regions - the example of Saarland, Germany. *European Countryside*, 1., 73-88. DOI:10.2478/v10091-012-0015-6
- Nohel, F., Špěšná, D., Pospěch, P. (2011): Regional markets with agricultural workforce based on Labour offices' data'. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 4. 177-186.
- Oliva, J. (2010): Rural melting-pots, mobilities and fragilities: reflections on the Spanish case. *Sociologia Ruralis*, 3., 277-295. <https://doi.org/10.111/j.1467-9523.2010.00516.x>
- Orgoványi E. (1997): Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. *Statistika Szemle*, 12., 1022-1038.
- Orwell, G. (2013): 'Hop-picking'. *New Statesman*, 12-25 April (originally published 17 October, 1931 under Orwell's real name of Eric Blair).
- Papadopoulos, A. G., Fratsea, L-M., Mavrommatis, G. (2018): Governing migrant labour in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada. *Journal of Rural Studies*, 64., 200-209. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.03.013>
- Puppa, F. D., Piovesan, S. (2023): The globalisation of Italian agriculture. Transformations of migrant labour composition in agriculture in Trentino. *Sociologia Ruralis*, 63., 886-906. <https://doi.org/10.1111/soru.12451>
- Rácz K., Hamza E. (2024): A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban. *Tér és Társadalom*, 4., 93-123. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3605>
- Rogaly, B. (2008): Intensification of Workplace Regimes in British Horticulture: The Role of Migrant Workers. *Population Space and Place*, 14., 497-510. <https://doi.org/10.1002/psp.502>
- Rye, J.F., Andrzejewska, J. (2010): The structural disempowerment of Eastern European migrant farm workers in Norwegian agriculture. *Journal of Rural Studies*, 26., 41-51. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.06.003>
- Rye, J.F., Scott, S. (2018): International Labour Migration and Food Production in Rural Europe: A Review of the Evidence. *Sociologia Ruralis*, 4., 928-951. <https://doi.org/10.1111/soru.12208>
- Szuhay P. (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 139-162.

- Vidra Zs. (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 57-74.
- Virág T. (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségtevő társadalom*. Gondolat – MTA KTI, Budapest, 254-265.
- Voivozeanu, A. (2020): “I wanted to see how to make money there too”: Mobility strategies of Romanian seasonal workers in the agricultural sector abroad. *Social Change Review*, 1., 13-38. DOI:10.2478/scr-2020-0003
- Weber, M. (1948): Capitalism and Rural Society in Germany. In: Gerth, H.H., Wright Mills, C. (eds.): *From Max Weber: Essays in Sociology*. Routledge & Kegan Paul, London

Egyéb források

- A fenntartható fejlődés indikátorai (2023) <https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2023/>
- 375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról. [https://375/2010. \(XII. 31.\) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye \(jogtar.hu\)](https://375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu))
- Egyszerűsített foglalkoztatásban dolgozók: Jelentés a 2022-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/jelentes-az-egyszerusített-foglalkoztatatas-kereteben-tervezett-foglalkoztatottak-szamarol>
- Közfoglalkoztatottak: A közfoglalkoztatás idősoros adatai. <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/havi-tajekoztat-as-a-kozfoglalkoztatatasrol>
- Közfoglalkoztatási törvény (2011. évi CVI. tv.) 2015. évi módosítása (2015. évi CXII. tv.) [https://2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye \(jogtar.hu\)](https://2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu))
- KSH STADAT [https://Osszefoglaló táblák \(STADAT\) – Központi Statisztikai Hivatal \(ksh.hu\)](https://Osszefoglaló táblák (STADAT) – Központi Statisztikai Hivatal (ksh.hu))
- Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) [https://Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer \(TeIR\) | Lechner Tudásközpont \(lechnerkozpont.hu\)](https://Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) | Lechner Tudásközpont (lechnerkozpont.hu))

Mezőgazdaság és foglalkoztatás a klímaváltozás szorításában

Agricultural employment in the grip of climate change

KOÓS BÁLINT, KOVÁCS KATALIN, VÁRADI MONIKA MÁRIA,
HAMZA ESZTER

KOÓS Bálint: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; koos.balint@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-2748>

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs; HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadi.monika@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

HAMZA Eszter: tudományos tanácsadó, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatói Osztály; 1093 Budapest, Zsil u 3-5; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

KULCSSZAVAK: mezőgazdaság; foglalkoztatás; klímaváltozás; hőstressz; alkalmazkodási stratégia

ABSZTRAKT: A magyar mezőgazdaság az utóbbi másfél évtizedben dinamikus átalakuláson ment át, amely az ágazat szinte minden jellemzőjét érinti. A folyamat háttérében számos tényező húzódik meg: a globalizálódó áru piacoktól a támogatáspolitikán át a klímaváltozásig. Mindezen tényezők közvetlenül vagy közvetve hatást gyakorolnak az ágazat munkaerőigényére, annak minőségi, mennyiségi és időbeli jellemzőinek alakulására. Míg a klíma változását és a munkaerőhiányt a tudományos kutatások külön vizsgálják, mi arra teszünk kísérletet, hogy összekapcsoljuk őket. A tanulmány első részében a releváns nemzetközi szakirodalom eredményeit mutatjuk be, amelyet Kapcsolt Államigazgatási Paneladatok elemzése követ. A paneladatokon végzett klaszteranalízis alapján országos szinten válik láthatóvá a mezőgazdaság főbb munkavállalói csoportjait érintő ártrendezés (2008–2017). A folyamat szélsőséges polarizációként jellemezhető, a főállású foglalkoztatottak mellett az alkalmi munkások csoportja mutatott rendkívüli bővülést, amelyet a határozott idejű (idényjelleggel) foglalkoztatottak számának csökkenése kísért. Az alkalmi munkavállalók köre is élesen elkülönülő csoportokra tagolható: markáns réteget alkotnak a gyakorlatilag egész évben alkalmi munkából élők, valamint azok, akik csupán rövidebb ideig foglalkoztatottak, ténylegesen alkalmi munkavállalók, és akik sok tekintetben kiszorították a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottakat.

Ezen munkaerőpiaci folyamatok és a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás mögött meghúzódó okok feltárása érdekében kvalitatív kutatásokat végeztünk kertészeti, illetve szőlészeti ágazatokban dolgozó gazdálkodók körében Magyarország négy, eltérő mezőgazdasági jellemzőket mutató térségében, hogy feltárjuk alkalmazkodási stratégiáikat, a hétköznapi döntéseiből kirajzolódó gazdálkodói adaptációs irányokat, a döntések mögött meghúzódó megfontolásokat, szándékokat és korlátokat. A kvalitatív és kvantitatív kutatási eredmények egyaránt azt jelzik, hogy a hazai gazdálkodók a klímaváltozás jelentette termelési kockázatok növekedésének ellensúlyozására főként technikai, technológiai

adaptációval válaszolnak, amely összekapcsolódik a munkaerőmegtakarítást jelentő gépesítéssel, emellett megfigyelhető egyfajta törekvés is az „alkalmas”, megbízható munkaerő egész éves, főállású foglalkoztatására. A klímaváltozás munkakörülményekre és munkatermelékenységre gyakorolt hatását a hazai gazdálkodók érzékelik, ám ezzel kapcsolatban egy „nem tudatos alkalmazkodásról” beszélhetünk (amelynek része a munkavégzés eltérő ütemezése, a gépesítés, az eszközök és módszerek fejlesztése, védőítal biztosítása, a munkatempó rugalmas megválasztása stb.). Mindeközben érzékelhetően mérséklődik a munkaerő kínálat, feltételezésünk szerint többek között az egyre kedvezőtlenebbé váló munkakörülmények következtében.

Bálint KOÓS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4. H-1097 Budapest, Hungary; koos.balint@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7075-274>

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies ; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; varadi.monika@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

Eszter HAMZA: scientific advisor, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093, Budapest, Hungary; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

KEYWORDS: agriculture; employment; climate change; heatstress; adaptational strategy

ABSTRACT: Hungarian agriculture has undergone a very dynamic transformation in the last decade and a half, affecting almost all aspects of the sector, driven by a number of factors ranging from globalising commodity markets to subsidy policies and climate change. All of these factors have a direct or indirect impact on the sector's labour requirements, their qualitative, quantitative and temporal characteristics. While climate change and labour scarcity are studied separately in academic research, we attempt to link them. In the first part of the paper, we present the results of the relevant international literature, followed by an analysis of linked government panel data. The cluster analysis of panel data reveals a national-level reallocation of the main groups of agricultural workers (2008-2017). The process can be characterised as extreme polarisation, with an extraordinary expansion of the casual labour group alongside full-time employment, accompanied by a decline in the number of temporary (seasonal) workers. The casual labour force is also sharply divided into distinct groups, with a distinctive stratum consisting of those who work virtually all year round on a casual basis and those who are genuinely casual workers for shorter periods only, who in many respects have displaced those on fixed-term contracts.

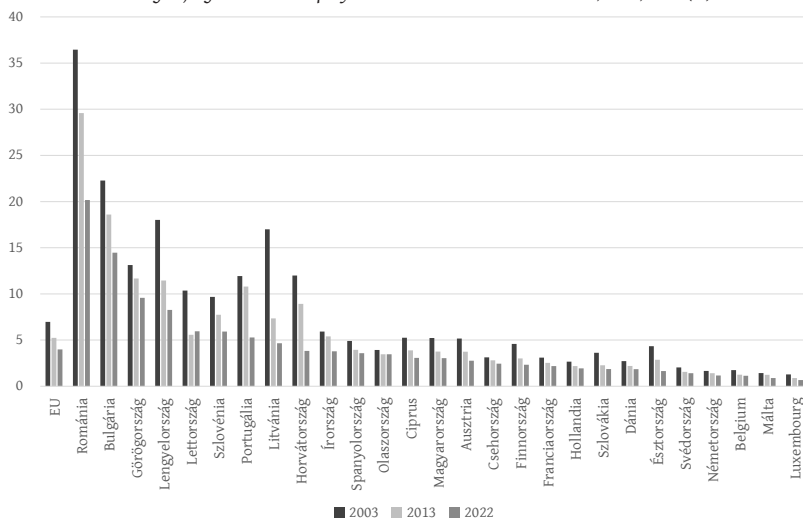
To explore this labour market process and the drivers behind adaptation to climate change, qualitative research was conducted among farmers running horticultural or viticultural farms in four regions of Hungary with different agricultural characteristics to explore adaptation strategies, typical farmer adaptation pathways emerging from everyday decisions, and the considerations, intentions and constraints behind these decisions. Both qualitative and quantitative research findings indicate that domestic farmers have responded to the increase in production risks posed by climate change mainly through technical and technological adaptation, linked to labour-saving mechanisation and a tendency to employ reliable labour force on a full-time, year-round basis. The impact of climate change on working conditions and labour productivity is perceived by domestic farmers, but there is an 'unconscious adaptation' (different working schedules, mechanisation, improvement of tools and methods, protective clothing, flexibility of working pace, etc.).

Bevezetés

Egy ágazat munkaerőgondjai önmagukban aligha lennének érdekesek társadalmi, szakpolitikai szempontból, ha nem kapcsolódna hozzájuk nagyon komoly társadalmi és területi érdek. A mezőgazdaság foglalkoztatási jelentősége a fejlett gazdaságokban napjainkra marginálissá vált (1. ábra); az Európai Unió egészében 2022-re 4% alá esett az ágazatban foglalkoztatottak aránya. A mezőgazdaság társadalmi súlya abból fakad, hogy a vidéki, különösen a valamilyen szempontból hátrányos területeken játszik fontos foglalkoztatási szerepet, megélhetést nyújtva olyan térségekben, ahol más ágazatok nem képesek foglalkoztatást biztosítani (Szakálné Kanó, Sávai, Vida 2022).

1. ábra: A mezőgazdaság foglalkoztatási jelentőségének változása az EU tagállamaiban 2003, 2013, 2022 (%)

Change of agricultural employment in EU member states 2003, 2013, 2022 (%)

Forrás: Eurostat online tábla: nama_10_a64_e alapján saját szerkesztés (adatletöltés: 2024.03.25)

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenését átrendeződés kíséri: a hagyományosan meghatározó családi munkaerő jelentősége az unió régi tagországaiban és Magyarországon egyaránt mérséklődik, miközben a fizetett alkalmazottakhoz kapcsolódó munkateljesítmény dinamikus emelkedik. A KSH Gazdaságszerkezeti összeírásai szerint 2010-ben az éves munkateljesítmény mindössze 30,4 százalékát biztosították a mezőgazdasági alkalmazottak, arányuk azonban 2020-ra 43,6 százalékra emelkedett (KSH 2022). Az alkalmazottak (azaz a nem családi munkaerő) térnyerése mögött eltérő foglalkoztatási formák változó mértékű növekedése húzódik meg, hiszen e folyamatban az állandó és az ideényjellegű/alkalmi foglalkoztatás bővülése játszik szerepet (Koós 2016). A foglalkoz-

tatási formák változása mögött több tényező is azonosítható, a szabályozás módosításától (alkalmi foglalkoztatás egyszerűsítése, közterhek mérséklése) kezdve a hazai munkaerőpiacon megfigyelhető dinamikus változásokig.

A mezőgazdasági foglalkoztatás szempontjából alapvető változást jelentett, hogy a 2010-es évek második felére fokozatosan eltűnt a vidéki térségek gyorsan mozgósítható, alacsony képzettségű, de kellő munkaképességgel bíró munkaerő-tartaléka, illetve hogy 2013 után – kezdetben a közfoglalkoztatásnak, később a gazdaság válságából való kilábalásnak köszönhetően – dinamikus bővülésnek indult a foglalkoztatottak, ezzel párhuzamosan pedig mérséklődött a munkanélküliek száma, aránya is (Koós, Zsibók 2021). A hazai agrárvállalkozók azzal szembesültek, hogy egyre kevésbé működik a munkaerő biztosításának hagyományos módja, azaz az alkalmi, illetve a határozott idejű foglalkoztatásra való hagyatkozás. Az elmúlt évtizedben a napszám összege évről évre emelkedett, miközben egyre több volt a panasz az elvégzett munka minőségére. A munkaerőpiaci folyamatok mellett a gazdálkodók a klímaváltozás negatív hatásait is mind gyakrabban és mind szélesebb földrajzi térben érzékelték (Lennert, Koós, Vasáros 2024), ami a termelési körülmények kedvezőtlené válását eredményezte. Mind nagyobb problémát jelentett a szükséges munkaerő biztosítása, ugyanakkor hatványozott módon nőttek az időjárással összefüggő (tavaszi fagykár, aszálykár, viharok) termesztési kockázatok (Lennert et al. 2024), amelyek szélsőséges esetekben a gazdálkodás folytatásának racionalitását is kérdésessé tették.

Jelen tanulmány célja, hogy feltárja a klímaváltozás és a mezőgazdasági munkaerő egyre növekvő hiánya által kikényszerített termelői reakciókat. E két kihívást és hatásukat a kutatás során külön vizsgáltuk, ezáltal azonban összekapcsolásukra teszünk kísérletet, amikor arra keressük a választ, hogy miként hat a klímaváltozás a mezőgazdasági foglalkoztatásra, illetve, hogy vannak-e az alkalmazkodásnak jellemző, mindkét kihívásra reflektáló módjai és gazdálkodók által érzékelt korlátai. A tanulmányt megalapozó kutatás vegyes módszertanra, irodalom- és adatelemzésre, valamint Bonyhád, Nagykőrös, Gyöngyös, illetve Szentes térségében készített termelői (62) és munkavállalói interjúkra (7) támaszkodott.¹

Szakirodalmi háttér

Az alábbi fejezetben a mezőgazdasági foglalkoztatással kapcsolatos fő kutatási irányokat mutatjuk be, illetve azokat a tanulmányokat, amelyek céljainkkal egyezően a klímaváltozás és a foglalkoztatás kapcsolatát vizsgálták.

A foglalkoztatási formák átrendeződésére angol feldolgozóipari tapasztalatok alapján Atkinson (1984) dolgozta ki a „rugalmas üzem” koncepcióját, amely szerint a fokozódó versenyhelyzetre a vállalatok foglalkoztatási kötelezettségeik csökkentésével reagálnak. Ennek megfelelően nem minden munkavállaló számára biztosítják a határozatlan idejű munkaszerződés lehetőségét, azt csupán az

alapvető fontosságú, szolgáltatásként nem beszerezhető feladatok ellátóinak ajánlják fel, míg a könnyen pótolható, csupán betanítást igénylő munkák esetében a szezonális/határozott idejű foglalkoztatást részesítik előnyben. A piaci körülmények változása esetén a vállalat így gyorsan a lehetőségekhez tudja igazítani az alkalmazottak számát, felvéve vagy éppen elbocsátva a könnyen pótolható dolgozókat. A rugalmas vállalat iparvállalatokra kidolgozott modelljét adaptálta mezőgazdasági üzemekre Errington és Gasson (1996), rámutatva arra, hogy a mezőgazdasági állandó alkalmazottak számának csökkenése mellett dinamikus bővülést mutat az atipikus formában – például határozott ideig – történő foglalkoztatás. A mezőgazdaságban a szükséges munkaerő nagyobb részét családtagok biztosítják, ám hosszú évtizedek óta csökken a családi gazdaságok száma (Eurostat 2023), és mind nagyobb problémát jelent a gazdaságátadás, a családtagok bevonása a gazdálkodásba (Swain, Hamza 2023).

A mezőgazdaság munkaerőigényének csökkenését többek között az tette lehetővé, hogy a gazdálkodók több feladatot, funkciót kiszerveznek (Atkinson 1984), és piaci szolgáltatásként veszik igénybe például a növényvédelmi szaktanácsadást, a különböző gépi szolgáltatásokat, vagy az olyan irodai jellegű feladatokat, mint a bérszámfejtés vagy könyvelés. A rugalmas gazdaság modellje feltételezi, hogy igény esetén szezonális munkások tömege áll rendelkezésre, akik rövid betanítás után képesek ellátni a feladatokat. Ez ösztönzi a határon (tengeren) túlról nagy számban érkező szezonális munkások szervezett migrációját, hiszen a helyben lakók számára az időszakos foglalkoztatás, az alacsony bérszínvonal és a kedvezőtlen munkakörülmények kombinációja nem nyújt vonzó megélhetési lehetőséget (Ball 1987).

Európa fejlett országainak gazdálkodói már a '80-as, '90-es években fokozódó mértékben fordultak a külföldről, tengeren túlról érkező mezőgazdasági szezonális munkások foglalkoztatása felé, s ez a jelenség hamarosan a tudományos érdeklődés, köztük a vidékszociológia fókuszába került. A szezonális foglalkoztatás körülményeit feltáró vidékszociológiai tanulmányok főként a munkások rekrutációjával (Hanson, Bell 2007; Hedberg 2014; Rye 2018; Traikova, Möllers, Petrick 2018; Rye, Slettebak 2020), a helyi társadalomba való beilleszkedésével és fogadtatásukkal (Søholt, Stenbacka, Nørgaard 2018; Rye, Slettebak, Bjørkhaug 2018), a rurális terek fokozódó diverzifikációjával (Hedberg, Haandrikman 2014), illetve a globalizációnak a termelők gondolkodására és gazdálkodására gyakorolt hatásával foglalkoznak (Ortiz-Miranda, Moragues-Faus, Arnalte-Alegre 2013; Stenbacka, Bygdell 2018), s jóval ritkábban vizsgálják a szezonális munkásokat kibocsátó területekre gyakorolt hatásokat (Webster 2017). Feltűnnek ugyanakkor a szakirodalom bizonyos hiányai is. Kelet-Közép-Európa alig látható a nemzetközi kutatások számára, néhány tanulmányban tűnik csak fel a mezőgazdaság munkaerőpiaci folyamataival, illetve a külföldről érkező idénymunkások foglalkoztatásával kapcsolatban Szlovákia (Lindbloom 2014), Csehország (Nohel, Spěšná, Pospěch 2014; Bellit 2014), Lengyelország (Górny, Kaczmarczyk 2018), illetve Ma-

gyarország (Kovács, Váradi 2024). A kutatási fókuszon kívül állnak a helyi munkaerőpiac kiszolgáltató csoportjai is, azaz a határozott idejű mezőgazdasági munkaszerződésekre, illetve idénymunkára kényszerülők. Az ő rekrutációjukról, mobilitási lehetőségeikről kevés ismeret áll rendelkezésre (Kovács, Váradi 2024).

A mezőgazdaság (foglalkoztatási) helyzetére az utóbbi évtizedben egy újabb kihívás, a klíma változása gyakorol mind érezhetőbb hatást. A klímaváltozás által leginkább érintett ágazatok közé tartozik a mezőgazdaság (IPCC 2014), s ez drámai kérdéseket vet fel mind az élelmiszerellátás biztonságával, mind a mezőgazdaságban dolgozók megélhetésével és tágabban, a vidéki közösségek anyagi-kulturális viszonyainak fenntarthatóságával kapcsolatban. A klimatikus viszonyok változása ugyanis a mezőgazdasági termelési kockázatok növekedését eredményezi, megnöveli a terméseredmények mennyiségi és minőségi változékonyságát (Han, Yoo, Kim 2023), ami összességében rontja az ágazat jövedelmezőségét, foglalkoztatási kapacitását. Annak vizsgálata, hogy a klímaváltozás miként hat a leginkább érintett – mező- és erdőgazdasági, illetve építőipari – munkavállalói csoportokra, csupán a 2010-es években kapott nagyobb lendületet, talán azzal is összefüggésben, hogy a pusztító hóhullámok egy elméleti jövőbeli lehetőségből hirtelen a hétköznapi kézzelfogható valósággá váltak.

A klímaváltozás, különösen a hőmérséklet emelkedése két jól elkülönülő mechanizmuson keresztül fejt ki hatását a foglalkoztatásra. Egyrészt a munkaerőkínálatra gyakorolt negatív hatáson keresztül; a munkavállalási hajlandóság ugyanis egy bizonyos hőmérsékleti küszöbérték felett csökkenni kezd, azaz munkaadói szempontból nehezebb a szükséges munkaerő biztosítása (Dasgupta et al. 2021). Amerikai időmérleg-adatok (ATUS 2003-2006) elemzése mutatta ki, hogy az időjárásnak kitett ágazatokban (mező- és erdőgazdaság, építőipar) a napi maximális hőmérséklet nem lineárisan hat a munkahelyen töltött időre: 26°C Celsius fölé nem volt kimutatható hatás, ám e küszöbérték fölött egyre erősebb volt a csökkenés, 37°C maximális napi hőmérsékleti maximum esetén a munkaidő csökkenése már a 80 percet is elérte (Graff Zivín, Neidell 2014). Hasonló kapcsolatot találtak az átlaghőmérséklet és a munkaerőkínálat alakulása között Dasgupta és munkatársai (2021), amikor eltérő forrásokból származó, nagyszámú foglalkoztatásra, illetve időfelhasználásra vonatkozó mikroadatot klimatikus adatokkal kapcsoltak össze.

A klímaváltozás nem csupán a munkaerőkínálatot, hanem a munkatermelékenységet is befolyásolja. Ez a másik meghatározó mechanizmus, amelyen keresztül a klímaváltozás hatásai széles körben érvényesülnek. A klimatikus körülmények – kiemelten a hőmérséklet, páratartalom, illetve hősugárzás – munkatermelékenységre gyakorolt hatásával foglalkozó kutatások eredményeinek szintetizálása csupán az utóbbi két évtizedben indult meg. A szisztematikus irodalmi áttekintések közül kiemelendő Seppänen és munkatársainak tanulmánya, amelyben a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a munkatermelékenység tekintetében a 20–25 Celsius fokos környezeti hőmérséklet tekinthető ideális-

nak, ettől a hőmérsékleti zónától bármilyen irányban eltérve, a munkatermelékenység Celsius fokenként két százalékkal romlik (Seppänen, Fisk, Lei 2006). Ez a két százalék nem tűnik soknak, ám ez azt jelenti, hogy ahhoz a munkához, amit 25 Celsius fokos környezeti hőmérséklet mellett 20 munkás képes ellátni, 35 fok esetén már 25 munkásra van szükség. A bő egy évtizeddel később elvégzett metaanalízisek és vizsgálatok (Hallegatte et al. 2016; Heal, Park 2016; Flouris et al. 2018; Ioannou et al. 2021) ugyancsak a munkatermelékenység jelentős csökkenését állapítják meg egy bizonyos hőmérsékleti küszöbérték felett. Ciprusi szőlőszüretelők videofelvételes vizsgálata alapján azt állapították meg, hogy a hőmérséklet emelkedésével nő a nem munkával (pihenés, ivás) töltött idő, amely 30°C felett már a munkaidő harmadát(!!!) közelítette meg, annak ellenére, hogy a dolgozók teljesítményért kaptak (Ioannou et al. 2021).

A tanulmány következő részében azt vizsgáljuk meg, hogy országos adminisztratív foglalkoztatási adatok elemzése révén megragadhatjuk-e a hazai mezőgazdasági vállalkozások körében a rugalmas üzem modelljének térhódítását.

Átrendeződő foglalkoztatási formák a magyar mezőgazdaságban az adminisztratív adatok tükrében (2008-2017)

A rugalmas üzem modellje a fejlett európai országokban az 1980-as és 1990-es években terjedt el, amely alapjaiban lazította fel mind a feldolgozóipari, mind a mezőgazdasági foglalkoztatást. Magyarországon, a többi rendszerváltó országhoz hasonlóan, a '90-es évek drasztikus változásai eredményezték a rugalmas üzem modelljének elterjedését, bár ennek kiváltó oka alapvetően más volt: a privatizációval, a szervezeti átalakulással és a tömeges csődhelyzettel kapcsolatos elbocsátások megkönnyítése, illetve a korábbi határozatlan idejű foglalkoztatás helyett a szezonális/alkalmi munkavállalás (1997) bevezetése. Két évtizeddel később az átalakulási folyamat lezárultával, valamint a viszonylagos konszolidációval Magyarországon megfigyelhető foglalkoztatási helyzet – azaz a foglalkoztatottak számának és az aktivitási rátának az emelkedése, amelyet a munkanélküliek számának és arányának rohamos csökkenése kísért – a munkavállalók lényegesen kedvezőbb pozícióját tükrözi, ami a foglalkoztatási formák változásában is tetten érhető. Ennek vizsgálata érdekében az ún. „Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázis” (továbbiakban: ADMIN3) alapján a mezőgazdasági vállalkozások által foglalkoztatott adatait elemeztük.

Az adatbázis egyedülálló abban a tekintetben, hogy a magyar lakosság felének munkaerőpiaci helyzetéről tartalmaz adatokat a 2003–2017-es időszakra (Sebők 2019). Technikailag ez azt jelenti, hogy 2003-ban a magyar társadalombiztosítási azonosítójellel rendelkező népességből 50 százalékos, véletlen mintát vettek, majd a mintába került személyek egészségügyi (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő), oktatási (Oktatási Hivatal), munkaerőpiaci és munkanélküliségi ada-

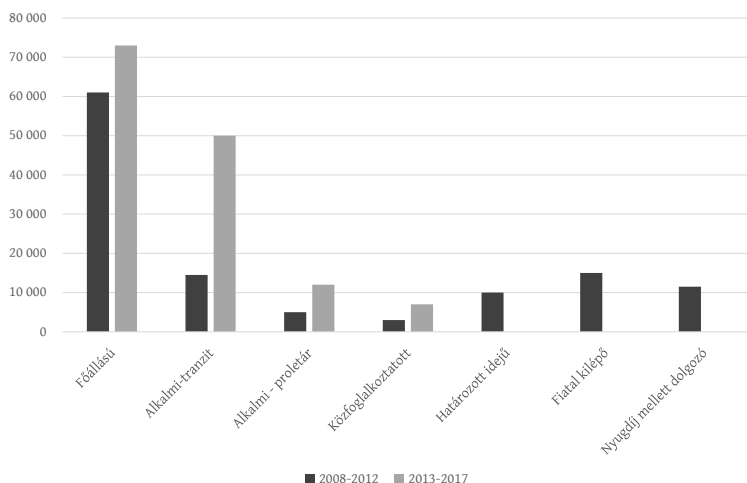
taival kapcsolták össze (Magyar Államkincstár, Pénzügyminisztérium, illetve Nemzeti Adó- és Vámhivatal). Az adatbázis így a 2003 és 2017 közötti időszakban közel ötmillió személy foglalkoztatási, jövedelmi, egészségügyi stb. helyzetéről tartalmaz adatokat. Az adatokat némileg torzítja, hogy az átmenetileg vagy tartósan más országban élőket nem lehet beazonosítani, így ők továbbra is szerepelnek a mintában, csak inaktívként jelennek meg, hiszen róluk nem áll rendelkezésre hazai adminisztratív adat (mint akik nem foglalkoztatottak, nem tanulnak, nem regisztrált munkanélküliek, nem kapnak transzfereket, és nem is nyugdíjasok). A kivándorlás/külföldi munkavállalás bizonytalan mértékű torzítást jelent, hiszen az átmenetileg vagy tartósan külföldön tartózkodó személyek számát illetően a becslések széles skálán mozognak. Az Eurostat adatai alapján 2017-ben az EU-n belül, de Magyarországon kívül élő magyar állampolgárok száma 461 ezer főt tett ki, amelyhez további 90–120 ezer nem uniós országokban élő magyar állampolgárt lehet valószínűsíteni (Gödri 2018; Gázó 2021). Ez nagyon leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a 2017-es évre vonatkozóan az ADMIN3 legfeljebb 290 ezer olyan személyt is tartalmazhat tévesen, akik ténylegesen abban az évben nem éltek Magyarországon, ám adathiány miatt itt élő inaktívként jelennek meg. Az ADMIN3 adatbázis ugyan 2003-tól áll rendelkezésre, ám az időszak elején bizonyos adatokat nem tartottak nyilván, mivel adózási, illetve nyugdíjellátási, társadalombiztosítási jogviszony szempontjából nem voltak relevánsak. Az adathiány okozta torzítás mérséklésére indokolt volt a vizsgált időszak szűkítése a 2008 és 2017 közötti évekre. Ez a tízéves időszak korántsem tekinthető homogénnek, hiszen a 2008–2012 éveket a globális pénzügyi válság és az elhúzódozó fellendülés időszaka, míg a második ötéves periódust (2013–2017) a foglalkoztatás dinamikus bővülése és a munkaerőhiány megjelenése jellemezte.

Ezt figyelembe véve erre a két időszakra külön-külön végeztük el a klaszteranalízist, lehetővé téve az eltérő foglalkoztatási jellemzőkre (foglalkoztatási forma, időtartam) reflektáló csoportképzést, illetve a jellemző csoportok időbeli összevetését, a bekövetkező változások megragadását (2. ábra). Tekintve, hogy az ADMIN3 adatbázis 50 százalékos véletlen mintavételen alapul, a mintán elvégzett klaszteranalízis eredményeként létrejövő, jól elkülönülő csoportok a teljes népességen (Magyarország népessége) belüli csoportjaira kétszeres súlyszámot alkalmazva tehetünk becslést. A klaszteranalízis során alapvető kérdés a csoportok számának meghatározása – e tekintetben mindkét időszak adatainak vizsgálata során azt a csoportszámot alkalmaztuk, amelyek esetében a Calinski–Harabasz-féle pszeudó F érték maximális értéket vett fel. Ez 2008–2012-es adatok esetében hét csoportot, a következő időszakban pedig csupán négy csoportot jelentett. A klaszterezést Stata MP 16.1 statisztikai programmal, k-közép módszer alkalmazásával valósítottuk meg. (Pszeudó F értékek az első időszakban rendre: 63495,69 (3 klaszter esetén); 75115,95 (4); 71623,91 (5); 60811,25 (6); 118178,01 (7), 61800,34 (8); 103409,78 (9). Míg a második időszakban a pszeudó F értékek a klaszterek számának növekedésével (3–9) az alábbi értékeket vették fel: 244934,85 (3 klaszter

esetén); 276441,63 (4); 242007,58 (5); 206923,00 (6); 200673,43 (7); 174547,52 (8); 167354,56 (9).)

2. ábra: Jellemző foglalkoztatási formák változó jelentősége a magyar mezőgazdaságban 2008-2012 és 2013-2017. (éves átlagai alapján országos becslés)

Changing importance of forms of employment in Hungarian agriculture 2008-2012 and 2013-2017

Forrás: a KRTK Adatbank Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázis adatai alapján saját számítás

A két időszak markáns foglalkoztatási csoportjait bemutató 2. ábra több érdekességre hívja fel a figyelmet, ám eze mi hármat emelünk ki. Elsőként azt kell hangsúlyoznunk, hogy a jellemző mezőgazdasági munkavállalói csoportokat illetően nagymértékben leegyszerűsödött a kép: a tízes évek második felére már csak a főállású alkalmazottak, az életvitelszerűen és alkalmi munkát végzők, valamint a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban dolgozók tűntek fel meghatározó csoportként.

A vizsgált időszak elején még jelen voltak olyan csoportok, amelyek tagjai rövidebb ideig, illetve határozott idejű szerződésekkel kapcsolódtak az agráriumhoz. A 2008-2012-es időszakban országos szinten úgy tízezer fős munkavállalói csoportot jelentettek a határozott idejű szerződéssel rendelkező szezonális foglalkoztattak, akik átlagosan 6,7 hónapot dolgoztak mezőgazdasági cégek alkalmazásában. E csoport tagjai jellemzően képzett, középkorú férfiak (átlagéletkor 42,3 év) voltak, akik a második vizsgált időszakban kikerültek az agráriumból, vagy egész éves, főállású agrárfoglalkoztatottakká váltak.

A másik megszűnő dolgozói csoportot a mezőgazdaságban csupán tranzit jelleggel, három-négy hónapot dolgozó fiatalok jelentik. Az időszak elején még éves szinten 15 ezer főre volt tehető ez az agrárdolgozói csoport, amelynek tagjai átlagosan 3,5 hónapot dolgoztak mezőgazdasági cégnél, majd más ágazatban főállásúként helyezkedtek el, illetve a nők esetében gyakran a GYES/GYED hónapjai

következtek. A 2012 utáni időszakban a fiatalok, jellemzően életszakaszváltás környékén (középiskola végeztével, felsőoktatás közben és annak lezárultával), ha kapcsolódtak is az agráriumhoz, ezt jellemzően nem határozott idejű foglalkoztatottként, hanem az alkalmi foglalkoztatás keretein belül tették.

A harmadik eltűnt munkavállalói csoportot az a több mint 11 ezer idős (átlagéletkor 57,4 év) jelenti, akik 2013 előtt még nyugdíj mellett, jellemzően korábbi foglalkoztatójuknál dolgoztak tovább évente átlagosan 6,7 hónapot. (Körükben magas a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, illetve viszonylag magas a nők aránya.) Életkor alapján itt tűntek fel azok a nyugdíjasok is, akik korábban foglalkoztatottként nem kapcsolódtak az agráriumhoz, de nyugdíjuk kiegészítése érdekében alkalmi mezőgazdasági munkát vállaltak. 2013 után az idősebbek is egész éves szerződéssel vagy alkalmi munkavállalóként kapcsolódnak a mezőgazdasági vállalkozásokhoz.

A következő lényeges megállapításunk, hogy a foglalkoztatási formák leegyszerűsödtek; a mezőgazdasági vállalkozók a mezőgazdaság erős szezonalitást mutató munkaerőigényét két foglalkoztatási forma, az egész éves főállás, illetve az alkalmi munka kombinálásával igyekeznek biztosítani. A korábban három-nyolc hónapos munkaszerződésekkel foglalkoztatottakat áttérték a két meghatározó foglalkoztatási formába: a rövid idejű szerződések helyét az alkalmi munka vette át, a hosszabb idejű szerződések helyébe pedig vagy az állandósuló alkalmi munka, vagy, jobb esetben, az egész éves főállású foglalkoztatás lépett. Vélhetően ez is tükröződik abban, hogy a főállású mezőgazdasági foglalkoztatottak éves száma az időszak eleji 61 ezer főről az időszak végére átlagosan 73 ezer főre emelkedett.

A harmadik fontos megállapításunk szerint az alkalmi munkát végzők körében is végbement egyfajta differenciálódás, amennyiben továbbra is láthatók azok a tranzithelyzetben lévő munkások, akik az iskola befejeztével, nyári szünetben vagy éppen egy nem mezőgazdasági munkahelyről való kilépés után, esetleg nyugdíj mellett vállalnak jellemzően rövidebb idejű alkalmi munkát. Az alkalmi-transzit csoportba sorolható, esetenként alkalmi munkát vállalók száma a vizsgált rövid időszakon belül is látványos bővülést mutatott, hiszen durván háromszorosára, azaz 50 ezer főre emelkedett. Az alkalmi munkások másik csoportját az a durván 12 ezer fő jelenti, akik a vizsgált időszakban nem, vagy csak nagyon rövid ideig tudtak főállásban elhelyezkedni, s akik számára a mezőgazdaságban végzett alkalmi munka hosszú távon is meghatározó (esetenként egyedüli legális) megélhetési forrás jelent. E csoport tagjai heterogén helyzetűek, hiszen itt jelennek meg a nyugdíj vagy a GYES/GYED mellett alkalmi munkát vállalók, e csoport azonban döntően mélyszegénységben élő, gyakran roma emberekből áll, s az ő megélhetési stratégiájukban az alkalmi munkavégzés meghatározó jelentőségű (Kovai, Vigvári 2020).

A magyar mezőgazdaság jellemző foglalkoztatási formái még e tízéves, rövid időszakban is átalakultak. Míg a rendszerváltást követő idősakra hármas tagolás volt jellemző (főállásúak, határozott ideig foglalkoztatottak, valamint az 1997-es

szabályozásnak köszönhetően, alkalmi munkások), a 2010-es években bekövetkezett változások következtében a több hónapra szóló határozott idejű (szezónális) foglalkoztatás lényegében eltűnt, és azok, akiket korábban ebben a formában foglalkoztattak, a tízes évek második felében az egész éves főállásúak vagy az alkalmi munkások csoportját gyarapították. Az alkalmi munka bővülésének háttérében a szabályozás változása áll. Az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló 2010. évi LXXV. törvény jelentősen megkönnyítette az alkalmi munka bejelentését, és ami legalább ennyire fontosnak bizonyult, alacsony, egyösszegű közteher megfizetését írta elő, amely indulástól 2022. július elsejéig napi 500, majd 2022 második felében 1 000 forintot, 2023 januárjától napi 1 200 forintot jelent.

Az alkalmi foglalkoztatás egyszerű adminisztrációja és olcsósága tömegeket terelt e foglalkoztatási forma felé, és módot teremtett a korábbi be nem jelentett munkavégzés legalizálására is. A legutóbbi években azonban világossá vált, hogy az alkalmi munkára foghatók köre is korlátozott, nem bővíthető szabadon. Nagyjából 2016 óta, amikor a válságból kilábaló gazdaság, főként az ipar a képzetlen munkaerőre is igényt tartott, mindinkább problémát jelent a munkacsúcsok idejére szükséges alkalmi munkavállalók biztosítása. Az ilyen típusú munkaerőhiány Angliában már az 1980-as években jelentkezett és külföldi munkavállalók tömeges foglalkoztatásához vezetett, míg térségünkben az uniós csatlakozást követő években először Csehországban vált érzékelhetővé (Nohel, Spěšná, Pospěch 2014). Magyarországon csupán az utóbbi néhány évben vált szorító problémává a mezőgazdasági munkára alkalmas szezónális munkaerő hiánya. A szezónális munkaerő terén megfigyelhető hiány oldására Magyarországon is megindult a külföldi munkavállalók időszakos foglalkoztatása. Ők kezdetben döntően Romániából és Ukrajnából érkeztek (Hamar 2016, 2017), ám napjainkban már a Fülöp-szigetetről is toboroznak szezónális mezőgazdasági munkásokat (Ruda 2024).

Az elmúlt bő másfél évtizedben a magyar mezőgazdaság foglalkoztatási formáiban végbemenő változások a rugalmas üzem modelljének elterjedését jelzik; világosan kirajzolódik a mezőgazdasági munkaerőpiac szegmentálódása állandó és alkalmi foglalkoztatottakra. Az európai tapasztalatokból levonható tanulság szerint a mezőgazdasági munkaerő szegmentációján alapuló foglalkoztatási modell térnyerése hosszabb távon a külföldi szezónális munkások tömeges foglalkoztatásához vezet, csökkentve ezzel a vidéki terekben elérhető – bár sok tekintetben egyáltalán nem vonzó – munkalehetőségeket.

Munkaerőhiány és klímaváltozás: stratégiai alkalmazkodási irányok a vizsgálati terepeken

E fejezetben terepi tapasztalataink alapján azt mutatjuk be, hogy a gazdák milyen stratégiai jelentőségű, azaz a gazdálkodás szerkezetét/jellegét meghatározó döntéseket hoztak, és ezek mennyiben tekinthetők a klimatikus és/vagy a munkaerő

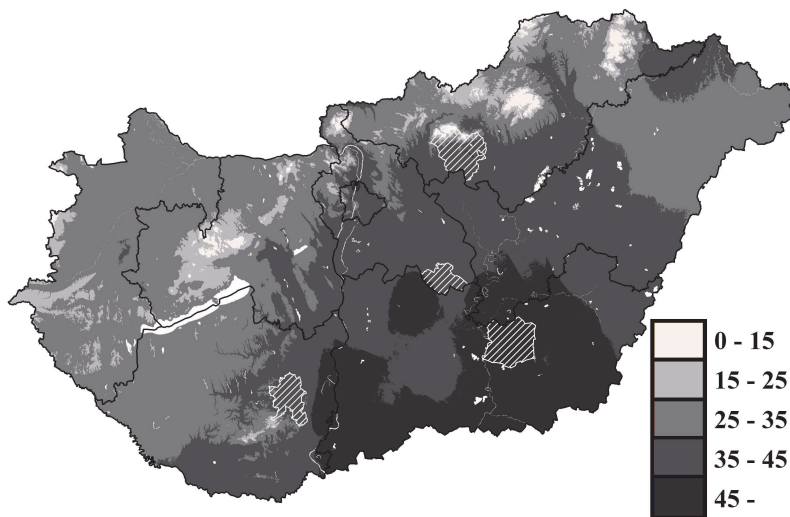
rendelkezésre állásával kapcsolatos kihívásokra adott adaptációs válaszoknak. Olyan munkaintenzív ágazatokat vizsgáltunk a mezőgazdaságon belül, mint a gyümölcs- és hajtatos kertészet, továbbá a szőlőművelés, mert azt feltételeztük, hogy a munkaerőhiány ezekben az ágazatokban jelent nagyobb kihívást. A következőkben először az átfogó tapasztalatokat foglaljuk össze, majd bemutatjuk a vizsgált tájegységek sajátosságait.

A munkaerőhiány kezelése

A mezőgazdasági vállalkozók komplex természeti, társadalmi és piaci környezetben tevékenykednek, gazdálkodásuk eredményességét több körülmény befolyásolja, melyek közül a klímaváltozás és a munkavégzésre alkalmas munkaerő biztosítása csupán egy-egy szempont a gazdasági döntéseket meghatározó tényezők közül. Egyik vizsgált tényező sem érinti egyforma mértékben a gazdálkodókat: mind a munkaerőigényt, mind az éghajlati viszonyoknak való kitettséget meghatározzák az elhelyezkedésből következő táji-természeti adottságok, valamint az ezen adottságokkal számoló és ezekre építő növényi kultúrák és természetberendezések.

A Mátrai Borvidéken vagy a Tolnai-dombságon lényegesen alacsonyabb az éves középhőmérséklet, mint a két alföldi termőtéren és a hőségnapok száma is kevesebb (3. ábra).

3. ábra: Terepkutatás helyszínei és a 2012–2021 időszak éves átlagos hőségnapjainak száma
Field survey locations and average annual number of heat days in Hungary for the period 2012–2021

Forrás: készítette Lennert József az OMSZ Meteorológiai Adattár alapján

Ennek ellenére a Tolnai-dombság ültetvényein jelentős a felmelegedéssel összefüggő veszélyeztetettség a telet átmenetileg megszakító vagy lezáró korai tavasz miatt, mert ebből adódik az idő előtt kivirágzó gyümölcsfákat érintő fagyveszély, ami az utóbbi öt évből háromban elvitte a termés 80–90 százalékát, miközben ez a hasonló éghajlati viszonyok között gazdálkodó mátrai szőlőművelőket egyáltalán nem érintette. Hasonlóképpen: a közel azonos klimatikus adottságú Szentesen és Nagykőrösön egészen más volt a vizsgált gazdálkodói csoportok időjárési viszonyoknak való kitettsége attól függően, hogy milyen növényi kultúrákkal, milyen termelői berendezések védelmében tevékenykednek. A fólia vagy üvegház alatti hajtatasos zöldségtermesztők gazdaságainak eredményességét lényegesen kisebb mértékben fenyegették az időjárési szélsőségek, mint azokat a nagykőrösi gyümölcstermesztőket, akiknek az ültetvényét a kora tavaszi fagyok és a kora nyári hőség, a napégés egyaránt veszélyeztette.

A gazdálkodás kockázatosabbá válására a gazdálkodók természetesen reagáltak, gyakorlataik egy része nem igényelt különösebb fejlesztést – például palánták kiültetési vagy metszési idejének módosítása –, ugyanakkor vannak olyan adaptációs technikák, amelyek tovább növelik a gazdaság munkaerőigényét: a szőlőben például zöldmunkával mérsékelni lehet a napégés kártételeit, illetve a fűtetlen fóliás termesztőberendezéseknél takarással lehet védekezni a tavaszi fagy hatásai ellen. Ugyanakkor a mezőgazdasági munkaerő megdrágulása/hiánya súlyos korlátot is jelent az adaptációs technikák alkalmazásakor; hiába lehetne a klímaváltozás negatív hatásainak egy részét mérsékelni, ha ez a hétköznapi gyakorlatában nem, vagy csak korlátozottan megoldható. A munkaerőhiány, a munkaerő megdrágulása tehát sok tekintetben behatárolja a klímaváltozás negatív következményeihez való alkalmazkodás lehetőségeit.

A munkaerőhiányt érzékelve a gazdálkodók jellemzően többlemű stratégiát alkalmaznak munkatársaik megtartásáért és a szükséges (alkalmi) munkaerő biztosításért. Ennek egyik legfontosabb és legelterjedtebb eleme a bérhátrány mérséklése, ami az egész magyar mezőgazdaságot érinti, földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül. A béremelkedést jól jelzi, hogy míg 2014-ben a mezőgazdasági alkalmi munkások napidíja 3–4 000 forint körül alakult, 2024-ben Kelet-Magyarországon 12 000 Ft, Közép-Magyarországon pedig 15–18 000 forintot ért el (Ruda 2024).

A béremelés szükségszerű volt, ám önmagában nem volt képes megszüntetni a munkaerőhiányt, így a szükséges munkaerő biztosítása érdekében a mezőgazdasági üzemek vezetői mind távolabbról érkező alkalmi munkásokat, brigádokat fogadnak fel: Gyöngyös térségébe Ózd környékéről (92 km), Szentésre Battonya (78 km) irányából is érkeznek naponta ingázó alkalmi munkások. A belöldi alkalmi munkások mellett valamennyi térségben dolgoznak külföldi idénymunkások a legnagyobb gazdaságokban (gyümölcs-, illetve szőlőültetvényeken). Megfigyelhető azonban, hogy jóval kisebb mértékben ugyan, de már a közepesnek tekinthető szőlőbirtokokra is mind gyakrabban érkeznek Erdélyből vagy Kárpátaljáról származó dolgozók. A „külföldi” jelző sok tekintetben félrevezető lehet,

hiszen ugyan külföldön születtek, jellemzően (de nem kizárólag!) magyar nemzetiségűek/anyanyelvűek, sok esetben magyar állampolgárságot is szereznek. A külföldi idénymunkások között mindkét gyümölcsstermesztő tájon az erdélyi romák voltak többségben, míg Tolnában kárpátaljai romákat is foglalkoztatott a térség legnagyobb termelője.

A gazdálkodók számára állandó gondot jelent a szükséges alkalmi/szezonális munkaerő biztosítása, szállítása, adott esetben elszállásolása, így felértékelődnek a megbízható munkások, illetve brigádok, akik a megbeszéltek szerinti időben jelennek meg és valóban képesek ellátni feladataikat. A gazdálkodók így arra törekednek, hogy megtartsák az évente visszatérő idénymunkásokat; rendre emelik a munkadíjat, javítják a munkakörülményeket, gesztusokat tesznek (rugalmas hozzáállás, alkalmanként üdítő, fagyalt biztosítása). Ugyanez vonatkozik az alkalmi munkások körére, akiket az egyszerűsített foglalkoztatásra vonatkozó törvény (2010. évi LXXV. törvény) alapján alkalmaznak. Az alkalmi munkavállalás nem tekinthető „egyirányú útnak”, az alkalmasnak bizonyuló alkalmi munkásokat a gazdálkodók igyekeznek megtartani, egyszerűsített foglalkoztatás helyett a jóval nagyobb biztonságot jelentő hagyományos munkaszerződést kötnek velük. Azaz az általánossá váló munkaerőhiány és a munkaerőért folytatott verseny következtében javult a munkavállalók pozíciója; a bérek emelkedése mellett megbecsültségük is javult (Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024; Vígvári, Németh 2024).

A hazai alkalmi foglalkoztatottak társadalmi és etnikai hátterét illetően már több eltérést tapasztaltunk a terek között, ami természetes következménye annak, hogy az alkalmi munkavállalás kötődik a leginkább a lokalitáshoz (Kovai, Vígvári 2020). A közös vonásoknál maradv, a nyugdíj mellett dolgozó, főleg női munkavállalók minden terepen a legmegbízhatóbb, megbecsült, ám öregedő, csökkenő számú dolgozói réteget jelentették. (A nyugdíj mellett dolgozók csoportjának összehúzóódását az adminisztratív adatok elemzése is megerősítette – lásd 2. ábra.) Az aktív korú alkalmi munkavállalók többsége az alacsony képzettségű, kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetű, szegénységben élő csoportokból került ki, túlnyomó részük roma származású. Az egyes terepeken alkalmi munkát végző, főleg roma munkavállalók azonban nem minden esetben voltak helyi kötődésűek: akadtak, akik a szomszédos településekről, mások távolabbi vidékekről érkeztek, akiket napi ingázóként a toborzó vállalkozó szállított (Kovács et al. 2019). Viszonylag stabil helyi, illetve környékbeli (roma) alkalmi munkára kész munkaerőt a tolnai gyümölcskertészek gazdaságaiban találtunk, ami azzal is összefügghet, hogy ezen a termőtéren a gazdák maguk toborozzák a dolgozókat, s gyakran a szállításukat is ők szervezik; errefelé ismeretlen a megbízott munkaerőközvetítők és -toborzók rendszere (Kovács et al. 2024).

A terepi tapasztalatok alapján kibontakozó foglalkoztatási kombinációk illeszkednek az elméleti fejezetben bemutatott flexibilis üzemi modelljéhez; látható a munkaerő szegmentálása állandó és szezonális/alkalmi foglalkoztatás mentén. Magyarországon a 2010-es évek második felére vált általánosan érzékel-

hetővé Ball (1987) angol alkalmi mezőgazdasági munkával kapcsolatban tett megállapítása, amely szerint az alacsony bérszínvonal és a kedvezőtlen munkakörülmények nem biztosítanak vonzó megélhetési lehetőséget a helyben lakóknak. Ez a mezőgazdasági vállalkozók számára a mozgósítható mezőgazdasági idénymunkások számának csökkenéseként, eltűnéseként jelentkezik. A folyamatot felgyorsította, hogy 2013-tól a közfoglalkoztatási programok, majd pedig felpörgő gazdaság (illetve kisebb mértékben a külföldi munkavállalás) révén nagy számban jöttek létre piaci, illetve támogatott munkahelyek, amelyek a vidéki térségekben élők számára is elérhető alternatívát kínáltak. Ez rendkívül fontos változást jelentett, hiszen a hazai munkaerőpiac rendszerváltozást követő bő két évtizedében az alacsonyan képzett, aktív korú emberek többsége képtelen volt tartósan elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, és így mezőgazdasági idény- és alkalmi munkák vállalására kényszerült.

E pozitív munkaerőpiaci fordulat, azaz a munkahelyek számának erőteljes emelkedése térben és időben meglehetősen differenciált módon zajlott/zajlik, s ennek következtében a mezőgazdasági vállalkozók eltérő mértékben érzékelik az alkalmi munkára fogható munkaerő megcsappanását. Terepeink közül különösen érintett Nagykőrös térsége, amely két, dinamikusan fejlődő iparral jellemezhető város –Kecskemét és Cegléd– vonzáskörzetében helyezkedik el. A kecskeméti Mercedes gyár vonzereje olyan erős, hogy még a több mint hatvan kilométerre lévő Szentese munkaerőpiacát is befolyásolja. Hasonló a helyzet a budapesti agglomerációval érintkező Mátra-vidékkel, ahol jelentős fejlesztések révén (B. Braun, Procter & Gamble, Giant, Apollo Tyres) ezernél is több új ipari munkahely jött létre az elmúlt évtizedben. A terepek közül a kétkezi mezőgazdasági munkára alkalmas és hajlandó munkavállalók a tolnai kistélepusulásokon állnak rendelkezésre a legnagyobb, bár ott is szűkítő mértékben; itt a közeli városok ipari parkjaiba települt kisvállalkozások, illetve nagyberuházások (pl. útépités) alvállalkozói szívják el a képzetlen munkaerőt.

A munkaerőkérdés és klímaváltozás összekapcsolódása: munkatermelékenység, praktikák és kihívások

Magyarországon is megfigyelhető a nappali csúcshőmérséklet emelkedése (38–42 fok!), amely mind nagyobb területeken és mind hosszabb időszakokat felölelő hőhullámokat eredményez (Lennert et al. 2024 a,b). A mezőgazdasági munkavégzésre ez oly módon hat, hogy a nappali órák mind nagyobb részében aránytalanul nehézé válik a kültéri munkavégzés. Ennek ellensúlyozására a szabadban dolgozók egyre korábban kezdik a munkát. Gyakorlatilag napfelkeltétől dolgoznak addig, amíg csak lehet a forróságtól, ami a délelőtti 10–11 órát jelenti. Ez olyan szempontból nem tekinthető újnak, hogy korábban is így kezelték az extrém melegben való munkával járó hőterhelést. Ami újdonságnak mondható, hogy ez nem néhány napra vagy egy-két hétre korlátozódik, hanem júniustól akár egészen

augusztus végéig meghatározhatja a munka menetét. A munkavégzés idejének eltolása mind a négy terepen, eltérő növényi kultúráknál megjelent, és általánosan elterjedtnek tekinthető.

„Nyáron is már most egyre többet vannak olyan meleg napok, hogy tíz óránál tovább képtelenség bírni a napon, legyen bármi rajtunk... bármilyen sapka, meg nyakhűtő, meg már tényleg minden lótúrót próbáltunk szerezni, de van úgy, hogy egyszerűen tíz óránál tovább képtelenség bírni. Tehát kimegyünk inkább négy órakor és tízig [dolgozunk], mert utána nem lehet kint lenni.” (Nagyréde, szőlőtermesztő)

„(...) amikor szabad szemmel még nem is lehetett látni kint, már akkor kint voltak dolgozni. Tehát ilyen négy órakor, már kint voltak szedni.” (Nagykőrös, gyümölcsstermesztő)

„Nyáron reggel öttől tíz-tizenegyig dolgozunk a fólia alatt. Meg este hat után. De az már rövid idő.” (Szegevár, fóliás kertész)

Általános gyakorlatnak nem nevezhetjük, de többen említették, hogy a fóliás kertészek kísérleteznek az éjszakai munkavégzéssel, illetve a szőlő- és gyümölcstetvényeken az éjszakai növényvédelmi munka, ha általánosnak nem is mondható, de rég nem számít kirívónak, hiszen a nappali hőségben kijuttatott permetlé megperzselné a növényeket. A szőlő gépi szüretelése is gyakran a hajnali órákra esik a pincemunkálatok jobb ütemezése érdekében, illetve mert így mérsékelni lehet a frissen préselt szőlő levének hűtési igényét.

„...és akkor elterjedt az ilyen éjszakai munka, mert nem bírják a nagy meleget, és akkor éjszaka fejlámpával zöldmunkáznak [a fóliában].” (Szentés, fóliás kertész)

„Most meg hajnalban kimegy a kombájn (...) és nyolc-kilenc órára bent van az összes szőlő, amit én aznapra tervezek, és bent van a zöld mustom a tartályban, és én rákapcsolom a hűtőrendszert, sokszor nem is indul el a hűtés, mert 12–13 fokos a mustom. Délután négykor zárom a pincét. Nincs túlóra, nincs annyi fölös energiapazarlás.” (Gyöngyöstarján, szőlőtermesztő)

A hőségnapok számának ugrásszerű növekedésével a szezon egyre nagyobb részét érinti a munkaidő hőmérsékletéhez (hőségriadóhoz) igazítása, ami sok esetben munkaidőcsökkentést jelent. A rendelkezésre álló rövidebb időintervallumban (alig öt-hat óra alatt) kellene a megszokott munkamennyiséget elvégezni, ám ez csak több munkáskézzel lenne megoldható, miközben feltételezhetően a hajnali munkakezdés is hozzájárul ahhoz, hogy egyre kevesebb az azt vállaló és a munka elvégzésére alkalmas munkaerő.

A klímaváltozáshoz kötődő új jelenségként értékelhetjük, hogy olyan munkafázisokat (például szőlőszüret) is érint a magas napi csúcshőmérséklet, amelyet korábban nem vagy jóval kisebb mértékben sújtott ez a probléma. A tél lerövidül-

tével ugyanis jóval korábban, két-három-négy héttel előbb kezdődik a tenyész-időszak, ami oda vezet, hogy a betakarítás, a szüret is egyre korábbra esik. Gyöngyös térségében a szőlőszüret ideje hagyományosan szeptember-október volt, ám az utóbbi években általánossá vált az augusztusi szüret, sőt voltak évek, amikor a korai fajtákat már júliusban szedni kellett, a megszokotthoz képest jóval magasabb hőmérsékleti körülmények közepette. A szőlősgazdák érzékelik a szüretelőz teljesítményének romlását, az általuk leszedett szőlő átlagos mennyiségének csökkenését.

„Vegyünk egy átlagos, nem túl nagy, nem túl kicsi fürtű szőlőt, a Muscat Ottonelt, annak idején, amikor én iskolába jártam, úgy tanultuk, hogy nagyjából ilyen öt-hatszáz kiló, amit le tud szedni egy napszámos, kézi szüretbe egy munkanap alatt. Valóságban a kétezres évek elején, mondjuk az ötszáz kiló reális volt, a hatszáz, az már nem. Most ott tartunk, ha kétszáz-kétszáz-ötven kilót leszed egy ember, akkor az már egy jó munkaerőnek számít.”
(Abasár, szőlőtermesztő)

Ez nem azt jelenti, hogy a gazdálkodók összekötötték volna a klímaváltozás ügyét a termelékenység csökkenésével. A probléma rendszerint úgy került elő a terepi interjúk során, hogy a hozzáértő, kellő munkakultúrával bíró munkások kiöregednek, a helyükre belépő újak pedig nem rendelkeznek a szükséges tapasztalattal, gyakorlati tudással, munkaképességgel, sem a munka mennyiségét, sem minőségét illetően.

„Nagyon kevesen mennek már így fóliába dolgozni. Nem bírják a meleget, vagy nem tudom, mit nem bírnak, a munkát!” (Szentés, üvegházi dolgozó)

„Itt ugye elfogytak a Marika nénik, hiszen, ugye itt volt a téesz, de mostanra elfogytak, tehát nincsenek földmunkások. Most már csak, akit rá tudjuk venni, hogy szőlőben munkát végezzen, akik nem hajlandók vagy nem képesek rá, vagy nem tudják elviselni a gyári munkát.” (Abasár, szőlőtermesztő)

Azt, hogy a munkakörülmények – a hőmérsékleti viszonyok – megváltozása is szerepet játszhat a munkások teljesítménycsökkenésében, egyik válaszadó sem említette, amikor a munkaerőhiányra kérdeztünk rá. Ugyanakkor, amikor a „melegedés” gazdálkodásra gyakorolt hatásait térképeztük fel, rendre szóba került a szabadtéri munkavégzés idejének eltolódása és kényszerű lerövidülése (hajnali négytől tízig vagy öttől tizenegyig terjedő napszakra), amelynek hátterében az áll, hogy nyári hónapokban tíz óra után, a hőmérséklet emelkedésével romlik a munkavégző képesség. Ahogy egy családi szőlőgazdaság vezetője találóan megfogalmazta: „Igen-igen, nincs sok értelme ilyenkor [tíz óra után] kint dolgozni, mert csak elfárad az ember, haladni meg nem halad.” (Gyöngyöstarján, szőlőtermesztő)

A megkérdezett gazdálkodók nem használták a hőstressz fogalmát, pontosabban csupán a növényekre vonatkoztatták, jelezve, hogy klímaváltozás a növények számára komoly problémát jelent, legyen az hajtattott zöldségtermesztő fóliában, szőlő- vagy gyümölcsültetvényen. A hőstressz befolyásolja a termés

menyiségét, minőségét s értékesíthetőségét, azaz közvetlenül kihat a gazdálkodás eredményére, az érintettek megélhetésére. A növények közt dolgozókra – saját magukat is beleértve! – azonban nem tekintettek úgy, mint akik a hőstressz hatására elérték teljesítőképességük határaihoz, s akik egészségkárosító hatásoknak lehetnek kitéve. Ez jelentős információhiányra mutat rá, hiszen a hőstressz nem csupán a munkateljesítményt befolyásolja negatívan, hanem súlyos egészségkárosító hatása lehet, extrém esetben akár az emberi életet is veszélyeztetheti.²

A mindennapok gyakorlatában a gazdálkodók igyekeztek megfelelni a hazai, nem túl szigorú szabályozásnak. A munkahelyek munkavédelmi követelményeit a többször módosított 3/2002. (II. 8.) SzCsM–EüM együttes rendelet szabályozza, itt jelennek meg a hőstressznek kitett munkahelyekkel kapcsolatos előírások. A szabályozás egyrészt rendelkezik a „melegnek minősülő munkahelyeken” biztosítandó védőitalról 7. § (10), a pihenőidőről 7. § (8), illetőleg az akklimatizációról 7. § (9). Az említettek közül a védőital biztosítását emelték ki a válaszadók, ez jószerével minden interjúban elhangzott.

„Nagy a meleg, és éget a nap, volt, hogy ki se mentünk, mert olyan nagy a hőség. Figyelnek az emberre, ha nagy meleg van, akkor egyből viszik be az embereket a szőlőből, de az egész faluban így van, még nem hallottunk olyanról, hogy dolgoztatták volna az embereket a hőségben. Mindig kapunk vizet, szódát, azzal nekünk nincs bajunk, mindig kapunk.” (Gyöngyöstarján, szőlőmunkás)

A pihenőidő tekintetében a hazai szabályozás csupán annyit ír elő, hogy óránként öt, de legfeljebb 10 perc pihenőidőt szükséges biztosítani a hőstressznek kitett munkahelyen dolgozóknak. A pihenőidők effajta számontartása, tapasztalataink szerint legalábbis, teljesen idegen volt a hazai kisgazdaságoktól, a szabadtéren dolgozók alapvetően saját ritmusuk szerint haladhattak, ha pihenésre volt szükségük, pihenhettek. A Szentés környéki, nagyobb foglalkoztatotti létszámmal dolgozó hajtattott növénytermesztők esetében ez a kérdés már jóval formalizáltabban jelentkezett, ennek pozitív elemeként a műszakba be vannak építve a pihenők (az más kérdés, hogy a teljesítménybőven lévő dolgozók egy része inkább nem él a pihenés lehetőségével). A magyar szabályozás egyik fontos hiánya, hogy nem veszi figyelembe a dolgozót érő hőstressz mértékét, pusztán küszöbértéket határoz meg. Nagyon leegyszerűsítve, a hazai szabályozás szerint tűző napon 40 Celsius fok esetén éppen úgy öt-tíz perc pihenőidőt kell biztosítani a munkáltatónak, mint 31 fokos hőmérséklet esetén. Ezzel szemben az amerikai ajánlás – azonos körülmények esetén – 20 perc nehéz fizikai munka után 40 perc (!!!) pihenést irányoz elő, hogy elkerülhetők legyenek a hőstressz egészségkárosító hatásai (Jacklitsch et al. 2016).

A hőstressz kezeléséhez a megfelelő pihenőidő biztosítása munkaegészségügyi szempontból alapvető fontosságú, s a klímaváltozás következtében mind több dolgozónak kell megküzdnie a hőstressz fokozódásával. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a munkaadók a teljesítmény fokozásában érdekeltek, míg a dol-

gozók számára fontos az egészségük megőrzése, de talán fontosabb a magasabb bér elérése, így mindkét fél hajlamos arra, hogy figyelmen kívül hagyja a munkaegészségügyi/munkavédelmi hivatal által ajánlott pihenőidőt. Ugyanakkor a munkavállalók azt is érzékelik, hogy hőstressz esetén a munkavégzés jóval megterhelőbb és veszélyeztetheti egészségüket (magas vérnyomás, szédülés, koordinációs és koncentrációs problémák stb.).

Ebből a szempontból meghatározó a bérezés alapjának megválasztása: a teljesítményalapú bérezés ugyanis arra ösztönzi a dolgozókat, hogy minimalizálják a pihenőidőt, s a lehető legintenzívebben végezzék munkájukat, akár egészségük veszélyeztetésének árán is. Időalapú bérezés (óradíj, napidíj) esetén ez a probléma kevésbé merül fel – noha a magyar szabályozás által a hőstressznek kitett munkahelyeken kötelezően előírt öt perc pihenőidő aligha alkalmas az extrém hőterhelést szenvedő dolgozók egészségének megőrzésére.

Ahogy csökken a hőterheléssel küzdő dolgozók teljesítménye, a gazdálkodók számára úgy drágul meg és válik kiszámíthatatlanná a bérköltség, amelyet az elmúlt évtizedben a napszám összegének emelkedése tovább súlyosbított. Ilyen körülmények között mindinkább előtérbe kerül a teljesítményalapú bérezés, amely a gazdálkodók számára a költségek (és részben a minőség) ellenőrzésére is lehetőséget teremt. A teljesítményalapú bérezés térnyerése csak úgy működhet, ha a dolgozók ebben partnerek. Ezen a téren azt láthatjuk, hogy a teljesítménybérezés révén nő az elérhető jövedelem, ami új dolgozói csoportokat vonz be a mezőgazdaságba.

A Gyöngyös környéki szőlőkben többen is arról számoltak be, hogy fenntarthatatlanná vált a korábbi napszámos rendszer, amely a szőlőművelés munkaerő-igényéhez rugalmasan igazodva biztosította a kellő számú – de a szőlőhöz gyakran egyáltalán nem értő – napszámost. Ezzel szemben a gyakorlott szőlőmunkásokból álló brigádok teljesítményalapon vállalják fel a munkát, kiváltva, de legalábbis nagyban lecsökkentve a napszámosok iránti igényt.

„Hát ezt ők úgy oldják meg, hogy sorra vállalják a munkát. Tehát nem napi nyolc órára szerződnek, hanem egy sort ennyiért kötnek le, metszenek meg zöldmunkáznak, bármi. Akkor mennek, amikor akarnak, saját autóval, autóhasználati díjat kérnek. Most, ha az idő miatt nem tud, csak három sort megcsinálni, akkor annyi. De ha az idő engedi, akkor többet csinálnak.” (Nagyréde, szőlőtermesztő 1.)

„(...) mondtam neki, hogy mi lenne a lényeg [hogyan kellene metszeni]. Elővette a metszőollót, megcsinálta. A tempó, az meg, hogy őszinte legyek, minimum háromszorosa, mint ahogy a mi embereink dolgoztak.” (Nagyréde, szőlőtermesztő 2.)

Nem csupán a Gyöngyös környéki szőlészetekben jelent meg a teljesítménybérezés, a Szentés környéki hajtattott növénytermesztésben és Nagykőrös térségében is találni erre példát, ami vállalkozói szempontból sok tekintetben

megkönnyíti a költségek kordában tartását és tervezhetőségét. Ugyanakkor nemzetközi tapasztalatok (Quiller 2017) arra mutatnak, hogy a teljesítménybérezés eredményeként a hőstressznek kitett munkások intenzívebb munkatempót követnek és kevesebbet pihennek, összességében inkább veszélyeztetve egészségüket, mint az időalapú bérezésben lévők.

„ (...) ha indul Nagykőrösön a meggyeszedés, és teljesítményre keres húszezret, akkor nem fog idejönni órabérbe dolgozni. Próbáljuk őket ösztönözni azzal, hogy a paprikát, azt ki tudjuk adni teljesítményre, de azt se mindenkinek.” (Nyársapát, hajtatásos zöldségtermesztő)

Összességében az látható, hogy a vizsgált terepeken – s joggal feltételezhetjük, hogy a magyar mezőgazdaság egészében is – egyfajta „nem tudatos adaptáció” (Toole, Klocker, Head 2016) megy végbe, amely révén a gazdálkodók és a mezőgazdaságban dolgozók anélkül változtatnak a kialakult gyakorlatokon, hétköznapi rutinokon, hogy azt összekötnék a klíma változásával, vagy, hogy napi kényszerintézkedéseiket a megváltozott klimatikus körülményekhez való alkalmazkodásnak tekintenék. A hazai terepeken megismert adaptációs gyakorlatok és eszközök alapvetően megfelelnek a területen megszületett nemzetközi gyakorlatoknak és ajánlásoknak. Gyakorlati tapasztalatok alapján fontos szerepe van a megfelelő ruházatnak, a kellő hidratációnak, a munkakörülményekhez való akklimatizációnak, de a leghatékonyabb megoldásnak a munkavégzés alacsonyabb hőmérséklettel jellemezhető időszakokra, napszakokra való átütemezése bizonyult (Jackson, Rosenberg 2010; Bodin et al. 2016; Ioannou et al. 2021)

Az alkalmazkodás irányai

A béremlésen és a munkakörülmények javításán túl a vizsgált terepeken a gazdálkodók nagy hangsúlyt helyeznek a gépesítésre és a folyamatok újraszervezésére, hogy így csökkenthessék a mind drágább és nehezebben biztosítható munkaerő iránti igényüket. A folyamat egyértelműen intenzifikációt célzó adaptációnak tekinthető, s valamennyi terepen, mérettől, jellemző növényi kultúrától függetlenül beszámoltak róla a megkérdezett gazdálkodók. „*Mindent gépesítünk, amit lehet*” – hangzott el gyakran, ami növényi kultúránként más és mást jelentett. A Szentés környéki hajtatott zöldségtermesztők leginkább a termesztőberendezéseket fejlesztik (automata öntöző, illetve tápoldatozó, valamint szellőztető, párástó rendszerek telepítése, árukihordás megkönnyítése). A Mátrai borvidéken a legfontosabb változás, hogy meghatározóvá vált a gépi szüret, de terjedőben van az elektromos metszőollók, ágváágók használata is. Gyümölcsültetvényeken a metszés gépesítése, illetve a rázógépes betakarítás csökkenti jelentősen a munkaerőigényt (különösen a meggy, szilva esetében), igaz, sérülékeny gyümölcsök (pl. kajszi, őszibarack) esetében ez nem járható út. A gépesítés optimális mértékére ugyanakkor figyelemmel kell lenni, mert a túlzott gépesítés oda vezethet, hogy nem csupán az alkalmi munkaerő, de az állandó alkalmazottak iránti igényt is lecsökkenti.

„Egyensúlyt kell tartani, szeretnénk csökkenteni a kézi munkát, a fának a csíkját gyomirtjuk vagy oldalazó talajmaróztatjuk, ott akkor megspóroljuk az embert, nincs neki munkája. Rázógépek vannak, ott is spórolunk embert. A metszést bizonyos táblákon gépekkel csináljuk, akkor ott sincs munkája. Azt fogja mondani, hogy akkor minek jöjjenek?” (Nagykőrös, gyümölcsstermelő)

Az egyes termőterületek domináns növényi kultúráinak klímaszerűlékenysége elterő (Lennert, Koós, Vasárus 2024), ebből következően különböző mértékű a gazdálkodóra nehezedő, az alkalmazkodást kikényszerítő nyomás is. A munkaerőigény mérséklését célzó gépesítés ugyan általánosnak tekinthető, ám korántsem biztos, hogy adott körülmények között elégséges a munkaerőhiány és klímaváltozással összefüggésben növekvő termelési kockázatok ellensúlyozására. Mind gyakrabban fordul elő, hogy a kettős présbe került gazdálkodó „feladja a harcot”, s az erőforrásigényes fejlesztés helyett alacsony tőke- és munkaerőigényű kultúrák művelésére tér át. Ezt a döntést számos tényező befolyásolhatja (egyéni demográfiai jellemzők, gazdaságátadás családon belüli lehetősége, gazdaságméret stb.), amelyek közül itt két, egyenként is összetett szempontot emelünk ki: az egyik a gazdaság tevékenységszerkezete, a másik a gazdálkodó tőkeereje, ami összefügg a gazdaság nagyságával és a támogatási rendszerrel is. Ott, ahol a gyümölcsstermesztés nem képvisel domináns ágazatot sem helyi szinten, sem az egyes gazdaságokban, a gazda hamarabb hozza meg a radikális döntést a rendre vesztéseket termelő gyümölcsstermesztés felszámolásáról, főleg, ha vannak elérhető támogatások és iránymutató helyi minták, mint ott, ahol a termőterületen és a gazdaságokban egyaránt a gyümölcsstermesztés jelenti az uralkodó gazdálkodási formát. Ilyen sajátosságok is meghúzódnak tolnai és a nagykovácsi gazdálkodói döntések elé: míg az előbbi termőterületen a drámai hatású fagyok után sem volt tapasztalható radikális váltás, a nagykovácsi gazdálkodók közül többen hagytak fel a gyümölcsstermesztéssel és váltottak a kevésbé kockázatos gazdálkodási formákra, mint a vidékfejlesztési támogatásokkal vonzóvá tett erdőművelésre vagy gyepesítésre, ami egyértelműen az extenzifikációt célzó adaptációs stratégiának tekinthető (Kovács et al. 2024) „(...) az 50 hektár gyümölcsösöt betelepítettük akáccsal. Egyszerűen nincs ember, nem lesz, aki dolgozzon a mezőgazdaságban.” (Nyársapát, gyümölcsstermesztő)

Az erdőítés mellett extenzív adaptációnak tekinthető az a gyakorlat is, amikor a munkaerőigényes szőlő helyébe jól gépesíthető, kevésbé kockázatos gyümölcsre – bodzára, szilvára és már mandulára is találni példát – váltanak, ami a Mátrai borvidéken, ha nem is mondható jellemzőnek, de jelzi az útkeresés egyik irányát.

„Itt helyben is, de a szomszéd faluban is több gazda, akik csemegeztek [csemegezőt termesztenek], kivágja a szőlőt és gyümölcsösöt ültet helyette, akár nagyobb hektárszámban is. Szilvát is hallottam, de ugye a dió is, ami jellemző, de a bodza is nagyon menő mostanában.” (Szűcsi, szőlőtermesztő)

Tolnai interjúpartnereink között nem volt olyan, aki fel kívánta volna számolni gyümölcsösét; a kistermelők kivártak, a nagyvállalkozók védekeztek és elő-

re menekültek, amit a már korábban diverzifikált, több lábon álló gazdaságuk biztos jövedelmezősége tett lehetővé számukra. A nagyobb gazdák zöme ugyanis az ültetvények mellett szántóföldi gazdálkodással és/vagy bérműveléssel is foglalkozott. Ugyanakkor valamennyien azon fáradoztak, hogy ültetvényeiket korszerűbbé, fenntarthatóbbá, a klímaváltozással szemben ellenállóbbá tegyék, ami fajtaváltást (fagyűrő kajszfélék, illetve más gyümölcsfajták telepítése), több esetben a bizonyos munkafázisok gépesítését igénylő intenzív ültetvények létrehozását, valamint a diverzifikáció új útjainak (pl. turizmus) keresését jelentette (Kovács et al. 2024).

A tolnai és a nagykőrösi terepen a vizsgált gazdaságok jellemzően eleve diverzifikáltak, azaz nem egyetlen növényi kultúra határozza meg a gazdaságot. A másik két terepünkön, ahol szőlészeket és hajtatasos növénytermesztőket vizsgáltunk, a tevékenységek diverzifikációja inkább lehetőség, mintsem valóság. A diverzifikációra való törekvés inkább a Mátrai borvidéken figyelhető meg, részben a szőlőfeldolgozás, vagyis minőségi palackos bor előállítása (Király 2018), részben vendéglátás (pl. borkostolók, rendezvények szervezése), illetve a gyümölcsstermesztés (nem munkaerőigényes fajták) irányába figyelhető meg egyfajta elmozdulás. Közös pontja ezeknek a váltásoknak, hogy a munkaerőkérdést középpontba helyezik, vagy azt célozzák, hogy lehetőség szerint egész évre munkát biztosítsanak (borkészítés, vendéglátás), vagy a szezonálisan jelentkező munkaerőigényt mérsékeljék (jól gépesíthető bodza- és dióültetvények telepítésével).

„Vettünk egy szép panorámás helyet a faluban, műút mellett, és oda lesz egy gyümölcsös. Egy szedd magad. Végül is 0,6 hektár, ötszáz fa, tehát egy intenzív gyümölcsös lesz. És akkor mellé akarunk csinálni egy borkóstoló teraszt.” (Gyöngyöstarján, szőlőtermesztő)

Szentes környékén a diverzifikáció teljesen más mintát követ, a természetőberendezés (fóliasátor, üvegház) ugyanis más tevékenységre (például raktározás, csirke-tartás) kevésbé alkalmas, így a gazdálkodók célja inkább az, hogy lehetőség szerint stabilizálják munkaerőigényüket, vagyis mérsékeljék alkalmi/szezonális munkaerőigényüket, lehetővé téve a drágább és jóval több adminisztrációt jelentő (hagyományos) munkaszerződéses foglalkoztatást. Ennek érdekében a gazdálkodók arra törekednek, hogy évente legalább tíz hónapra munkát tudjanak biztosítani a dolgozóiknak, akár a természetőberendezések fejlesztésével (fűtött nagy légterű fólia, üvegház), akár a különböző természetőberendezések kombinálásával: a fűtött és fűtetlen fóliában egymást követik a munkaerőigényes munkafázisok, így a gazdaság szintjén mérsékelhető a munkaerő iránti igény hektikus hullámozása.

A klímaváltozás a hajtatasos gazdálkodókat jóval kisebb mértékben sújtja, ám esetükben is azonosíthatók olyan, a klímaváltozással összefüggő negatív hatások, amelyek alkalmazkodást követelnek. Az egyik ilyen hatás, hogy egyre pusztítóbbak a viharok, egyre komolyabb károkat okoz a jégverés, és korábban nem látott erősségű szélleökések veszélyeztetik a természetőberendezéseket. A természetőberendezések viharállóságának javítása, hőtechnikai korszerűsítése (dup-

la, sőt már megjelentek a tripla fóliarétegű termesztőberendezések) nagyon komoly beruházást igényel, egyértelműen intenzív adaptációra kényszerítve a gazdálkodókat.

Végül azzal zárjuk ezt a fejezetet, amivel kezdtük: a gazdálkodók komplex környezetben működtetik gazdaságaikat, ezért minden stratégiai döntést úgy kell meghozniuk, hogy azoknak a gazdaság egészére gyakorolt hatását előzetesen mérlegelték. Amikor a kertészetét erdőművelésre váltó nagykovácsi gazda radikális döntéssel megszüntet egy ágazatot, ezt azért (is) teszi, mert nem kívánja veszélyeztetni a gazdaság egészének jövedelmezőségét egyetlen ágazat kockázatos megtartásával. Ezzel a lépéssel ugyanakkor, bár reagál a klímaváltozásra, de a munkaerővel kapcsolatos nyomást is a töredékére csökkenti. Ugyanígy, amikor a korábban csak kajsziültetvénnel rendelkező gazda szilvát telepít, nemcsak a tavaszi fagyokkal szemben teszi ültetvényét ellenállóbbá, hanem az elnyújtott szüretelési szezonnak köszönhetően a munkaerő rendelkezésre állásával kapcsolatos kockázatot is csökkentette.

Összegzés és felvetések

A magyar mezőgazdaság szereplőinek egyidejűleg kell több komoly kihívásra reagálniuk, amelyek közül tanulmányunkban két területet emeltünk ki, a munkaerőhiányt és a klímaváltozást. Ezen két kihívás önmagában is rendkívül komplex, mi mégis kísérletet tettünk összevont kezelésükre, hiszen a napi működés során a gazdálkodók is így tesznek, számukra a két probléma egyszerre (bár eltérő intenzitással) jelentkezik, adaptációt szolgáló döntéseik során mindkettőt figyelembe kell venniük, hiszen kölcsönösen behatárolják a választható adaptációs irányokat.

A kapcsolt államigazgatási paneladatokat (ADMIN3) 2008–2017 időszakra vonatkozó adatainak elemzése arra mutatott rá, a magyar mezőgazdaság jellemző foglalkoztatási formái e tíz év alatt dinamikus átrendeződtek. A magyar mezőgazdaság ekkor építette le a rendszerváltás időszakában kialakult köztes, átmeneti jellegét és vált a foglalkoztatás tekintetében Nyugat-Európa országaihoz hasonlóvá. A rendszerváltás utáni időszakban a főállású és határozott idejű (szezónális) foglalkoztattak, illetve 1997-től az alkalmi munkások jelentették a mezőgazdaság meghatározó dolgozói csoportjait, amelyeken belül kor szerint további csoportokat lehetett elkülöníteni (pályakezdők, nyugdíjasok). Az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló 2010. évi LXXV. törvény alapjaiban rendezte át a mezőgazdaság foglalkoztatási formáit, hiszen rendkívül egyszerűvé és az alacsony közteherfizetés miatt olcsóvá is tette az alkalmi munkán alapuló foglalkoztatást. A változás rövid időn belül átalakította a hazai mezőgazdaság foglalkoztatási mintáit, a dolgozói kör élesen szegmentálódott a főállásúakból, illetve egy alkalmi mezőgazdasági munkát végzőkből álló csoportra, ami a Nyugat-Európában jellemző rugalmas üzem mezőgazdasági foglalkoztatási modelljének (Errington, Gasson 1996)

hazai megjelenéseként értékelhető. A változás eredményeként az ágazat szereplői a szezonális munkaerőigényt nem több hónapra szóló határozott idejű munkaszerződésekkel, hanem napi szintű egyszerűsített foglalkoztatással biztosítják.

Az egyszerűsített foglalkoztatás minimális adminisztrációja (a felek közt még írásbeli szerződés sem szükséges!) és olcsósága tömegeket terelt ezen foglalkoztatási forma felé, ami egyrészt lehetővé tette a korábbi jelentős mértékű szűrkefoglalkoztatás mérséklését, másrészt azonban, feltételezhetően a jogalkotó szándékával szemben, arra is módot nyújtott, hogy kiváltsa a legális, de adminisztrációt és jelentős járulékfizetési terhet jelentő, határozott idejű munkaszerződésen alapuló foglalkoztatást. A folyamat különösen a járulékfizetés csökkenése, illetve a dolgozók munkaadókkal szemben erősödő kiszolgáltatottsága miatt jelent problémát. Az alkalmi munkások kiszolgáltatottságát ugyanakkor mérsékli, hogy a 2013 után megindult gazdasági fellendülés olyan mértékben teremtetett (vidéki) munkahelyeket, hogy 2016 óta már országos szinten gondot jelent a munkacsúcsok idején szükséges alkalmi munkavállalók biztosítása. A kölcsönös egymásrautaltság nyitva tartja a mobilitási lehetőségeket a munkaerőpiac egyik legkiszolgáltatottabb csoportja, a mezőgazdasági alkalmi munkások számára, akik feljebb lépve, főállású mezőgazdasági alkalmazottakká válhatnak (Kovai, Vigvári 2020; Kovács, Váradi 2024). A mezőgazdasági munkaerő szegmentációján alapuló foglalkoztatási modell térnyerése hosszabb távon külföldi szezonális munkások tömeges foglalkoztatásához vezet, amennyiben a vidéki munkaképes lakosság számára vonzóbb feltételeket kínáló munkahelyek is elérhetőek (Ball 1987; Nohel, Spěšná, Pospěch 2014).

Az ország négy eltérő adottságú vidékén (Tolnai-dombság, Mátrai borvidék, Szentes, illetve Nagykőrös térsége) gazdálkodókkal készített interjúink tapasztalatai szerint a termelők többelemű stratégiát alkalmaznak dolgozóik megtartásáért és a szükséges munkaerő biztosításért. Ennek főbb elemei a béremelés, a munkakörülmények javítása, illetve a munkaerő toborzásának földrajzi kiterjesztése, ami az érintett dolgozók számára akár 80–100 kilométeres napi ingázást is jelenthet. A szezonális munkások között egyre nagyobb arányban jelennek meg a külföldi munkavállalók; a vizsgált termőterületeken jellemzően Romániából és Ukrajnából érkeznek magyar nemzetiségű és anyanyelvű, döntően roma családok.

A klímaváltozás az élet majd' minden területére kihat, így a munkakörülményekre, illetve a munkatermelékenységre is. Magyarországon is megfigyelhető a nappali csúcshőmérséklet emelkedése, ami mind nagyobb földrajzi területet érint és egyre hosszabb időszakokat felölölő hőhullámokat eredményez (Lennert et al. 2024 a,b). A hőmérséklet emelkedésével csökken a munkavégző képesség (romlik a munkatermelékenység). Ennek ellensúlyozására a szabadban dolgozók egyre korábban kezdik a munkát, ami nemcsak a megszokottól eltérő munkakezdést igényel, hanem lecsökkenti az egy nap ledolgozható munkaórák számát is. A te-repmunka rámutatott a gazdálkodók tájékozatlanságára a munkásokat érő hőstressz jelentőségéről, munkatermelékenységre gyakorolt hatásáról és potenciális

egészségkárosító ártalmairól. A gazdálkodói interjúk visszatérő eleme volt a munkatermelékenység érzékelt romlása, ám ezt a megbízható munkások kioregésének, a belépő új dolgozók tapasztalatlanságának, az elvárt munkakultúra hiányának tulajdonították, s nem mérlegelték, hogy a romló teljesítmény mögött esetleg környezeti hatások is állhatnak. Sajátos módon ezen a téren egyfajta „nem tudatos adaptáció” (Toole, Klocker, Head 2016) figyelhető meg: a gazdálkodók és a mezőgazdaságban dolgozók anélkül változtatnak a munkavégzés napi rutinjain, hogy azt összekötnék a klíma változásával, illetve, hogy napi kényszerintézkedéseiket a megváltozott klimatikus körülményekhez való alkalmazkodásnak tekintenek. Az interjúk során kirajzolódó adaptációs gyakorlatok a szakirodalomból ismert nemzetközi mintákat (megfelelő ruha, hidratáció, árnyékolás, akklimatizáció) követik, a leghatékonyabb megoldásnak azonban a munkavégzés alacsonyabb hőmérséklettel jellemezhető időszakokra, napszakokra való átütemezése bizonyult (Jackson, Rosenberg 2010; Bodin et al. 2016; Ioannou et al. 2021).

A klímaváltozással összefüggésben jelentkező hőstresszre tekintettel sürgetőnek ítéljük a hazai szabályozás módosítását, éspedig két beavatkozási területen. Szükség lenne a munkaadók és munkavállalók széles körű tájékoztatására a hőkiemerülés és hóguta jelentőségéről, tüneteik felismeréséről és kezeléséről. Ugyanakkor a nemzetközi gyakorlatot követve, a jelenlegi küszöbértéken alapuló szabályozás helyett a hőstressz mértéke szerinti megközelítés is alapvető fontosságú lenne a munkavállalók egészségének megőrzése érdekében.

A mezőgazdasági vállalkozások olyan komplex kihívásokhoz való alkalmazkodása, mint a munkaerőhiány és a klímaváltozásból fakadó gazdálkodási kockázatok növekedése, nem lehet univerzális. Egyéni és üzemi szintű jellegzetességek formálják az alkalmazkodás irányait, amelyek jellemzően nem is egyetlen határozott döntéssel születnek meg, sokkal inkább a napi tevékenységek során kristályosodnak ki. A terepi tapasztalatok alapján az intenzifikációt célzó adaptációs irány tekinthető a legáltalánosabbnak, amelynek révén a gazdaságok mérsékelni kívánják a szorító munkaerőhiányt, csökkenteni tudják a foglalkoztatás költségeit. Az intenzifikációt szolgáló fejlesztések esetenként egyben a klímaváltozás negatív hatásainak mérséklését is szolgálják, legyen szó ültetvények és természetberendezések modernizációjáról. Más esetekben a klímaváltozás által kikényszerített fejlesztés (például fagyvédelmi berendezések telepítése és működtetése) inkább növeli a szükséges munkaerőráfordítást. Ha az adaptáció intenzív útjához nem állnak rendelkezésre az alapvető feltételek (munkaerő, anyagi források), akkor előtérbe kerül az extenzifikáció, azaz a megváltozott körülmények között gazdaságtalanná váló növényi kultúra feladása és átállás a kevésbé munkaerő- és tőkeintenzív gazdálkodásra. Terepeink között ez a Nagykőrös környéki vegyes gazdaságokban fordult elő, ahol gyümölcsültetvényt kivágva erdőt ültetnek, de kisebb mértékben a Mátrai borvidéken is megfigyelhető, hogy szőlő helyébe kevésbé kockázatos ültetvényeket (szilva, bodza) telepítenek.

Az alkalmazkodás harmadik útja a diverzifikáció, amely részint a fajtaváltást, részint a turizmus-vendéglátás vagy a feldolgozás irányába való elmozdulást jelenti. Ez a Mátrai borvidék esetében markáns változást jelent, hiszen korábban a Mátra inkább szőlőtermesztő, és kevésbé szőlőfeldolgozó vidékként szerzett magának hírnevet, ám az utóbbi évtized(-ek)ben minőségorientált borászatok jöttek létre, ami segíti a gazdaságok életben maradását, fejlődését.

A magyar mezőgazdaság az intenzív adaptáció korszakába lépett, hiszen a gazdálkodókat több tényező is alkalmazkodásra kényszeríti. Tereptapasztalataink szerint rövidtávon a munkaerőprobléma kezelése a legégetőbb, ám világosan látszik, hogy a klímaváltozás több hatásmechanizmuson keresztül – a gazdálkodási kockázatok erősödése, a munkakörülmények és munkatermelékenység romlása – drámai módon befolyásolja a magyar mezőgazdaság jövőjét.

Jegyzetek

- 1 Az interjúk felvételére 2020–2023-ban került sor, a válaszadás önkéntes volt, az interjúalanyok anyagi ösztönzésben, ellentételezésben nem részesültek. Az interjúkat készítették: Hamza Eszter, Király Gábor, Koós Bálint, Kovács Katalin, Németh Krisztina, Rác Katalin, Nigel Swain, Váradi Monika Mária és Vigvári András.
- 2 Mint arra egy munka közben hűgútát kapott postai dolgozó tragikus esete is rámutatott. https://www.posta.hu/aktualitasok/elhunyt_kezbesito_20240719 (letöltés: 2024.08.30)

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” (K 132975) című projekt keretében készült. A projektet a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

Irodalom

- Atkinson, J. (1984): *Flexibility, uncertainty and manpower management*. Brighton
- Ball, R.M. (1987): Intermittent labour forms in U.K. agriculture: Some implications for rural areas. *Journal of Rural Studies*, 2., 133–150. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(87\)90029-5](https://doi.org/10.1016/0743-0167(87)90029-5)
- Bellit, S. (2014): The career paths of agricultural workers: What is the impact of temporary contracts? *Agricultural Economics (Czech Republic)*, 12., 553–569. <https://doi.org/10.17221/78/2014-agricecon>
- Bodin, T., García-Trabanino, R., Weiss, I., Jarquín, E., Glaser, J., Jakobsson, K., Lucas, R.A.I., Wesseling, C., Hogstedt, C., Wegman, D.H. (2016): Intervention to reduce heat stress and improve efficiency among sugarcane workers in El Salvador: Phase 1. *Occupational and Environmental Medicine*, 6., 409–416. <https://doi.org/10.1136/oemed-2016-103555>
- Dasgupta, S., van Maanen, N., Gosling, S.N., Piontek, F., Otto, C., Schleussner, C.-F.F. (2021): Effects of climate change on combined labour productivity and supply: an empirical, multi-model study. *The Lancet Planetary Health*, 5., e455–e465 [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(21\)00170-4](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00170-4).

- Errington, A., Gasson, R. (1996): The increasing flexibility of the farm and horticultural workforce in England and Wales. *Journal of Rural Studies*, 2., 127–141. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(96\)00008-3](https://doi.org/10.1016/0743-0167(96)00008-3)
- Eurostat (2023): *Agriculture statistics - family farming in the EU*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agriculture_statistics_-_family_farming_in_the_EU (Letöltés: 2024.08.21.)
- Flouris, A.D., Dinas, P.C., Ioannou, L.G., Nybo, L., Havenith, G., Kenny, G.P., Kjellstrom, T. (2018): Workers' health and productivity under occupational heat strain: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Planetary Health*, 12., e521–e531. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(18\)30237-7](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(18)30237-7)
- Gazsó D. (2021): Ki a migráns? A jelenkori magyar társadalmat érintő migrációs folyamatok összessége. *Demográfia*, 4., 357–385. <https://doi.org/10.21543/dem.63.4.3>
- Górny, A., Kaczmarczyk, P. (2018): A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*, 64., 177–188. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.12.015>
- Gödri I. (2018): Nemzetközi vándorlás. In: Monostori J., Óri P., Spéder Zs.(szerk.): *Demográfiai Portré 2018*. KSH NKI, Budapest, 237–270.
- Graff Zivin, J., Neidell, M. (2014): Temperature and the allocation of time: Implications for climate change. *Journal of Labor Economics*, 1., 1–26 <https://doi.org/10.1086/671766>.
- Hallegatte, S., Bangalore, M., Bonzanigo, L., Fay, M., Kane, T., Narloch, U., Rozenberg, J., Treguer, D., Vogt-Schilb, A. (2016): *Shock Waves: Managing the Impacts of Climate Change on Poverty*. (Washington, DC: World Bank) Washington, D.C <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0673-5>.
- Hamar A. (2016): Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 97–116.
- Hamar A. (2017): Romániai vándormunkások és áttelepültek a kertészeti idénymunka piacán. *Socio. hu*, 3., 47–62. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.47>
- Han, D., Yoo, D., Kim, T. (2023): Analysis of social welfare impact of crop pest and disease damages due to climate change: a case study of dried red peppers. *Humanities and Social Sciences Communications*, 1. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01873-x>
- Hanson, J., Bell, M. (2007): Harvest trails in Australia: Patterns of seasonal migration in the fruit and vegetable industry. *Journal of Rural Studies*, 1., 101–117. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.05.001>
- Heal, G., Park, J. (2016): Reflections—Temperature Stress and the Direct Impact of Climate Change:: A Review of an Emerging Literature. *Review of Environmental Economics and Policy*, 2., 347–362. <https://doi.org/10.1093/reep/rew007>
- Hedberg, C. (2014): Restructuring global labor markets: Recruitment agencies and work relations in the wild berry commodity chain. *Research in Rural Sociology and Development*, 20., 33–55. <https://doi.org/10.1108/S1057-192220140000020000>
- Hedberg, C., Haandrikman, K. (2014): Repopulation of the Swedish countryside: Globalisation by international migration. *Journal of Rural Studies*, 34., 128–138. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.01.005>
- Ioannou, L.G., Mantzios, K., Tsoutsoubi, L., Nintou, E., Vliora, M., Gkiata, P., Dallas, C.N., Gkikas, G., Agaliotis, G., Sfakianakis, K., Kapnia, A.K., Testa, D.J., Amorim, T., Dinas, P.C., Mayor, T.S., Gao, C., Nybo, L., Flouris, A.D. (2021): Occupational heat stress: Multi-country observations and interventions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12., 1–21. <https://doi.org/10.3390/ijerph18126303>
- IPCC (2014): *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (Annex II: Glossary)*. Cambridge University Press, Cambridge, New York [https://doi.org/10.1016/s0959-3780\(06\)00031-8](https://doi.org/10.1016/s0959-3780(06)00031-8).
- Jacklitsch, B., Williams, W., Musolin, K., Coca, A., Kim, J.-H., Turner, N., Jacklitsch B., Williams WJ., Musolin, K., Coca, A., Kim J-H, T.N.C. (2016): *NIOSH criteria for a recommended standard: occupational exposure to heat and hot environments*. US Department of Health and Human Services, Publication, 106.
- Jackson, L.L., Rosenberg, H.R. (2010): Preventing Heat-Related Illness Among Agricultural Workers. *Journal of Agromedicine*, 3., 200–215. <https://doi.org/10.1080/1059924X.2010.487021>

- Király, G. (2018): Post-transitional development in the Hungarian wine sector: the case of the Mátra wine region. *Journal of Wine Research*, 2., 106–119. <https://doi.org/10.1080/09571264.2018.1472071>
- Koós B. (2016): A földből élők – a mezőgazdaság foglalkoztatási funkciója. In: Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 66–92.
- Koós B., Zsibók Zs. (2021): Munkaerőpiac: ahol minden új és minden változatlan, In: Koós B. (szerk.): *Területi riport 2021. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont*, Budapest, 52–92.
- Kovai C., Vigvári A. (2020): Befelejtetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019): *May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary*. Report, 1–42.
- Kovács, K., Váradi, M. M. (2024): 'We need to stay alive': ethnicisation and shortage of farm labour in Hungary. *Scottish Geographical Journal*, 1–2., 136–154. <https://doi.org/10.1080/14702541.2023.2287442>
- Kovács K., Hamza E., Rácz K., Swain, N., Váradi M. M. (2024): Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelépek európai összehasonlításban. *Tér és Társadalom*, 4., 33–63. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3615>
- KSH (2022): *Agrárcenzus-eredmények – Mezőgazdasági munkaerő, generációváltás*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ac2020/mezogazdasagi_munkaero_generaciovaltas/index.html (Letöltés 2024.08.05.)
- Lennert J., Koós B., Vasárus G. (2024): A magyarországi klímasérülékenységi területi különbségei. *Tér és Társadalom*, 2., 103–129. <https://doi.org/10.17649/TET.38.2.3525>
- Lennert, J., Kovács, K., Koós, B., Swain, N., Bálint, C., Hamza, E., Király, G., Rácz, K., Váradi, M.M., Kovács, A.D. (2024a): Climate Change, Pressures, and Adaptation Capacities of Farmers: Empirical Evidence from Hungary. *Horticulturae*, 1., 1–26. <https://doi.org/10.3390/horticulturae10010056>
- Lennert J., Koós B., Bálint Cs., Király G., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E., Rácz K. (2024b): A klímasérülékenységi tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 9–32. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3595>
- Lindbloom, J. (2014): From workers' cooperative to hired-labor farm: Accommodating to global market pressures in slovak post-socialist agriculture. *Research in Rural Sociology and Development*, 20., 115–141. <https://doi.org/10.1108/S1057-192220140000020005>
- Nohel, F., Spěšná, D., Pospěch, P. (2014): Regional markets with agricultural workforce based on Labour offices' data. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 4., 177–186. <https://doi.org/10.11118/actaun201159040177>
- Ortiz-Miranda, D., Moragues-Faus, A., Arnalte-Alegre, E. (2013): *Agriculture in Mediterranean Europe: Challenging theory and policy*. Emerald Group Publishing Limited [https://doi.org/10.1108/S1057-1922\(2013\)0000019014](https://doi.org/10.1108/S1057-1922(2013)0000019014)
- Quiller, G., Krenz, J., Ebi, K., Hess, J.J., Fenske, R.A., Sampson, P.D., Pan, M., Spector, J.T. (2017): Heat exposure and productivity in orchards: Implications for climate change research. *Archives of Environmental & Occupational Health*, 6., 313–316. <https://doi.org/10.1080/19338244.2017.1288077>
- Ruda B. (2024): Napi 18 ezret fizet az idénymunka, de így is filippínokat kell felvenni. *agrarsszektor.hu* https://www.agrarsszektor.hu/vallalkozas/20240621/napi-18-ezret-fizet-az-idenymunka-de-igy-is-filippinokat-kell-felvenni-49306?utm_source=agrarsszektor&utm_medium=email&utm_campaign=hirlevel#
- Rye, J.F. (2018): Labour migrants and rural change: The “mobility transformation” of Hitra/Frøya, Norway, 2005–2015. *Journal of Rural Studies*, 64., 189–199. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.12.003>
- Rye, J.F., Slettebak, M.H. (2020): The new geography of labour migration: EU11 migrants in rural Norway. *Journal of Rural Studies*, 75., 125–131. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.01.014>

- Rye, J.F., Slettebak, M.H., Bjørkhaug, H. (2018): From Family to Domestic and Global Labour? A Decade of Proletarianisation of Labour in the Norwegian Horticulture Industry. *European Countryside*, 4., 528–542. <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0030>
- Sebők A. (2019): A KRTK Adatbank Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázisa. *Közgazdasági Szemle*, 11., 1230–1236. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.11.1230>
- Seppänen, O., Fisk, W., Lei, Q. (2006): *Effect of Temperature on Task Performance in Office Environment*. Lawrence Berkeley National Laboratory, 11.
- Søholt, S., Stenbacka, S., Nørgaard, H. (2018): Conditioned receptiveness: Nordic rural elite perceptions of immigrant contributions to local resilience. *Journal of Rural Studies*, 64., 220–229. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.05.004>
- Stenbacka, S., Bygdell, C. (2018): The cosmopolitan farmer: Ideas and practices beyond travel and internationalisation. *Journal of Rural Studies*, 61., 63–72. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.06.001>
- Swain, N., Hamza, E. (2023): Post-socialist generation change in Hungarian farming. *Journal of Rural Studies*, 103., 103128 <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2023.103128>
- Szakálné Kanó I., Sávai M., Vida G. (2022): A magyarországi munkaerőpiac szerkezeti változásának térbeli sajátosságai 2001 és 2016 között. *Területi Statisztika*, 5., 483–509. <https://doi.org/10.15196/TS620501>
- Toole, S., Klocker, N., Head, L. (2016): Re-thinking climate change adaptation and capacities at the household scale. *Climatic Change*, 2., 203–209. <https://doi.org/10.1007/s10584-015-1577-x>
- Traikova, D., Möllers, J., Petrick, M. (2018): Go west? Emigration intentions of young Bulgarian agricultural specialists. *Journal of Rural Studies*, 62., 134–145. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.07.008>
- Vigvári A., Németh K. (2024): A rugalmasítás határán: bér munkaviszonyok a kertészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 124–145. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3603>
- Webster, N.A. (2017): Rural-to-rural translocal practices: Thai women entrepreneurs in the Swedish countryside. *Journal of Rural Studies*, 56., 219–228. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.09.016>

A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban

The role of producer cooperation in adapting to climate change

RÁCZ KATALIN, HAMZA ESZTER

RÁCZ Katalin: kutatási igazgató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatási Igazgatóság; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

HAMZA Eszter: tudományos tanácsadó, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

KULCSSZAVAK: termelői együttműködések; kollektív fellépések; éghajlatváltozás; adaptációs képesség

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy feltárjuk a mezőgazdasági termelői együttműködések szerepvállalását az éghajlatváltozás negatív következményeivel szembeni alkalmazkodásban. A téma területét vizsgálatát indokolja, hogy a nemzetközi kutatások tapasztalatai szerint a klímaváltozás által felvetett problémákra születő, termelői kooperáción alapuló kollektív válaszok az üzemszintű beavatkozásoknál eredményesebb, hatékonyabb, komplexebb alkalmazkodást tesznek lehetővé.

Az együttműködések speciális formáira, a zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szervezetekre az egységes szabályozás ellenére markáns tagországi eltérések jellemzőek az Európai Unióban, amit a termelői szervezetek környezeti, éghajlatvédelmi célokra allokált forrásainak jelentős szórása (6,5-39,7%) is érzékeltet. A termelői szervezetek vonatkozásában rendelkezésre álló európai uniós támogatási adatok elemzése arra is rávilágít, hogy a termelői szervezetek éghajlatvédelmi szerepvállalása a korábbi programidőszakokban nem mutatott diverzifikált, a klímásérülékenység területi különbségeit is figyelembe vevő alkalmazkodást. Az európai uniós elismeréssel rendelkező termelői szervezetek az operatív programjaik keretében rendelkezésre álló működési támogatások bő felét a termelési erőforrások fenntartható használatát elősegítő integrált termelésre fordították. Emellett jelentős hatású intézkedésként azonosíthatók a biológiai sokféleség védelmét szolgáló, valamint a talajvédelmi intézkedések.

A tanulmányt megalapozó empirikus kutatás keretében vizsgált hazai termelői szervezetek mélyelemzései mindemellett arra is rávilágítottak, hogy a termelői szervezetek napjainkban elsősorban az éghajlatváltozással összefüggő tudásátadás, szemléletformálás terén bírnak befolyással az éghajlatváltozás kihívásaihoz történő alkalmazkodás kimenetelére, míg az eszközspecifikus, nagyobb tőkeigényű beruházások, fejlesztések összehangolása egyelőre nem jellemző körükben. A termelői szerveződések éghajlatváltozással összefüggő szerepvállalásában alapvető változást hozhat az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának 2023-tól módosuló vidékfejlesztési eszközrendszere, mely a környezeti, éghajlatvédelmi célkitűzések elérése érdekében a korábbi programidőszakokhoz képest hangsúlyosabban épít a gazdák kollektív fellépéseire.

Katalin RÁCZ: research director, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

Eszter HAMZA: scientific advisor, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute for Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

KEYWORDS: producer cooperation; collective action; climate change; adaptive capacity

ABSTRACT: The study explores the role of farmers' cooperations in adapting to the negative consequences of climate change. International research shows that collective responses to the problems generated by climate change, based on farmer cooperations, are more effective, efficient and complex than farm-level interventions.

Despite the uniform regulations, there are significant differences in the specific forms of cooperation, fruit and vegetable producer organisations (FPOs), among the EU Member States, which is also confirmed by the significant variation (6.5-39.7%) in the resources allocated by producer organisations to environmental and climate protection. Analysis of available EU funding data on POs also shows that the climate change role of POs in previous programme periods has not shown a diversified adaptation to take account of territorial differences in climate vulnerability. Producer organisations recognised in the European Union have devoted over half of the operating support available under their operational programmes to integrated production that promotes the sustainable use of resources. In addition, measures to protect biodiversity and soil conservation can be identified as having a significant impact.

In-depth analyses of the Hungarian producer organisations examined in the empirical research revealed that producer organisations primarily influence the outcome of adaptation to climate change challenges through knowledge transfer and awareness raising, while the coordination of asset-specific, more capital-intensive investments and developments is not yet a common feature of their activities. The new rural development instruments of the European Union's Common Agricultural Policy from 2023 onwards could bring about a fundamental change in the engagement of producer organisations in relation to climate change, which will rely more on collective action by farmers to achieve environmental and climate objectives than in previous programming periods.

Bevezetés

A fenntartható agrárgazdaság témakörében megvalósult legfrissebb empirikus kutatásokban egyre nagyobb figyelmet kapnak a *gazdálkodói együttműködések* (Paul et al. 2016; Owen 2020; Li et al. 2022). Számos kutatás pozitív kapcsolatot tárt fel a termelők kollektív fellépései és az éghajlatváltozás kihívásaihoz való eredményes alkalmazkodás között (Ombogoh et al. 2018; Kopytko 2018; Zhou et al. 2019). A termelők által egységesen alkalmazott agrotechnikai gyakorlatok, a közösen végrehajtott éghajlatvédelmi beavatkozások a tapasztalatok szerint nemcsak rövid távú hasznokkal járnak együtt (pl. hozamnövekedés, jövedelmezőség javulása, az inputanyagok körültekintőbb használata, extrém időjárási események esetén gyors fellépés), hanem gyakorta olyan hosszú távú hatásokkal is, mint a gazdálkodók által alkalmazott termelési rendszerek és gyakorlatok környezetre, éghajlatra gyakorolt hatásainak tudatosodása, a környezetbarát gazdálkodási eljárások elterjedése, az alapvető termelési erőforrások (talaj, levegő, víz), illetve az ökosztisztéma állapotának javulása (Furoc-Paelmo et al. 2018; Candemir, Duvaléix, Latruffe 2021; Deng et al. 2021).

A kollektív fellépések környezeti hasznait felismerve a gazdálkodók éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodását segíteni hivatott európai uniós és hazai szakpolitikák is egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a támogatási konstrukciók kialakítása során a gazdálkodókat és akár más érintetteket (pl. fogyasztók, K+F szektor, tudásátadásban érintett szereplők) integráló együttműködésalapú megoldásokra (Westerink, Termeer, Manhoudt 2020). Az együttműködések szakpolitikai jelentőségének hazai felismerését jelzi, hogy Magyarország 2023-2027 között érvényes KAP Stratégiai Terve is számos eszközzel ösztönzi az éghajlatvédelmi célú új együttműködések (pl. a vízfelhasználás hatékonysága érdekében szerveződő öntözési közösségek, a természeti katasztrófákkal összefüggő kockázatkezelési együttműködések, az éghajlatvédelmi problémákra új megoldásokat kereső innovációs operatív csoportok) létrehozását, valamint a már működő formák (termelői csoportok, termelői szervezetek) éghajlatvédelmi tevékenységeinek bővítését.

Noha az agrárgazdasági együttműködések mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásokban népszerű kutatási területként jelennek meg, túlnyomórészt gazdasági tevékenységeik kapnak figyelmet, az éghajlatvédelemben játszott szerepvállalásukról ugyanakkor korlátozottan állnak rendelkezésre empirikus kutatási eredmények. Ebből kiindulva tanulmányunkban az Európai Unió közös agrárpolitikája által kiemelten támogatott, zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői együttműködések, a Termelői Szervezetek (*Producer Organisations*) éghajlatváltozási kihívásokhoz való alkalmazkodásban betöltött szerepének feltárására vállalkozunk, az alábbi kérdésekre keresve a választ:

- Hogyan jelennek meg a zöldség-gyümölcs termelői szervezetek tevékenységi körében a gazdálkodók éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodását segítő elemek?
- Mennyiben segítik elő az éghajlatváltozás kihívásaihoz történő üzemi szintű alkalmazkodást a zöldség-gyümölcs termelői szervezetek tevékenységei/szolgáltatásai?
- Miként járul hozzá a támogatáspolitikai eszközrendszer ahhoz, hogy a zöldség-gyümölcs termelői szerveződések a területileg és ágazatok szerint is differenciált klímaspecifikus problémákra reagáljanak?

Módszertan és adatháttér

Tekintettel arra, hogy a termelői szerveződések éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban vállalt tevékenységeire vonatkozóan nem gyűjtenek közvetlen adatokat, az Európai Unión belül működő termelői szerveződések jellemző trendeket közvetett módon, az Európai Bizottság által évente közzétett támogatási adatbázisok feldolgozása és elemzése alapján tártuk fel (1. ábra). A szóban forgó adatbázis¹ az Európai Unióban elismerést szerző termelői szervezetek Közös Agrárpolitika forrásaiból finanszírozott tevékenységeire fordított kifizetéseket

tartalmazza, melyeket a termelői szervezetek úgynevezett *operatív programokban* rögzítenek. A termelői szervezetek operatív programjaik tervezése során az Európai Bizottság 2018/1146 Végrehajtási rendeletében felsorolt tevékenységlistából választhatnak. E tevékenységlistában a túlnyomórészt gazdasági fókuszú, piacra jutást segítő eszközök mellett az éghajlatváltozással szembeni ellenállóképességet növelő, illetve a klímaváltozás hatásait mérséklő gyakorlatok, környezetvédelmi intézkedések is megjelennek. Ezen intézkedések közül a vízgazdálkodást, vízmegtartást, valamint a talajok védelmét célzó intézkedések az *adaptációhoz*, míg az energiatakarékosságot, a hulladékgazdálkodás javítását, az ökológiai vagy integrált gazdálkodást, illetve a biodiverzitás szempontjából kedvező élőhelyek kialakítását célzó tevékenységek a *klímaváltozás káros hatásainak csökkentéséhez* járulnak hozzá közvetlenül vagy közvetett módon. A hazai helyzetkép bemutatásához a fenti támogatási adatbázis mellett az Agrárminisztérium zöldség-gyümölcs termelői szervezetekkel kapcsolatos releváns nyilvántartásait, valamint a Magyar Államkincstár vonatkozó támogatási adatait is feldolgoztuk.

1.ábra: Alkalmazott vizsgálati módszerek
Analytical methods used

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

A hazai termelői együttműködések éghajlatváltozási kihívásokhoz történő alkalmazkodásban betöltött szerepének mélyebb megértését a fentiek mellett félig strukturált gazdálkodói interjúk segítették elő, melyek elkészítésére az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” című (K 132975) OTKA kutatás adott lehetőséget. A tanulmány alapjául szolgáló interjúk helyszínét Magyarország két kertészeti hagyományokkal rendelkező térsége, a Nagykőrösi és a Szentesi járás képezte, melyekben európai uniós elismertséggel rendelkező termelői szervezetek működnek. E termelői szervezetek éghajlatvédelmi tevékenységeinek vizsgálatát a nyilvános adatbázisokban (MÁK támogatási adatok) elérhető alapvető pénzügyi, gazdálkodási adatok, valamint a résztvevő megfigyelés módszere is segítette, melyhez a termelői együttműködésekben résztvevők összejövetelei [taggyűlések, eseti rendezvények (pl. szentesi Hajtatási Napok, Kápia Szakmai Nap)] kínáltak alkalmat.

Szakirodalmi áttekintés: a kollektív fellépések szerepe az éghajlati kihívásokhoz történő alkalmazkodásban

Az elmúlt bő évtizedben a mezőgazdasági termelők éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásával foglalkozó empirikus kutatásokban markáns területként jelentek meg a gazdálkodók formális és informális együttműködésein alapuló kezdeményezések (Rodima-Taylor 2012; Burnham, Ma 2016; Grashuis, Su 2019; Su, Cook 2020; Deng et al. 2021; Silici et al. 2021; Yu et al. 2023). E kutatásokban az egyik kiemelt kérdéskört a termelői együttműködések éghajlatvédelmi szerepvállalása mögött meghúzódó okok, motivációk és hajtóerők képezik, melyekre különböző, a gazdasági, környezeti és egyéb tényezőknek eltérő hangsúlyt adó megközelítések születtek.

A gazdasági fókuszú megközelítések szerint a mezőgazdasági termelők az éghajlatváltozás kihívásainak együttműködések keretében történő kezelését nem annyira környezeti okok, mint inkább piaci tényezők miatt preferálják. Az együttműködő termelők a megnövelt termékvolumennek és az egységesen alkalmazott termelési technológiának köszönhetően magasabb minőségű, homogén árualappal tudnak megjelenni a piacon, ami jövedelmi stabilitásuk növeléséhez járul hozzá (Van Herck 2014; Bonroy et al. 2019; Grashuis, Su 2019; Duvaléix et al. 2020).

Más megközelítések szerint a kollektíven megvalósított éghajlatvédelmi tevékenységek előtérbe kerülése mögött az erősödő környezeti követelmények állnak. A gazdálkodókkal szemben mind a nemzetállami, mind a közösségi szakpolitikák elvárásokat támasztanak, de a fogyasztók, a civil társadalom is egyre nagyobb nyomást gyakorol annak érdekében, hogy a gazdák fenntarthatóan termeljenek, csökkentsék környezeti lábnyomukat, károsanyag- kibocsátásukat (Bijman, Höhler 2023). Az erősödő zöld követelményekhez, elvárásokhoz a gazdák számos területen kollektíven eredményesebben tudnak alkalmazkodni, mintha egyénileg lépnének fel (Candemir, Duvaléix, Latruffe 2021).

A témakörben született elemzések a kollektív éghajlatvédelmi fellépések mögött álló motivációk, hajtóerők mellett nagy hangsúlyt fektetnek az együttműködések keretében végrehajtott konkrét beavatkozások, gyakorlatok vizsgálatára. Silici és munkatársai elemzése szerint a termelői együttműködések éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást segítő szerepe elsősorban három területen érvényesül: (i.) az éghajlatváltozáshoz alkalmazkodó beavatkozások fokozásában, (ii.) az éghajlati alkalmazkodási gyakorlatok terén megnyilvánuló hatékonyabb tudásmenedzsmentben, valamint (iii.) az ember és a természeti környezet közötti kapcsolat megváltozásában, az úgynevezett ökoszisztéma-alapú szemlélet és alkalmazkodás előtérbe kerülésében (Silici et al. 2021).

Zhou és szerzőtársai zöldség-gyümölcs szövetkezetekre fókuszáló tanulmányukban arra a következtetésre jutottak, hogy a termelői szervezetek a tagságuk fenntarthatósági átállását, magatartásváltozását elsősorban a folyamatszabályozás, az egységes termelési szabványok alkalmazása, valamint a speciális inputok

beszerzése formájában segítik elő (Zhou et al. 2019). Mwambi munkatársaival az együttműködések tagi viselkedést befolyásoló szerepének értelmezéséhez összetettebb elméleti keretrendszert dolgozott ki. Megközelítése szerint a termelői közösségek a tagok magatartásának befolyásolására háromféle kontrollmechanizmust alkalmaznak: (i.) társadalmi kontroll (társadalmi mechanizmusok, amelyek elősegítik a bizalomépítést és csökkentik a potyautas problémát), (ii.) folyamatellenőrzés (pl. minőségi szabványok, üzemellenőrzés, képzések), valamint (iii.) outputellenőrzés (minőségi tesztek, minőségalapú ösztönzők alkalmazása) (Mwambi et al. 2020). Bijman és Höhler szerint a termelői együttműködések tagjaikat a fenntarthatóbb gazdálkodásra való áttérésben elsősorban a speciális inputok biztosításával, új gazdálkodási gyakorlatokkal való kísérletezéssel, képzéssel és technikai segítségnyújtással, valamint az alkalmazkodással járó költségek és kockázatok egy részének viselésével tudják támogatni. Meglátásuk szerint a fenti dimenziók lehetővé teszik a különböző ágazatokban működő termelői szervezetek adaptációs folyamatban betöltött szerepének összehasonlító vizsgálatát (Bijman, Höhler 2023).

Az együttműködések alkalmazkodást segítő dimenziói közül a témakörben született elemzésekben a legnagyobb figyelem az adaptációt segítő tudásátadásra, a közös tanulásra, azaz a kognitív tényezőkre irányul (Zhou et al. 2019; Yu et al. 2023). Számos kutatás alátámasztja, hogy a közös tanulás túlmutat a mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatos ismeretek átadásán, sok esetben az emberi viselkedés, a mentális folyamatok változását is maga után vonja (Loorbach, Frantzenskaki, Avelino 2017). Tekintve, hogy az éghajlatváltozás szüntelenül új helyzeteket teremt, a tapasztalatok szerint különösen a hídszerű, nyitott hálózatok eredményesek az alkalmazkodáshoz szükséges új ismeretek, információk közvetítésében (Cook, Chaddad 2004). Több tanulmány rámutat arra, hogy a klímaváltozás hatásaival szembeni ellenállóbb cselekvési utak kialakítása érdekében nemcsak horizontális termelői együttműködésekre van szükség, hanem az akár több ágazatra kiterjedő, a mezőgazdasági termelők mellett a kormányzati szervek, a magánszektor, a civil társadalom stb. részvételével megvalósuló, összehangolt együttműködésekre is (Lipper et al. 2014; Bijman, Höhler 2023). A lokális és a külső tudás összekapcsolása az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban azért kritikus fontosságú, mert a tipikusabb reaktív stratégiák helyett a termelők proaktív alkalmazkodását teszi lehetővé (Silici et al. 2021).

Számos tanulmány kiemeli, hogy a termelői szervezetek a tulajdonosi háttér összetettsége és a pénzügyi stabilitás megőrzése érdekében általában elkerülik a nagyobb költségeket generáló éghajlatvédelmi beavatkozásokat, miközben az éghajlati kockázatok elleni védekezés legtöbbször magas beruházási költségű technológiákat igényelne (pl. vízvisszatartás létesítményei, öntözési rendszerek, kollektív fagyvédelem) (Apáti 2021; Candemir, Duvaléix, Latruffe 2021; Yu et al. 2023). Noha az együttműködések keretében ritkán valósulnak meg nagyléptékű fejlesztések, a termelői szerveződések az alkalmazkodást segítő megoldások nép-

szerűsítésével fontos szerepet töltenek be az új technológiai és termékinnovációkkal kapcsolatos hiteles, megbízható technikai, üzleti jellegű információk közvetítésében (Ireland, Thomalla 2011; Naziri et al. 2014). Az üzemszintű kockázatokat átvállalva a termelői szervezetek sokszor maguk is aktívan részt vesznek a környezetbarát termelési gyakorlatokat megalapozó kísérletekben (Bijman, Höhler 2023). Mindemellett a termelői szerveződésekben a tagok között kialakuló bizalomalapú kapcsolatok elősegítik a különféle termelési erőforrásokhoz (pl. alapvető erőgépekhez, munkaerőhöz) való hozzáférést, melyek szerepe különösen az éghajlatváltozással összefüggő stresszhelyzetek (pl. hirtelen lezúduló csapadék, fagykár) idején értékelődik fel, amikor összehangolt, azonnali fellépésre van szükség (Ombogoh et al. 2018).

A témában született tanulmányok arra is rámutatnak, hogy az éghajlatváltozásra adott alkalmazkodási válaszok elválaszthatatlanok a helyi gazdasági, környezeti, földrajzi adottságoktól, csakúgy, mint az adott termelői közösségben érvényes hagyományoktól, normáktól, a társadalmi kapcsolatháló összetételétől (Crane, Roncoli, Hoogenboom 2011). Más megfogalmazásban az alkalmazkodásnak egymással szervesen összefüggő ökológiai, ökonómiai, társadalmi tényezői vannak, és az egyes rendszerelemek közötti interakciók, szinergiák, kölcsönös függőségek és kompromisszumok nagymértékben meghatározzák az alkalmazkodási válaszok kimenetelét (Berkum, Dengerink, Ruben 2018; Owen 2023; Sileci et al. 2021). Az élelmiszer-ellátási láncokkal foglalkozó újabb, a fenntarthatósági átmenet koncepcióján alapuló elméletek lényegében ezért hangsúlyozzák a fenntarthatóság környezeti, gazdasági és társadalmi dimenziói közötti egyensúlyteremtés kiemelt fontosságát (Dania, Xing, Amer 2018; Bijman, Höhler 2023).

A szakirodalmi tapasztalatokat összegezve megállapítható, hogy azok az éghajlatváltozás kedvezőtlen következményeivel való megküzdéshez a gazdálkodók összehangolt, tervezett alkalmazkodását tartják kívánatosnak. A várható hatásokról fogódzót nyújthat a már létező, működési előzményekkel rendelkező termelői szerveződések tapasztalatainak megismerése.

A zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szerveződések szerepe az EU-ban

Az Európai Unióban több jogszabály is deklarálja a termelői szervezetek és társulások hasznos szerepét (pl. az 1308/2013/EU-rendelet, az úgynevezett CMO-rendelet), hangsúlyozva, hogy a termelői szervezetek, illetve azok szövetségei nem csupán a termelők piaci helyzetének megerősítésében vállalnak szerepet – különösen a kínálat koncentrációja, közös marketing, forgalmazás, nagyobb szerződéses befolyás a termékeik vásárlóival/fogyasztóival és a mezőgazdasági inputanyagok szállítóival szemben, hatékonyabb termelés a műszaki, termelési ismeretekhez való jobb hozzáférés, kockázatkezelési mechanizmusok révén –, hanem elősegítik a

nem piaci jellegű kihívásokhoz történő alkalmazkodást is, beleértve az éghajlati változások generálta adaptációt is (EC, 2018, 2019, 2022).

Az Európai Unióban a Termelői Szervezetek (*Producer Organisations*) a termelők kezdeményezésére és részvételével az 1308/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendeletben (152., 154. és 160. cikk) meghatározott feltételekkel hozhatók létre, és különböző jogi formákat ölthetnek, beleértve a szövetkezeti és a gazdasági társasági formát. A termelői szerveződések az EU-ban elismert (*recognised Producer Organisations*) és nem elismert (*non-recognised Producer Organisations*) formában működhetnek. A termelői szervezatként történő elismerés feltétele a tagállamok által meghatározott taglétszámot, árbevételt érintő előírásoknak² való megfelelés mellett a tagok gazdálkodását, az ágazat működését, valamint a piacszabályozást segítő tevékenységek ellátása a jogszabályban rögzített célok elérésére, melyek közül több is szoros kapcsolódást mutat az éghajlatvédelemmel.

Az elismerést szerző termelői szervezetek működhetnek nemzeti termelői szervezatként (*National Producer Organisation*), vagy a tagállami határokat átlépve transznacionális termelői szervezatként (*Transnational Producer Organisation*), de létrehozhatnak úgynevezett másodlagos szerveződések (Associations of *Producer Organisations*, illetve *Association of Transnational Producer Organisations*) is a hatékonyabb termékpálya-koordináció és érdekképviselet, valamint az alkalmazkodást segítő kutatásfejlesztési tevékenységek ellátására.

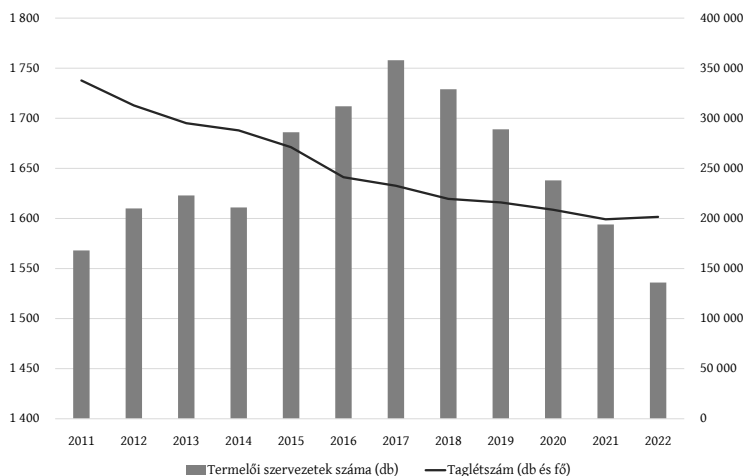
Az Európai Bizottság 2019. évi jelentése szerint az Európai Unióban megközelítőleg 40 000 termelői szervezet működik, melyek tizede rendelkezik uniós elismeréssel (EC 2019a, b).³ Az elismerést szerző termelői szervezetek hozzávetőleg fele működik a zöldség-gyümölcs ágazatban, emellett a tejágazatban működő szerveződések száma jelentősebb (EC 2019a).

Az elérhető legfrissebb (2022-es) adatok szerint a zöldség-gyümölcs ágazatban az Európai Unió 24 tagállamában összesen 1 510 elismert nemzeti (*National Producer Organisation*) és 26 transznacionális termelői szervezet (*Transnational Producer Organisation*) működik (2. ábra). A legtöbb elismert szervezet az Európai Unió nagy zöldség- és gyümölcsstermesztő tagországaiban, Spanyolországban (516 db, 33,6%), Olaszországban (299 db, 19,5%), Franciaországban (195 db, 12,7%), Lengyelországban (163 db, 10,6%) és Görögországban (123 db, 8%) tevékenykedik. A termelői szervezetek hálózataiként működő másodlagos szerveződések (Associations of *Producer Organisations*) 2022-ben 61 szerveződés működött az EU zöldség- és gyümölcságazatában, legnagyobb számban Franciaországban (24 db), Olaszországban (16 db), valamint Spanyolországban (11 db), de Magyarországon is öt szerveződést tartottak nyilván.

A zöldség-gyümölcs ágazatban létrejött, elismert termelői szervezetek gazdasági jelentőségét mutatja, hogy az EU egészét tekintve rajtuk keresztül kerül piacra a friss és feldolgozott zöldség és gyümölcs közel fele (2022-ben 46,3%-a). Az adatok alapján az is megállapítható, hogy az egyes tagországok termelői szervezetei a piaci részesedés tekintetében igen jelentős szórást mutatnak (92%-0,4%

2. ábra: Az elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek száma és taglétszáma az EU27-ben 2011-2022 között

Number and membership of recognised fruit and vegetable producer organisations in the EU27 between 2011 and 2022

Forrás: a szerzők saját szerkesztése az EC DG AGRI „2022 Annual reports – fruit and vegetables operational programmes” alapján

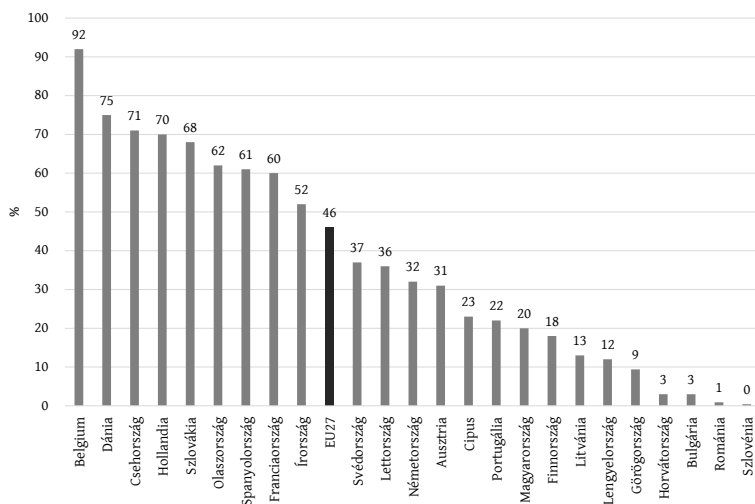
*Nemzeti és transznacionális termelői szerveződések együttesen

között): Belgiumban majdnem kizárólagos a termelői szervezetek részesedése, de az uniós átlagot jóval meghaladó Dániában, Hollandiában, Olaszországban, Spanyolországban, Írországban és két korábbi államszocialista országban, Csehországban és Szlovákiában is (3. ábra). Utóbbi két ország kifejezetten magas, 70 százalék körüli részesedési arányában bizonyára szerepet játszik az is, hogy itt a nagyüzemi struktúra dominanciája megmaradt a rendszerváltozást követő átalakulás során, míg a sereghajtó rendszerváltó országokban a három százalék alatti piaci részesedés azt mutatja, hogy lényegében nem gyökeresedtek meg a termelői szervezetek a zöldség-gyümölcs ágazatban (Horvátország, Szlovénia, Románia, Bulgária).

A termelői szervezetek jelentőségére a piaci részesedés mellett taglétszámuk alapján is következtethetünk: az 1 536 zöldség-gyümölcs termelői szervezet 2022-ben mintegy 201 498 tagot integrált. A hosszabb távú trendeket tekintve az is elmondható, hogy a koncentrációs folyamatokkal összefüggésben bő tíz év alatt közel 40 százalékkal csökkent a zöldség-gyümölcs termelői szervezetekbe integrált tagok száma, vagyis egyre nagyobb, akár több szerveződés összeolvadásával létrejött termelői szervezetek koordinálnak egyre nagyobb üzemmérettel rendelkező termelőket (Kozak 2024).

3. ábra: Az elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek piaci részesedése az EU-tagállamokban 2022-ben, %

Market share of recognised fruit and vegetable producer organisations in EU Member States in 2022, %

Forrás: a szerzők saját szerkesztése az EC DG AGRI „2022 Annual reports – fruit and vegetables operational programmes” alapján

A zöldség-gyümölcs termelői szervezetek környezeti szerepvállalása

Az elismerést szerző zöldség-gyümölcs termelői szervezetek működésük megvalapozásához operatív programokat fogadnak el legalább három évre, de legfeljebb hétéves időszakra, amelyhez árbevételük meghatározott százalékában EU-s⁴ és nemzeti társfinanszírozású⁵ működési támogatást kaphatnak. (Mindemellet az elismert termelői szervezetek a KAP II. pillér vidékfejlesztési beavatkozásaira is pályázhatnak és egyéb kedvezményekben is részesülhetnek a fellépő piaci zavarok esetén). A szervezetek operatív programjainak EU-szinten rögzített célkitűzésekhez kell igazodniuk. E célkitűzések között a gazdasági célok (különösen a kínálati oldal koncentrációja, a termékek forgalomba hozatala) mellett számos, az éghajlatvédelmi alkalmazkodást közvetlenül segítő célkitűzés is megjelenik (1. táblázat). E célkitűzések közös jellemzője, hogy főként átfogó fenntarthatósági cselekvési irányokat határoznak meg, és nem konkrét, terület- vagy ágazatspecifikus éghajlatvédelmi beavatkozásokat. Az éghajlatváltozáshoz közvetlenül kapcsolódó célkitűzések között hangsúlyos területként jelenik meg a kutatás, az innovációk terjesztése, a szemléletformálás, az ismeretátadás.

1. táblázat: Az elismert termelői szervezetek jogszabályban rögzített működési céljai
Statutory operational objectives of recognised producer organisations

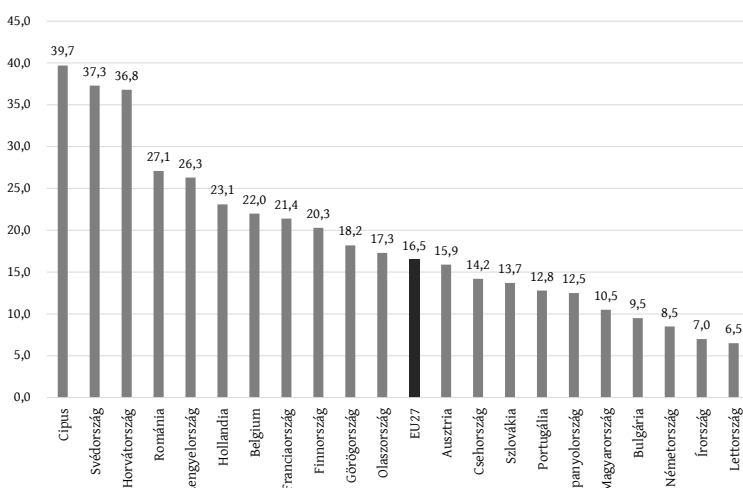
Célkitűzés	Éghajlatvédelmi érintettség
A termelés megtervezésének és a kereslethez való hozzáigazításának biztosítása, különösen a minőség és a mennyiség tekintetében.	Nem releváns
A kínálati oldal koncentrációja és a tagok által előállított termékek forgalomba hozatala, többek között közvetlen üzletszerzés révén.	Nem releváns
A termelési költségek és a környezetvédelmi és állatjóléti előírások teljesítése céljából végrehajtott beruházások megtérülésének optimalizálása és a termelői árak stabilizálása.	Indirekt
Kutatások folytatása és kezdeményezések kidolgozása a fenntartható termelési módszerekkel, innovatív gyakorlatokkal, a gazdasági versenyképességgel és a piac alakulásával kapcsolatban.	Direkt
Környezetkímélő termesztési gyakorlatok, termelési technikák, illetve megfelelő állatjóléti gyakorlatok és technikák használatának előmozdítása, technikai segítségnyújtás az ilyen gyakorlatok és technikák alkalmazásához.	Direkt
A termelési szabványok használatának előmozdítása és az ehhez biztosított technikai segítségnyújtás, a termékminőség javítása, valamint oltalom alatt álló eredetmegjelöléssel, oltalom alatt álló földrajzi jelzéssel vagy nemzeti minőségigazoló címkével ellátott termékek fejlesztése.	Indirekt
A melléktermékek és a hulladékok kezelése, különösen a víz, a talaj és a táj minőségvédelme tekintetében, valamint a biológiai sokféleség megőrzése vagy előmozdítása.	Direkt
Hozzájárulás a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodáshoz és az éghajlatváltozás mérsékléséhez.	Direkt
Kezdeményezések kidolgozása a promóció és a forgalmazás terén.	Nem releváns
Kölcsönös kockázatkezelési alapok kezelése.	Indirekt
Technikai segítségnyújtás biztosítása a határidős piacok és a biztosítási rendszerek alkalmazásához.	Nem releváns

Forrás: a szerzők saját szerkesztése az 1308/2013/EU Európai Parlamenti és Tanácsi Rendelet alapján

Az Európai Bizottság 2022. évi értékelő jelentése szerint a zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szervezetekben már a korábbi programidőszakban is szerephez jutottak az éghajlatvédelmi tevékenységek, és pedig a ráfordítások közel ötödének erejéig (EC 2022). A tagországi sajátosságok mélyebb megértése érdekében kutatásunk során az Európai Bizottság által tagországi szinten közzétett kifizetési adatokat tartalmazó adatbázis alapján a kiadások arányát a 2013-2022 közötti évek átlagában is megvizsgáltuk. Ez alapján megállapítható, hogy az EU-tagországokban a termelői szervezetek környezetvédelmi, éghajlatvédelmi célkitűzésekre fordított kiadásai jelentős kilengéseket mutattak az egyes években. A tagországok közül a Cipruson, Svédországban és Horvátországban működő zöld-

ség-gyümölcs termelői szerveződések fordították a kiadásaik legnagyobb hányadát (40–37 százalékat) környezetvédelmi, éghajlatvédelmi intézkedésekre, míg Bulgária, Németország, Írország és Lettország termelői szerveződései a források kevesebb, mint 10 százalékátallokálták ilyen célokra. Magyarország a zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szerveződések környezetvédelmi célkitűzésekre fordított kiadásainak 10,5 százalékos arányával a sereghajtók között foglal helyet (4. ábra).

4. ábra: Az elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek környezetvédelmi célkitűzésekre fordított kiadásainak aránya az EU-27 országokban, 2013–2022-es évek átlaga
Share of expenditure on environmental objectives of recognised fruit and vegetable producer organisations in the EU-27, average for the years 2013–2022

Forrás: a szerzők saját szerkesztése az EC DG AGRI elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetekre vonatkozó kifizetési adatbázisa alapján

Megjegyzés: Bulgáriában a 2018–2022 évek, Írországban a 2020–2022 évek, Horvátországban a 2021 és 2022 évek, Lettországban és Szlovákiában a 2015–2022 évek, Romániában a 2014–2022 évek átlaga, Finnországban a 2017. év kivételével az összes év átlaga

Az operatív programok keretében rendelkezésre álló források legnagyobb részét a környezetvédelmi intézkedéseken belül a termelői szervezetek az *integrált termelésre* fordították (2022-ben ez az intézkedés az összes kiadás 53 százalékát tette ki), mely beavatkozás a szakirodalmi tapasztalatok szerint pozitívan befolyásolja a víz- és talajminőséget.⁶ További, az éghajlatvédelem tekintetében is jelentős hatású intézkedésként azonosíthatók a *biológiai sokféleség szempontjából fontos élőhelyek és a talajvédelem* érdekében tett intézkedések – a két terület 2022-ben az operatív programok keretében felhasznált összes kiadás 25, illetve kilenc százalékát tette ki. Az *ökológiai gazdálkodás támogatása* ugyanakkor a vizsgált évek többségében alacsony szinten (egy-három százalékon) mozgott, egyedül 2019-ben és 2020-ban ért el 12, illetve nyolc százalékos részesedést. A forrásfelhasználás

sajátosságait magyarázhatja, hogy az ökológiai gazdálkodásra való áttérés jellemzően nem a termelői szervezetek koordinációjában valósul meg, a gazdaságok ugyanis többnyire elkülönülten, az üzemszintű lehetőségeket egyénileg mérlegelve váltanak ökológiai gazdálkodásra (EC 2022).

Az éghajlatvédelmet szolgáló intézkedések közül a legnépszerűbbnek számító *integrált termelési rendszerek* bevezetésére a legnagyobb, 85 százalékot meghaladó arányt Görögország (91%), Finnország (88%), Franciaország (87%) és Magyarország (86%) termelői szervezetei alkották 2022-ben. A *biológiai sokféleség* szempontjából kedvező élőhelyek kialakítása, megóvása a második legnépszerűbb intézkedés, amelyre 2022-ben Lengyelország termelői szervezetei az összes környezetvédelmi forrást költötték, de kiemelt ez a terület Portugáliában (54%) és Olaszországban (47%) is. A *talajvédelem* fontos területként jelenik meg a Cipruson (76%) működő termelői szervezetekben, az energiamegtakarítást célzó intézkedésekre pedig Írország elismert termelői szerveződései alkották a környezetvédelmi források 100 százalékát. Az ökológiai termelésre való átállásra Lettország termelői szervezetei 99 százalékban költöttek környezetvédelmi forrást.

A 2023-tól induló programidőszakot megalapozó új KAP-rendeletben (az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete) már nemcsak lehetőségként, hanem a termelői szervezetek által kötelezően megvalósítandó tevékenységként jelennek meg bizonyos környezeti, éghajlatvédelmi feladatok: a környezetet tiszteletben tartó termelési módszerek és technikák; a károsítókkal és a betegségekkel szembeni ellenállást segítő termelési gyakorlatok; a hulladékcsökkentés, valamint a melléktermékek környezetkímélő felhasználása és kezelése, beleértve újrafelhasználásukat és hasznosításukat is; a biológiai sokféleség védelme és fokozása, valamint a természeti erőforrások fenntartható használata, különösen a víz, a talaj és a levegő védelme, valamint hozzájárulás az éghajlatváltozás mérsékléséhez és az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodáshoz.

A hatályos szabályozás értelmében az elismert termelői szervezetek támogatásának jogosultsági feltétele a támogatás minimum 15 százalékának legalább három kiválasztott tevékenységből álló klíma- és környezetvédelmi célkitűzésekre, valamint két százalékának kutatási-fejlesztési célokra fordítása. A termelői szervezeteket minden bizonnyal jelentős kihívás elé állítja, hogy operatív programjaik benyújtásakor vagy annak módosításai esetén a jövőben alá kell támasztaniuk, hogy a programba épített környezeti, éghajlatvédelmi beavatkozások pozitívan járulnak hozzá a vállalt célkitűzések megvalósulásához (Bittsánszky 2022). A támogatási rendszerben megjelenő új elvárások elkerülhetetlenné teszik a termelői szervezetek koordinációjában megvalósuló környezeti, éghajlatvédelmi beavatkozások egységes szempontok szerint történő, üzemszintű nyomon követését, mérését.

A zöldség-gyümölcs termelői szervezetek szerepe Magyarországon

Az első zöldség-gyümölcs termelői szervezetek Magyarországon már az uniós csatlakozást megelőzően megalakultak.⁷ A későbbiekkel összevetve jóval szerényebb követelményrendszernek köszönhetően a termelői szervezetek száma Magyarországon 2004-ben érte el a csúcspontját, amikor a százhoz közelített az előzetes és a végleges elismerésű szervezetek együttes száma⁸ (2. táblázat). Ezt követően a szabályozási környezet változásaival összefüggésben jelentős ártrendeződés ment végbe az elismert szervezetek körében.⁹ Az árbevételi problémák miatt számos szervezet elveszítette elismerését, de megjelentek új termelői szervezetek is, gyakorta a megszűnő szerveződések utódszervezeteiként, több kisebb szervezet összeolvadásával (Szabó 2010, 2013; Dudás, Juhász 2013).

2. táblázat: Az elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek főbb mutatói Magyarországon, 2000-2020

<i>Main indicators of recognised fruit and vegetable producer organisations in Hungary, 2000-2020</i>					
<i>Jellemző</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2015</i>	<i>2020</i>
Elismert termelői szervezetek száma (darab)	3	71	72	71	64
Terület (ezer ha)	1,1	26,1	41,9	37,3	27,8
Taglétszám (ezer db/fő)	0,4	20,5	18,3	16,2	7,1
Átlagos taglétszám (db/fő)	133	289	254	228	111
Teljes forgalom (milliárd HUF)	0,9	32,9	38,2	52,6	62,0
Ebből tagi forgalom (milliárd HUF)	0,7	23,5	29,9	43,9	54,7
Ágazat termelési értéke (milliárd HUF)	139,4	149,8	192,5	284,8	325,3
Termelői szervezetek piaci részesedése (%)	0,6	22,0	19,6	18,5	19,1
Tagi piaci részesedés (%)	0,5	15,7	15,5	15,4	16,8

Forrás: KSH ÁMÖ 2000, 2010, FruitVeb, Agrárminisztérium adatai alapján saját számítás

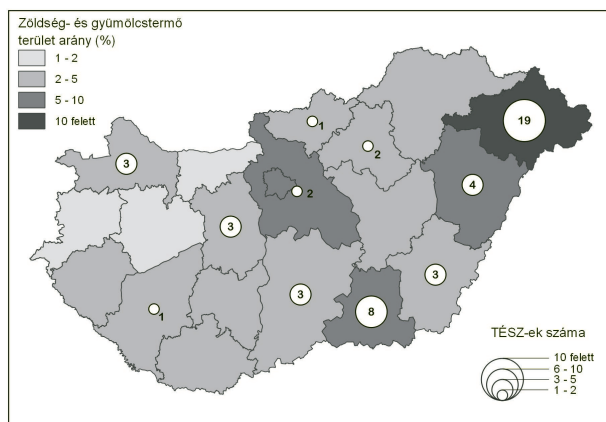
A termelői szervezetekről elérhető legfrissebb¹⁰ részletes adatok szerint 2020-ban Magyarországon összesen 64 elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezet működött, mely szervezetek 7 105 termelő taggal rendelkeztek, közel 30 ezer hektár zöldség- és gyümölcsstermő területet lefedve, 19,1 százalékos piaci részesedéssel (Agrárminisztérium 2021) (2. táblázat). Az elismert szervezetek taglétszáma a 2000-es évek közepéig tartó fellendülést követően a koncentrációs folyamatokkal összefüggésben folyamatosan csökkent, miközben két évtized alatt a teljes forgalom a hatvanszorosára, a termelői szervezetek koordinációjában művelt tagi földterület pedig közel harmincszorosára nőtt (Agrárminisztérium 2021).

A területi sajátosságokat tekintve a termelői szervezetek száma jellemzően azokban a vármegyékben magas, amelyekben a zöldség- és gyümölcsstermő területek használt mezőgazdasági területen belüli aránya és a zöldség- vagy gyümölcsstermelés főtevékenységű működő vállalkozások aránya magas (5. és 6. ábra). A

legtöbb elismert szervezet a hazai zöldség- és gyümölcstermő terület 27 százalékát lefedő Szabolcs-Szatmár-Bereg (19 db) és Csongrád-Csanád vármegyében (8 db) működött, ahol a mezőgazdaságon belül a kertészeti főtevékenységű működő vállalkozások aránya is kiemelkedő volt (2022-es adatok szerint 37 és 27 százalék) (6. ábra). Emellett a kertészeti termelésben (terület és üzemszám tekintetében) átlag feletti aránnyal jellemezhető Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun vármegyében is nagyobb számban találhatók elismeréssel rendelkező szervezetek.

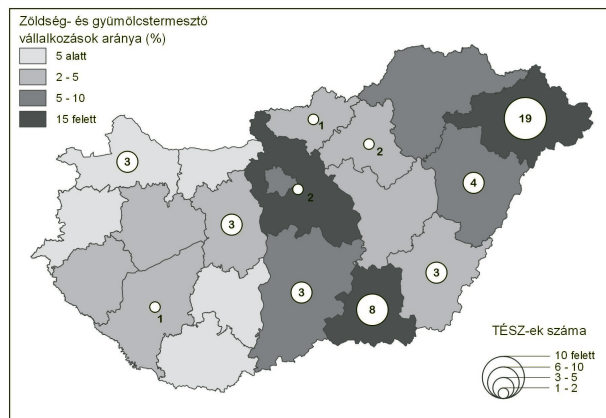
5. ábra: Az elismert termelői szervezetek és zöldség- és gyümölcstermő terület arányának területi megoszlása

Territorial distribution of the number of recognised producer organisations and the proportion of fruit and vegetable area

6. ábra: Az elismert termelői szervezetek és zöldség- és gyümölcstermesztő vállalkozások arányának területi megoszlása

Territorial distribution of the number of recognised producer organisations and the share of fruit and vegetable enterprises

Forrás: Agrárminisztérium (2023) és KSH (2022) adatai alapján saját szerkesztés

Ahogy erre korábban kitértünk, a zöldség-gyümölcs termelői szervezetek létrehozhatnak úgynevezett másodlagos szerveződések is, melyek a termékpálya-koordináció céljára kiegészítő támogatásokra jogosultak. Magyarországon a zöldség-gyümölcs ágazatban a tanulmány készítésének időszakában öt másodszintű szerveződés működött, melyek 39 hazai termelői szervezet tevékenységét hangolták össze.

A hazai környezetben létrejött termelői szervezetek működési sajátosságainak vizsgálatára több kutatás vállalkozott (Dudás 2009; Hamar 2016, 2017). E kutatások túlnyomórészt a szervezetek működését hátráltató gazdasági problémák feltárására fektetettek hangsúlyt (pl. a tagság sokféleségéből eredő heterogén árualap, a feldolgozóipar által alacsonyan tartott felvásárlási árak (Horváth 2010, 2013; Domján 2013). A hazai környezetben elvégzett kutatások a szervezetek működését nehezítő kollektív cselekvési problémákra is rámutattak, különösen a termelői oldalon mutatkozó *bizalomhiányra*, mint a hazai zöldség-gyümölcs termelői együttműködések megerősödését akadályozó legfontosabb problémára (Dudás 2009; Apáti, Gonda 2012; Fodor 2013; Horváth 2013; Szabó 2013; Apáti 2021; Rácz 2023). Az elemzések szerint a termelői együttműködések mérsékelt ütemű fejlődése mellett a hazai környezetben is megjelentek a termékpálya több szakaszát összefogó, egy-egy tájörzet termelőit hálózatba szervező, vertikális integrációra törekvő együttműködések (Hamar 2016, 2017), melyekben a piaci célkitűzések követése mellett a környezeti kihívásokhoz való alkalmazkodás is hangsúlyosabb szerephez jut.

A hazai zöldség-gyümölcs termelői szerveződések éghajlatvédelmi és környezeti szerepvállalása

Miközben a hazai zöldség-gyümölcs termelői szervezetekre irányuló korábbi kutatások kimondottan nagy hangsúlyt fektettek a termelői szervezetek gazdasági tevékenységeinek értékelésére, az éghajlatváltozással összefüggő tevékenységeik mérsékelt figyelmet kaptak. Az alábbi két alfejezetben ezt a hiányt szándékozunk pótolni, egyfelől az Európai Bizottság magyarországi termelői szervezetekre vonatkozó kifizetési adatainak feldolgozása, másfelől a hazai zöldség- és gyümölcstermesztési körzetekben megvalósult terepkutatásunk tapasztalatai alapján.

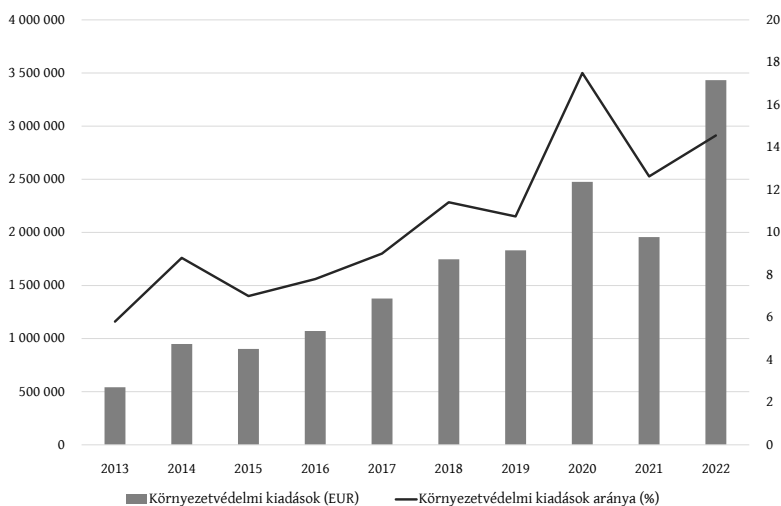
A környezeti tevékenységek szerepe a termelői szervezetek operatív programjaiban

Az Európai Bizottság által közölt idősoros kifizetési adatok alapján a hazai zöldség-gyümölcs termelői szervezetek az operatív programjukban meghatározott célkitűzések szerint a kiadások legnagyobb hányadát a termékek kereskedelmi értékének növelésére (42,4%), valamint a termelés tervezésére, összehangolására

(18,4%) fordították 2022-ben. Az éghajlati, környezeti változásokkal összefüggő tevékenységek a kiadási struktúrában a harmadik helyet foglalják el, amelyre a termelői szervezetek a források 14,6 százalékát fordították. Negyedik helyen a termékek minőségének javítása állt (13,3%), válságmegelőzésre és kezelésre a kiadások 6,8 százalékát, a termékek promóciójára 3,7 százalékot fordítottak, míg az adminisztratív költségek a kiadások alig egy százalékát tették ki. Kutatásra 2022-ben egyáltalán nem allokáltak forrást a hazai termelői szervezetek (ahogyan a korábbi években sem), noha a nemzetközi kutatások szerint a termelői szervezetekben ez az egyik legnagyobb potenciált rejtő, a termelői adaptációt segítő tevékenység (Bijman, Höhler 2023).

Az elmúlt közel egy évtizedet vizsgálva pozitív tendencia, hogy a magyarországi zöldség-gyümölcs termelői szervezetek kiadásszerkezetében a környezetvédelmi, éghajlatvédelmi intézkedésekre fordított kiadások mértéke és aránya a teljes költségvetésben folyamatosan és jelentős mértékben növekedett. Míg 2013-ban mintegy 542 ezer eurót költöttek a termelői szervezetek erre a területre, addig ez az összeg 2020-ra négy és félszeresére nőtt, elérve a 2,5 millió eurót és a kiadások 17,5 százalékát. A 2021-es évben ugyan visszaesés következett be, de 2022-ben a környezetvédelmi kiadások elérték a 3,4 millió eurót, a kiadások közel 15 százalékát (7. ábra).

7. ábra: Az elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek környezetvédelmi célú kiadásainak mértéke és aránya 2013 és 2022 között Magyarországon
Amount and share of environmental expenditure of recognised fruit and vegetable producer organisations in Hungary between 2013 and 2022

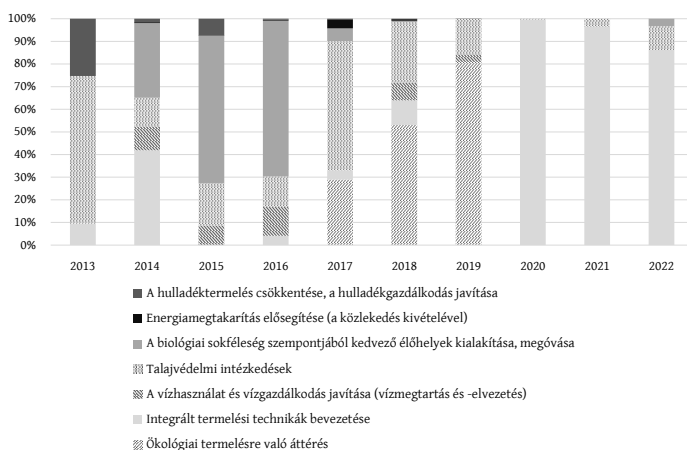
Forrás: a szerzők saját szerkesztése az EC DG AGRI elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetekre vonatkozó kifizetési adatbázisa alapján

A magyarországi zöldség-gyümölcs termelői szervezetekben az éghajlatváltozással összefüggő környezetvédelmi intézkedések súlya igen eltérően alakult az egyes években. A 2017 előtti években a hazai termelői szervezetek a *biológiai sokféleség szempontjából kedvező élőhelyek kialakítását, megóvását célzó intézkedésekre* fordították a környezeti kiadások legnagyobb részét. A tevékenység indokoltságát az adja, hogy az ökoszisztémák és biológiai sokféleségük pufferként szolgálnak az éghajlatváltozással szemben, mivel a szénmegkötés és -tárolás révén elnyelik az üvegházhatású gázokat (EASAC 2021). Az éghajlatváltozásnak köszönhető gyakoribb szárazság vagy heves esőzések káros hatásai a talajok víztároló és vízelvezető képességének, szerkezetének javításával jelentősen tompíthatók. Az ökológiai gazdálkodásban is alkalmazott csökkentett talajművelés pedig a talaj felső rétegében tárolt szerves szén mennyiségét növeli, illetve segíti a megőrzését.¹¹ A termelői szervezetek által végzett talajvédelmi intézkedések leginkább a 2017 és 2019 közötti három évben álltak a fókuszban, míg az *ökológiai termelésre való áttérésre* 2019-ben költöttek kimagasló arányban. Az *integrált termelési rendszerek bevezetése* 2020-ban és 2021-ben gyakorlatilag egyedüli környezeti intézkedésként dominálta a környezeti célú kiadásokat, de 2022-ben is a költségek 86 százalékát tette ki (8. ábra).

A hazai idősoros adatokat vizsgálva az is megállapítható, hogy környezetvédelmi intézkedések diverzitása jelentősen csökkent az évek előrehaladtával: míg korábban négy-öt intézkedés alkotta a környezeti célú portfóliót, addig 2019 óta csupán egy-három intézkedés alatt igényeltek operatív programjuk megvalósításához támogatásokat az elismeréssel rendelkező szervezetek (8. ábra).

8. ábra: A környezetvédelmi célú kiadások megoszlása intézkedésenként a magyarországi elismeréssel rendelkező zöldség-gyümölcs termelői szervezetek operatív programjaiban 2013 és 2022 között, %

Breakdown of environmental expenditure by measure in the operational programmes of recognised fruit and vegetable producer organisations in Hungary between 2013 and 2022, %

Forrás: a szerzők saját szerkesztése az EC DG AGRI elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetekre vonatkozó kifizetési adatbázisa alapján

Esettanulmányok

Az alábbiakban Magyarország két kertészeti hagyományokkal rendelkező térségében, a Nagykőrösi és a Szentesi járásban végzett empirikus kutatásunk eredményeit mutatjuk be, a termelői szervezetek éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást célzó tevékenységeinek megismerése érdekében. A két járásban működő zöldség-gyümölcs termelői szervezetek, a *Nagykőrösi KER-TÉSZ Értékesítő Szövetkezet*, valamint a *Szentesi DélKerTÉSZ Értékesítő Szövetkezet* működéstörténetét, éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodással összefüggő szerepvállalását az indulástól napjainkig terjedő időszakot felölelően, esettanulmányok formájában foglaljuk össze.

A Nagykőrösi KER-TÉSZ Értékesítő Szövetkezet

A fővárosi piacok és a lokális feldolgozóipari felvevőpiacok ellátására berendezkedett, kertész hagyományokkal rendelkező Nagykőrösi járás területén létrejött Nagykőrösi Ker-TÉSZ Értékesítési Szövetkezet 2000 januárjában, 19 taggal alakult meg, zömmel nagykőrösi zöldségtermesztő gazdákból. A szervezet 2003 novemberében vált előzetesen elismert, majd 2009-ben véglegesen elismert Termelői Értékesítő Szervezetté. Az előzetes elismerés időszakában a tagok által termelt fő zöldségfélék a saláta, retek, paprika, paradicsom, uborka, káposztafélék voltak, gyümölcsből szamócat, cseresznyét, meggyet, szilvát, barackot, almát termesztettek. A későbbiekben a tagság kiöregedése, az ágazatban mutatkozó jövedelmezőségi gondok, valamint az egyre gyakoribbá váló időjárási problémák (különösen aszály, fagykár) miatt a zöldségfélék többségének termelésével felhagytak, a paprika mellett csak a karfiol, kelkáposzta, karalábé maradt a termékskálán.

A nagykőrösi székhelyű termelői szervezet 2005-ben egyesült az akkor induló, a környékbeli gyümölcstermesztő gazdákat integráló, újlengyeli székhelyű Nyári Gyümölcs TÉSZ Kft-vel (Hamar, Kovács, Váradi 2016). Az összeolvadásnak köszönhetően mind a taglétszám (2010-ben 72 fő), mind az árualap megnövekedett, ami jelentős fejlesztéseket eredményezett az immár földrajzilag is kiterjedtebbé váló – Nagykőrös mellett Ceglédre, Tápíószőlősről, Dánszentmiklósról, Albertirsárról, Pilisről, Nyáregyházáról, valamint Gyömrő és Újlengyel körzetéből tagokat integráló – szervezetben. *“Nagyon jól összesimult a két társaság, mert közös volt az érdek, tehát mindenki azt szeretete volna, ha akkor indulunk és fejlődünk.”* (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő).

A megnövekedett taglétszám és termékvolumen lehetővé tette a termeléshez szükséges inputanyagok kedvezményes beszerzését, valamint a magasabb értékesítési árak elérését, ami a szervezettel szembeni tagi bizalom erősödését eredményezte:

„Közösen tudtunk beszerezni a műtrágyától kezdve a vegyszerekig mindent, és azért természetesen az ár is versenyképesebb volt, mert olcsóbban tudtuk beszerezni, a fizetési határidőt is tudtuk tolni nyilván, a tagok mögött azért ott állt a szövetkezet. Vagy akár fóliabeszerzés, inputanyag-beszerzés, rekeszek beszerzése, a gyümölcsértékesítés miatt a csomagolóanyagok beszerzése, ez mind közös volt.” (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

A szervezet stabil árbevétele (a 2010-es évektől 500 millió Ft) további fejlesztéseket tett lehetővé: a piaci kiszolgáltatottság csökkentésére a szövetkezet a 2000-es évek második felében tízkamrás hűtőházat vásárolt Nyáregyházán, ami mozgásteret biztosított ahhoz, hogy a leszüretelt árut akár időben eltolva, magasabb áron értékesítsék.

A termelői szervezet tevékenysége a tagok által megtermelt árulap értékesítésre történő előkészítése, a logisztikai szolgáltatásnyújtás, valamint a közös inputanyag-beszerzés mellett a szaktanácsadásra is kiterjedt, amit külső szolgáltatók biztosítottak.

„Tehát itt különböző szaktanácsadókkal tartottuk a kapcsolatot. (...) éves szinten olyan 10-12 előadás, utána meg kimentek a tagokhoz, és akkor a gyümölcsösben is megnézték a gyümölcsöst, az almát, akkor azon mit látnak, mi az, amit javasol. Ha bármelyik gazdának problémája volt, akkor fordulhatott hozzá, és akkor ő kiment.” (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

A szövetkezet tudásátadási szolgáltatásai közül kiemelhetők továbbá a tagság részére biztosított tematikus rendezvények, melyek alkalmával a felkért szakértők főként az új szabályozási, támogatáspolitikai változásokról tájékoztatják a termelőket.

Annak érdekében, hogy a nagykőrösi KER-TÉSZ Értékesítő Szövetkezet tevékenységeiről árnyaltabb képet kaphassunk, megvizsgáltuk a Magyar Államkincstár támogatási adatbázisának szervezeti szintű adatait. Az elmúlt bő egy évtizedet alapul véve megállapítható, hogy a szövetkezet az operatív program megvalósítását támogató működési alapok mellett a köznevelési intézményekben tanulókat friss gyümölcsrel és zöldséggel ellátó iskolagyümölcs- és iskolazöldség-program¹² keretében jutott támogatási forrásokhoz.¹³ A KAP vidékfejlesztési támogatásaiból ugyanakkor a szövetkezet egyáltalán nem részesült, a Vidékfejlesztési Program keretében elérhető konstrukciókra ugyanis a tagok jellemzően egyénileg pályáztak.

A működési alapokból finanszírozott operatív programba ugyanakkor a szövetkezet számos, a tagság szükségleteihez illeszkedő fejlesztést be tudott építeni.

„Az operatív programba ugye mindig éves szinten beépítettük, hogy mi az, amire a közösségnek szüksége van. Tehát mi nem külön pályáztunk egy ilyen pályázati felhívásra, hanem amennyiben a Minisztérium jóváhagyta ezt a programot, mert ugye készítettünk egy ötéves programot, és akkor éves szinten mindig ezt felül kellett vizsgálni és mindig módosítottuk. (...)

Tehát az csak egy terv volt, és akkor éves szinten mindig realizáltuk. (...) Így vettük a hűtőházat, így vettünk almaválogató gépet, így vettünk szilvacso-magológépet, targoncákat, 3,5 tonnás autókat, rázógépet, abból is hármat, permetezőgépet.” (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

Az operatív programba épített környezetvédelmi célkitűzések elérése érdekében a szervezet talaj- és vízminőség-vizsgálatokat, valamint a kártevők azonosítását célzó levélanalitikai vizsgálatokat végzett a tagoknak, külső szolgáltatók bevonásával. Mindemellett a környezetvédelmi feladatvállalás közös eszközbeszerzéseket is lehetővé tett: *„Annyi, hogy ennek kapcsán a permetezőgépet például ide vehettük meg, mert ott is alá tudtuk támasztani, hogy ez egy nagyon új permetező, és akkor a kibocsátása, hogy mennyivel gazdaságosabb és nem szennyezi a környeztet.”* (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

Jóllehet, a menedzsment tervbe vette, a fajtaválasztást nem tudták összehangolni a szövetkezetben, a tagság tulajdonában/használatában lévő ültetvények nagyfokú, kor és fajta szerinti heterogenitása miatt.

„Akik becsatlakoztak hozzánk, ők már eltelepítették, és akkor gyakorlatilag, amit telepítettek, akkor inkább azután mentek, hogy mi az, ami nagyon fontos ma, hogy tetszetős legyen, hogy almánál is, még a színe is, katalógusból kiválasztva, hogy az tényleg gyönyörű piros, hogyha meglátja a vevő, akkor igen, azt vegye le, de azért a klímát is bírja. Tehát itt a telepítésben nem is volt már olyan nagy összehangolódás, azt lehet mondani”. (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

Noha a Nagykőrösi járás területén szinte minden évben bekövetkező tavaszi fagykár miatt bizonyos közös fejlesztések (pl. jégpháló) indokolttá váltak, azokat az elérhető támogatások ellenére is magas bekerülési költségek miatt nem tudták a termelői szerveződés keretei között megvalósítani. *„Ami megoldás lenne, ez a jégpháló, mert az a nap ellen is véd, na, most nálunk egyik tagunknak sincs ilyen, rengeteg pénz. (...) Ugye egy gép mozgatható, mindenki tudja használni, de a jégpháló nem. Ki legyen az az ember, akinek a gyümölcsösét most fedjük le? Tehát ez inkább egyéni.”* (Nagykőrös, KER-TÉSZ Szövetkezet, vezető tisztségviselő)

A nagykőrösi KER-TÉSZ Szövetkezet működéséről összefoglalóan elmondható, hogy abban az alakulástól kezdve a tagi termékek közös piacra juttatását segítő gazdasági jellegű célkitűzések és tevékenységek kaptak hangsúlyt. Az éghajlatváltozással összefüggő problémák közös kezelése kisebb súllyal, de szintén megjelent a szervezetben, részben a tudásátadáshoz, ismeretszerzéshez, részben olyan speciális szolgáltatásokhoz (pl. víz- és talajminőség-vizsgálat) kapcsolódóan, melyek esetében a tranzakciós költségek a kollektív fellépéssel számottevően csökkenthetők. A tagság hosszú távú elköteleződését feltételező, a termőtájon mutatkozó időjárási változásokra (különösen aszály- és fagykár) reagáló éghajlatvédelmi nagyberuházásokra ugyanakkor a szövetkezetben a vizsgált időszakban nem került sor. Ennek hátterében elsősorban az eltérő termékszerkezetből és üzemméretből fakadó differenciált tagi szükségletek állnak. Noha a ter-

melői szervezetként való elismerést is veszélybe sodró árualapcsökkenés az utóbbi években komoly nehézségek elé állította a mára 28 aktív tagot számláló, négy főtt foglalkoztató termelői szervezetet, a tagság továbbra is elkötelezett a szövetkezeti formában való működés mellett.

A Délalföldi Kertészek Zöldség-Gyümölcs Termelői és Értékesítő Mezőgazdasági Szövetkezete

A 2002 őszén megalakult, szentesi székhelyű Délalföldi Kertészek Zöldség-Gyümölcs Értékesítő Szövetkezetének működéstörténete szorosan összefonódik a szentesi Árpád Zöldségtermelő Szövetkezet és az annak bázisán 1975-ben kialakított Korai Zöldségtermesztési Rendszer (KZR) működésével. A KZR Magyarországon az első zöldségtermesztési rendszer volt, melyet a központi hatalom támogatásával, holland mintára hoztak létre (Csikai et al. 2010). Az akkori termelési integrációkkal (pl. KITE, IKR) szemben a KZR nemcsak a termelés koordinációját foglalta magában, hanem a taggazdaságok által előállított friss zöldség közös értékesítését is.

Az Árpád Szövetkezet (a későbbiekben Árpád Agrár Zrt.) vezetésének és a KZR egykori tagságának közreműködésével 2002 őszén 236 taggal alakult meg a Délalföldi Kertészek Zöldség-Gyümölcs Termelői és Értékesítő Mezőgazdasági Szövetkezete (DélKerTÉSZ). A szervezet megalapítását az Árpád Szövetkezet egykori elnökének elmondása szerint két tényező ösztönözte: egyfelől a zöldségtermesztés jövedelmezőségének kilencvenes évek második felében bekövetkezett megtorpanása, másfelől a Magyarország európai uniós csatlakozásával elérhetővé váló, termelői szervezetek létrehozását és működését segítő, előösztönző támogatások.

Az alapítók a DélKerTÉSZ létrehozásakor gazdasági és társadalmi célokat egyaránt megfogalmaztak: a szervezet működtetésével stabil jövedelmet, megélhetést kívántak biztosítani a környék kertészeti tevékenységet folytató lakosságának. Ebből következően a termelői szervezet területi hatókörét már az alapításkor tágran értelmezték, Szentes és térsége mellett a környező megyékre (Békés, Bács-Kiskun) is kiterjesztették. A szövetkezet 2003-ban az országban elsőként szerzett előzetes termelői szervezeti elismerést, 2004-ben pedig végleges elismerést. A megalakulás óta eltelt két évtizedben a DélKerTÉSZ működését folyamatos építkezés jellemezte, melyhez a szervezet jelentős európai uniós támogatásokat is mozgósítani tudott.¹⁴

A DélKerTÉSZ működésének alapját a fajta- és technológiaváltásnak is irányt adó, a termeléstől az értékesítésig terjedő koordináció képezi. „A vezetőnek empátiкусnak is kell lennie, a technológia azonban nem demokrácia kérdése, abban nincs el-lentmondás, különvélemény.” (Szentes, DélKerTÉSZ, alapító tag) A DélKerTÉSZ a taggazdaságoknál megvalósuló fejlesztésekhez folyamatos pénzügyi és szakmai támogatást nyújt (pl. inputok finanszírozása, agronómiai szaktanácsadás). Az ég-

hajlatváltozással összefüggő kérdésekre is reagáló szaktanácsadást holland mintára szervezték meg, a termelőket rendszeresen látogatják a szervezet alkalmazásában lévő szaktanácsadók, mindemellett a tagok évente több alkalommal továbbképzéseken vesznek részt. Az egyik tag megfogalmazásában: *„Ezeknek a környezeti tényezőknek megvannak ugyanúgy az egzakt számai. És az irodalomban benne van, hogy mi a paprikának az optimális igénye. Ez nálunk a DélKerTÉSZ-en belül, ugye, oktatva is van.”* (Szentés, DélKerTÉSZ, alapító tag)

A DélKerTÉSZ az egységes, jó minőségű, a fogyasztók számára egyértelműen beazonosítható árualap megteremtése érdekében 2010-ben lépéseket tett a „Szentesi paprika” oltalom alá helyezése és földrajzi árujelzőként történő bejegyzése iránt. Az oltalom alatt álló földrajzi jelzésű (OFJ) „Szentesi paprika” természeti területe nyolc települést ölel fel, lényegében lefedve az egykori KZR területét. Ennél azonban lényegesen nagyobb területről, főleg a dél-alföldi vármegyéből és Pest vármegyéből fogad beszállítókat a DélKerTÉSZ, regionális léptékű szerepvállalása tagadhatatlan (Kovács et al. 2019). A négy paprikafajtát magában foglaló „Szentesi paprika” előállítás nemcsak a piaci környezetben felerősödött minőségi elvárásokra, hanem az éghajlati kihívásokra is reagálva, komplex termesztéstechnológiai forgatókönyv alapján történik, amelyet a tagság tevékenységének nyomon követését biztosító többlépcsős monitoringrendszer alapoz meg. A szervezet tagsága a környezetileg fenntarthatóbb működés érdekében a tápanyaggazdálkodásban és az öntözésben az AGROSENSE termesztésfelügyelő rendszert alkalmazza, amely alkalmas a termesztés költségkímélő, környezetileg is fenntartható, folyamatos követésére.

A DélKerTÉSZ-ben a termeléskoordinációt összetett ösztönzési rendszer alapozza meg. A szervezet a termelőknek év végén prémiumot fizet, melyet a minőségi elvárások mellett bizonyos környezetvédelmi tevékenységekhez köt. *„Ahhoz, hogy a TÉSZ-be be tudja szállítani, nagyon-nagyon oda kell figyelni a növényvédelemre, az elkészítésre, hogy nem lehet, hogy csak úgy, mint régen, hogy a kasza beöntöm, azt’ beviszem. Úgy kell csomagolni, hogy ezt sokan nem vállalják.”* (Szentés, DélKerTÉSZ, tag) A prémiumfizetés feltétele, hogy a termelési folyamat során a termelő vegye igénybe a szaktanácsadási szolgáltatásokat és az ajánlott inputanyagokat használja fel, valamint a betakarított termés 100 százalékát a szövetkezeten keresztül értékesítse. A szervezet működésében szerephez jutnak a szankciók is, melyek legszélsőségesebb formáját a szervezetből történő kizárás jelenti. (A szervezet vezető tisztségviselőjével készített interjú szerint a biológiai növényvédelemre történő átállás időszakában például akadt olyan év, amikor 10-12 termelőt zártak ki a szövetkezetből).

A szervezet éghajlatvédelemmel összefüggő szerepvállalásának fő területét a biológiai növényvédelem képezi, melyet napjainkra a tagság 97 százaléka alkalmaz. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kártevők elleni küzdelemben nem használnak növényvédőszereket, csak hasznos rovarokat, valamint feromoncsapdákat és fogólapokat. Az egyik tag összefoglalásában:

„Tényleg nagyon minimális növényvédő szert használunk fel. És azt is csak javarészt abban az időszakban, amikor vegetatív állapotban van a növény. Tehát palántanevelési időszakban, amikor még nincs kiültetve, de utána automatikusan állunk át biológiai termesztésre, sőt, a talajfertőtlenítést is próbáljuk minél kevesebbszer alkalmazni. Pont azért, mert azt szeretnénk, hogy a talajélet visszatérjen, és ez fenntartható legyen a későbbiekben is.” (Szentés, DélKerTÉSZ, tag)

A szövetkezet 100 napos halasztott fizetéssel támogatja a taggazdaságokban a biológiai növényvédelemhez szükséges beszerzéseket, valamint az egyéb input-anyagok beszerzését a termelői szervezet székhelyén található kertészáruházban.

A DélKerTÉSZ kiemelt hangsúlyt fektet az alkalmazkodást segítő K+F tevékenységekre is. Ennek szervezeti keretét a 24 magyarországi zöldség- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó Termelői Értékesítő Szervezet (TÉSZ) által 2008-ban másodsztintú szerveződésként létrehozott TÉSZ-ÉSZ Nonprofit Kft. adja. A hálózati tagság az ország számos felsőoktatási intézményével (Corvinus Egyetem, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Pannon Egyetem, Neumann János Egyetem), kutatóintézetével (Újfehértói Gyümölcsstermesztési Kutató és Szaknácádó Nonprofit Közhasznú Kft., HUN-REN ATK Növényvédelmi Intézet) tesz lehetővé szakmai együttműködést, beleértve az éghajlati tényezőknek ellenállóbb fajták kifejlesztését célzó kísérletekben való közreműködést. A hálózati tagság nemzetközi kutatásokban történő részvételre is lehetőséget ad (pl. 2017-ben a fenntartható csomagolóanyagok alkalmazására való áttérést célzó nemzetközi kutatási projektben működtek közre).

A DélKerTÉSZ működési stabilitását, fenntartható fejlődését mutatja, hogy az alapítása óta megduplázta taglétszámát, a kutatás időpontjában közel 500 termelőt integrált tagként a szervezetbe, 230 fő állandó alkalmazottal rendelkezett, nettó árbevétele meghaladta a 20 milliárd forintot. A szervezet fennmaradásának kulcseleme a tulajdonosi tudat fenntartása: az egyik tag megfogalmazásában „*a mi pénzünkéből jött létre, mi adtuk össze, mi működtetjük*”. (Szentés, DélKerTÉSZ, tag)

A fentiekben bemutatott termelői szervezetek nagyságrendje eltérő, aminek egyik következménye az, hogy a DélKerTÉSZ az ország legnagyobb termelői szervezete a zöldség-gyümölcs ágazatban, s mint ilyen, elismeréssel bíró szervezet, míg a nagykörösi szövetkezet elveszítette korábban megszerzett TÉSZ elismerését, mert nem tudta teljesíteni az árbevétel-kritériumokat. Ezzel együtt, az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást segítő szerepvállalásukat érdemes összehasonlítani; ezek főbb elemei az alábbiakban összegezhetők:

- Mindkét termelői szervezetet a piaci kihívásokhoz való alkalmazkodás hívta életre, a későbbiekben azonban működésük során megjelentek az éghajlatvédelemmel összefüggő tevékenységek, szolgáltatások. A két szervezet közül a szentesi DélKerTÉSZ-t jellemzi rendszersztintű, a tagság teljes körére kiterjedő, tervezett alkalmazkodás. A nagykörösi KER-TÉSZ Szövetkezetben elsősorban eseti jelleggel jelennek meg az éghajlatváltozással

összefüggő tevékenységek, jellemzően kisléptékű beruházások, szolgáltatások formájában.

- Mindkét szervezetben prioritásként jelenik meg a termelők éghajlatváltozással összefüggő ismereteinek, tudásának, tapasztalatainak bővítése. Ezen szolgáltatásokhoz való hozzáférésben ugyanakkor erőteljesen érvényesülnek a méretgazdaságossági szempontok: a folyamatosan bővülő taglétszámmal rendelkező szentesi DélKerTÉSZ saját szaktanácsadói hálózatot épített ki, a kisebb taglétszámú nagykőrösi KER-TÉSZ Szövetkezet ezzel szemben többnyire külső szolgáltatóktól szerzi be a képzési, tanácsadási szolgáltatásokat.
- Mindkét termelői szervezetben hangsúlyt kaptak a környezeti fenntarthatósági szempontok, azonban a teljes termelési folyamat éghajlatvédelmi szempontokra érzékenyített koordinációja egyelőre csak a DélKerTÉSZ-ben vált gyakorlattá.
- Nagyléptékű éghajlatvédelmi beruházások egyik vizsgált termelői szervezetnél sem valósultak meg, amelynek hátterében a tagság szükségleteinek heterogenitása, valamint az a körülmény áll, hogy az éghajlati kihívásokhoz való alkalmazkodás a fejlesztési lehetőségeket az üzemek szintjén mérlegelő, egyéni döntések sorozatát igényli.
- A két szervezet közül a DélKerTÉSZ a fenntartható gazdálkodási gyakorlatok bevezetését megalapozó kísérletezésben is aktív szerepet vállal, K+F célú hazai és nemzetközi partnerségekben vesz részt, átvállalva a tagságtól a termék- és technológiai innovációk bevezetésével járó költségeket és kockázatokat.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra kerestünk a választ, hogy a zöldség-gyümölcs termelői szervezetek tevékenységi körében hogyan, milyen tartalommal jelennek meg a gazdálkodók éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodását segítő elemek, illetve, hogy mennyire képesek a termelői szervezetek tevékenységei/szolgáltatásai az éghajlatváltozás kihívásaihoz történő üzemszintű alkalmazkodást elősegíteni. Mindemellett hangsúlyt fektettünk annak megértésére is, hogy a termelői szervezetek tagságának alkalmazkodását segíteni hivatott szakpolitikai eszközök mennyiben teszik lehetővé az üzem- és területspecifikus klímaproblémák célzott kezelését.

Noha a termelői szervezetek éghajlatvédelmi tevékenységeinek szisztematikus összehasonlítására vállalkozó elemzések egyelőre nem születtek, a szakirodalmi tapasztalatok szerint a mezőgazdasági termelőket integráló termelői szervezetek számos területen eredményesek az éghajlatváltozás negatív következményével szembeni fellépésben. Az Európai Unióban elismert termelői szer-

vezetek a támogatáspolitikai által meghatározott keretrendszerben valósítják meg éghajlatvédelmi tevékenységeiket, melynek fő pilléreit a jogszabályi környezet által rögzített környezetvédelmi célkitűzések képezik.

Kutatásunk eredményei szerint a termelői együttműködések éghajlatváltozással összefüggő szerepvállalását az Európai Unióban markáns tagországi eltérések jellemzik, melyet alátámaszt a termelői szervezetek környezeti, éghajlatvédelmi célokraallokált forrásainak jelentős szórása (6,5-39,7 százalék). A termelői szervezetek vonatkozásában rendelkezésre álló idősoros támogatási adatok elemzése szerint a termelői szervezetek a korábbi programidőszakokban *nem mutattak diverzifikált alkalmazkodást az éghajlatváltozás által generált problémákhoz*. Az operatív programok keretében rendelkezésre álló működési támogatások legnagyobb részét a termelői szervezetek Európa-szerte a talaj- és vízminőséget pozitívan befolyásoló *integrált termelésre fordították*. Emellett meghatározóak voltak a *biológiai sokféleség szempontjából fontos élőhelyek megőrzése és a talajvédelem* érdekében tett intézkedések.

A tanulmányt megalapozó empirikus kutatás keretében vizsgált hazai termelői szervezetek esettanulmányai arra is rámutattak, hogy ugyanazon szabályozási, támogatáspolitikai környezetben a helyi kontextushoz igazodó alkalmazkodási utak körvonalazódnak. A termelői szerveződések éghajlatvédelmi szerepvállalásának jelenleginél jobb kiaknázása a termelői oldalon jelentkező, éghajlatváltozással összefüggő problémák tudatosítását, a támogatáspolitikai eszközök termőtájak klímakitettségihez jobban igazodó használatát, a teljes termelési folyamatot felölelő szaktanácsadást, valamint a már bevált kezdeményezések, természetstechnológiai, környezetgazdálkodási jó gyakorlatok terjesztését igényelné. Ezen fejlődési folyamatnak várhatóan lendületet ad a 2023-2027 közötti programidőszakban érvényesülő Közös Agrárpolitika, mely az éghajlatvédelmi kihívások kezelésében a korábbi programidőszakoknál hangsúlyosabban épít a gazdák kollektív fellépéseire.

Jegyzetek

- 1 https://agriculture.ec.europa.eu/farming/crop-productions-and-plant-based-products/fruit-and-vegetables/sector-reports_en
- 2 Magyarországon az 50/2017. évi FM rendelet alapján a termelői szervezetként történő elismerés iránti kérelmet az a szövetkezet vagy gazdasági társaság nyújthat be, amely legalább 10 termelő taggal rendelkezik, és amelynek saját vagy termelő tagjainak bizonylatokkal igazolt, az elismerés hatálya alá tartozó, forgalmazható termékeinek értéke az elismerési kérelem benyújtását megelőző egy évben meghaladta a 250 millió forintot (Forrás: 50/2017. (X. 10.) FM rendelet a zöldség-gyümölcs termelői szervezetekről).
- 3 Tekintve, hogy az elismeréssel nem rendelkező termelői szervezetek nem kötelezettek adatszolgáltatásra, az EU- szintű termelői szervezetekre vonatkozó kutatások és felmérések szinte kizárólag az elismert szerveződések jellemzőit, tevékenységeit vizsgálják.

- 4 Az uniós pénzügyi támogatásnak rendeletben meghatározott keretösszege nincsen, azt a termelői szervezetek által forgalmazott zöldség-gyümölcstermékek értékének arányában kell meghatározni. Az új KAP-rendelet (2021/2115 EU rendelet) értelmében a 2023-tól kezdődő programidőszakban az uniós pénzügyi támogatás maximális mértéke: a) az adott termelői szervezet által forgalmazott termékek értékének 4,1 százaléka; b) a termelői szervezetek adott társulása által forgalmazott termékek értékének 4,5 százaléka; c) az adott transznacionális termelői szervezet vagy termelői szervezettársulás által forgalmazott termékek értékének öt százaléka lehet.
- 5 A tagállamok azon régióiban, ahol a gyümölcs- és zöldségágazatban a termelők szervezettségének foka jelentősen elmarad az uniós átlagtól, a tagállamok az 1308/2013/EU rendelet alapján elismert termelői szervezetek számára a bármely ilyen termelői szervezet által forgalmazott termékek értékének legfeljebb 10 százalékát kitevő nemzeti pénzügyi támogatást nyújthatnak, mely a működési alapot egészíti ki.
- 6 Integrált termelésen Bollers és munkatársai olyan mezőgazdasági termelési rendszert értenek, amely magas minőségű élelmiszereket és egyéb termékeket állít elő a természetes erőforrások és szabályozó mechanizmusok alkalmazásával a szennyező inputok helyettesítése és a fenntartható gazdálkodás biztosítása érdekében (Bollers et al. 2004). A Wijnands és munkatársai által megfogalmazott definíció szerint az integrált termelés agroökológián és rendszerszemléletű megközelítésen alapuló fenntartható mezőgazdasági termelés, amelynek célja, hogy hozzájáruljon a fenntartható, rugalmas, jövedelmező gazdálkodási rendszerek kialakításához (Wijnands et al. 2018).
- 7 Az első hazai elismert termelői szervezet a dán szövetkezeti mintára 52 helyi termelő kezdeményezésére 1995-ben létrehozott Mórakert Szövetkezet volt, amely az elemzések szerint a taglétszám és a forgalom alakulásában a 2000-es évek közepére elért sikereit a szakszövetkezeti előzményekkel szervezetenként összefüggő tagi bizalomnak köszönhetette (Szabó 2010; Horváth 2014).
- 8 Az EU-csatlakozáskor 87 előzetesen és nyolc véglegesen elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezet működött az országban (Biró et al. 2015).
- 9 Az első törvény hatályba lépésekor nehézséget jelentett, hogy a termelői szervezetek alapszabályai nem feleltek meg a szövetkezeti törvény követelményeinek, így a szövetkezeti törvény módosítására volt szükség ahhoz, hogy a szövetkezetként megalakult termelői szervezetek a cégbejegyzésen be tudják jegyezni. Problémát jelentett az EU 2200/96 alaprendeletének értelmezése is. Az egy tag=egy szavazat elvének értelmezési hibája miatt az FVM kezdetben nem fogadta el a termelői szervezetek gazdasági társasági formában történő megalakulását. A 2006-ban megjelent 83/2006 FVM rendelet módosította a 60/2005 FVM rendeletet, hogy összhangot teremtsen a 2006. évi szövetkezeti törvénnyel. A későbbiekben a termelői értékesítő szervezetek elismerésének szabályait az 50/2017. (X. 10.) FM rendelet rögzítette, mely jelenleg is hatályos.
- 10 Az elismert szerző termelői szervezetek listáját az Agrárminisztérium minden évben közzéteszi, a részletes szervezeti adatok azonban csak 2020-ig állnak nyilvánosan rendelkezésre.
- 11 A FIBL kutatási eredményei azt támasztják alá, hogy az ökológiai művelés alatt álló talajok jobban alkalmazkodnak az éghajlatváltozással kapcsolatos szélsőséges időjárási eseményekhez, mint a konvencionális művelés alatt álló talajok (FIBL és ÖMKI 2022).
- 12 Az iskolagyümölcs- és iskolazöldség-program európai uniós társfinanszírozású program, amelyben Magyarország 2010-től kezdődően vesz részt. A 2020/2021-es tanévben 2 315 általános iskola 534 000 tanulója részesül támogatásban. A 2020/2021-es tanévben rendelkezésre álló európai uniós forrás összege 1,2 milliárd forint, míg a hazai költségvetés a 2021-es költségvetési évre 2,55 milliárd forint forrást biztosít. (Forrás: Végső előterjesztői indoklás az iskolagyümölcs- és iskolazöldség-program végrehajtásáról szóló 15/2021. (III. 31.) AM rendelethez - Indokolások Tára 2021, 44.)
- 13 A vizsgált időszakban a termelői szervezet által lehívott 376 millió forint összegű támogatás háromnegyedét (281 millió Ft) tette ki a működési alapok keretében felhasznált forrás, míg az iskolagyümölcs-program keretében a lehívott támogatás összege elérte a 94,7 millió forintot (Forrás: MÁK támogatási adatok).

- 14 A MÁK támogatási adatbázis alapján a DélKerTÉSZ 2010-2023 között közel 9,5 milliárd forint támogatáshoz jutott, melynek 98,0 százalékát az operatív programok megvalósítását biztosító működési alapok támogatása tette lehetővé.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányt megalapozó kutatás elvégzésére az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” című, Dr. Kovács Katalin vezetésével zajló (K 132975) OTKA kutatás adott lehetőséget. A kutatásban való részvétel lehetőségéért ezúton szeretnénk kifejezni köszönetünket a kutatás vezetőjének.

Irodalom

- Apáti F. (2021): A zöldség-gyümölcs ágazat helyzete, versenyképessége és szükséges fejlesztési irányai. *Agrárrium*7, 2021. január 14.
- Apáti F., Gonda I. (2012): Az almaágazat múltja, jelene és jövőbeni kilátásai. *Agrofórum*, 43., 7-12.
- Berkum, S. v., Dengerink, J., Ruben, R. (2018): *The food systems approach: sustainable solutions for a sufficient supply of healthy food*. Wageningen Economic Research, Wageningen <https://doi.org/10.18174/451505>
- Bijman, J., Höhler, J. (2023): Agricultural cooperatives and the transition to environmentally sustainable food systems. In: Elliott, M., Boland M. (eds): *Handbook of Research on Cooperatives and Mutuals*. Elgaronline, 313–332. <https://doi.org/10.4337/9781802202618.00031>
- Biró Sz. (szerk.), Rácz K. (szerk.), Csörnyei Z., Hamza E., Varga E., Bene E., Miskó K. (2015): *Agrár- és vidékfejlesztési együttműködések Magyarországon*. Agrárgazdasági Könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Bittsánszky M. (2022): Zöldség- és gyümölcstermelői szervezetek támogatása. *Magyar Mezőgazdaság*, 2022. december 2.
- Boller, E.F., Avilla, J., Joerg, E., Malavolta, C., Wijnands, F.G., Esbjerg, P. (2004): *Integrated Production Principles and Technical Guidelines*. IOBC wprs Bulletin, 2.
- Bonroy, O., Garapin, A., Hamilton, S.F., Souza Monteiro, D.M. (2019): Free-riding on product quality in cooperatives: lessons from an experiment. *American Journal of Agricultural Economics*, 101., 89–108. <https://doi.org/10.1093/ajae/aay025>
- Burnham, M., Ma, Z. (2016): Linking smallholder farmer climate change adaptation decisions to development. *Climate and Development*, 4., 289–311. <https://doi.org/10.1080/17565529.2015.1067180>
- Candemir, A., Duvaléix, L., Latruffe, L. (2021): Agricultural cooperatives and farm sustainability – A literature review. *Journal of Economic Surveys*, 4., 1118–1144. <https://doi.org/10.1111/joes.12417>
- Cook, M.L., Chaddad, F.R. (2004): Redesigning cooperative boundaries: the emergence of new models. *American Journal of Agricultural Economics*, 5., 1249–1253. <https://doi.org/10.1111/j.0002-9092.2004.00673.x>
- Crane, T. A., Roncoli, C., Hoogenboom, G. (2011): Adaptation to climate change and climate variability: the importance of understanding agriculture as performance. *NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences*, 3–4., 179–185. <https://doi.org/10.1016/j.njas.2010.11.002>
- Csikai M., Takács E., Kruzsliz P., Kovács L., Nagy Z. (szerk.) (2010): *Ötven év tükrében. Fotók - dokumentumok - adatok a szentesi Árpád Agrár Zrt. öt évtizedéből*. Ünnepi Kiadvány, Árpád Agrár Zrt., Szentes
- Dania, W.A.P., Xing, K., Amer, Y. (2018): Collaboration behavioural factors for sustainable agri-food supply chains: a systematic review. *Journal of Cleaner Production*, 10., 851–864. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.148>

- Deng, L., Chen, L., Zhao, J., Wang, R. (2021): Comparative analysis on environmental and economic performance of agricultural cooperatives and smallholder farmers: the case of grape production in Hebei, China. *Plos One*, 1., e0245981. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245981>
- Domján E. (2013): *Termelői együttműködések vizsgálata a zöldség-gyümölcságazatban*. Doktori Értekezés. Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő https://szie.hu/file/tti/archivum/Domjan_Erika_ertekezés.pdf (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- Dudás Gy. (2009): A TÉSZ-en keresztüli értékesítést motiváló tényezők és körülmények. *Gazdálkodás*, 5., 404–412.
- Dudás Gy., Juhász A. (2013): A magyarországi TÉSZ-ek gazdasági szerepének vizsgálata számviteli megközelítés alapján. *Gazdálkodás*, 3., 282–292.
- Duvaléix, S., Lassalas, M., Latruffe, L., Konstantidelli, V., Tzouramani, I. (2020): Adopting Environmentally Friendly Farming Practices and the Role of Quality Labels and Producer Organisations: A Qualitative Analysis Based on Two European Case Studies. *Sustainability*, 12., 10457. <https://doi.org/10.3390/su122410457>
- Fodor Z. (2013): Zöldség-gyümölcs TÉSZ-ek helyzete Magyarországon. *Agrofórum*, 48., 67–70.
- Furoc-Paelmo, R., Cosico, R.S.A., Cabahug, R.E.D., Castillo, A.K.A., Castillo, A.S.A., Visco, R.G. (2018): Farmers' perception on the sustainability of as a climate change adaptation strategy in Agusan Del Sur and North Cotobato, Philippines. *Journal of Environmental Science and Management*, 1., 45–60. https://doi.org/10.47125/jesam/2018_1/05
- Grashuis, J., Su, Y. (2019): A review of the empirical literature on farmer cooperatives: performance, ownership and governance, finance, and member attitude. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 90., 1–26. <https://doi.org/10.1111/apce.12205>
- Hamar A. (2016): Termelői szerveződések a zöldség-gyümölcs ágazatban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 345–369.
- Hamar A. (2017): Termelői szervezetek a zöldség-gyümölcs ágazatban és a termelőkkel való kapcsolataik változása. *Gazdálkodás*, 1., 27–41.
- Hamar A., Kovács K., Váradi M.M. (2016): „Azért kell a föld, hogy ha a fiam mezőgazdaságból akar élni, ne csak tehenész lehessen más telepén”. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 385–408.
- Horváth Z. (2010): Zöldség-gyümölcs termelők együttműködése, a TÉSZ-ek értékesítési és gazdasági helyzetének vizsgálata. PhD értekezés, Gödöllő. https://szie.hu/file/tti/archivum/Horvath_Zoltan_ertekezés.pdf (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- Horváth Z. (2013): Termelői Értékesítő Szervezetek (TÉSZ-ek) szerepe a magyar kertészeti ágazatban. *Östermelő*, 3., 16–20.
- Horváth Z. (2014): Siker vagy kudarc a TÉSZ-ek szerepvállalása? A szentesi és mórakalmi TÉSZ összehasonlító elemzése. In: Takácsné György K. (szerk.): *Az átalakuló, alkalmazkodó mezőgazdaság és vidék*. XIV. Nemzetközi Tudományos Napok, Róbert Károly Főiskola, Gyöngyös
- Ireland P., Thomalla, F. (2011): *The Role of Collective Action in Enhancing Communities' Adaptive Capacity to Environmental Risk: An Exploration of Two Case Studies from Asia*. Version 1. PLoS Curr. 2011 October 24; 3: RRN1279. <https://doi.org/10.1371/currents.RRN1279>
- Kopytko, N. (2018): What role can a livelihood strategy play in addressing climate change? Lessons in improving social capital from an agricultural cooperative in Ukraine. *Climate and Development*, 8., 1–12. <https://doi.org/10.1080/17565529.2018.1442787>
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019): May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary. RELOCAL Deliverable 6.2. Joensuu, University of Eastern Finland. RELOCAL Case Study No 15/33 Final version, 1–42. <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/2023> [2023, 01/30]
- Kozak A. (2024): DG AGRI workshop a zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szerveződésekéről. Nemzeti Agrárgazdasági Kamara tájékoztatója. <https://www.nak.hu/tajekoztatasi-szolgaltatas/mezogazdasagi-termeles/107308-dg-agri-workshop-a-zoldseg-gyumolcs-agazatban-mukodo-termeloi-szervezodesekrol> (Letöltés: 2024. 08. 02.)

- Li, L. Jin, J., He, R., Kuang, F., Zhang, C., Qiu, X. (2022): Effects of social capital on farmers' choices of climate change adaptation behavior in Dazu District, China. *Climate and Development*, 1., 1–12. <https://doi.org/10.1080/17565529.2022.2061403>
- Lipper, L., Thornton, P. K., Campbell, B.M., Baedeker, T. (2014): Climate-smart agriculture for food security. *Nature Climate Change*, 4., 1068–1072. <https://doi.org/10.1038/nclimate2437>
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., Avelino, F. (2017): Sustainability transitions research: transforming science and practice for societal change. *Annual Review of Environment and Resources*, 1., 599–626. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102014-021340>
- Mwambi, M., Bijman, J., Mshenga, P., Oosting, S. (2020): Adoption of food safety measures: the role of bargaining and processing producer organizations. *NJAS: Wageningen Journal of Life Sciences*, 1., 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.njas.2020.100337>
- Naziri, D., Aubert, M., Codron, J.-M., Loc, N.T.T., Moustier, P. (2014): Estimating the impact of small-scale farmer collective action on food safety: the case of vegetables in Vietnam. *Journal of Development Studies*, 50., 715–730. <https://doi.org/10.1080/00220388.2013.874555>
- Ombogoh, D.B., Tanui, J., McMullin, S., Muriuki, J., Mowo, J. (2018): Enhancing adaptation to climate variability in the East African highlands: a case for fostering collective action among small-holder farmers in Kenya and Uganda. *Climate and Development*. 1., 61–72. <https://doi.org/10.1080/17565529.2016.1174665>
- Owen, G. (2020): What makes climate change adaptation effective? A systematic review of the literature. *Global Environmental Change*, 5. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102071>
- Paul, C. J., Weinthal, E.S., Bellemare, M. F. Jeuland, M.A. (2016): Social capital, trust, and adaptation to climate change: Evidence from rural Ethiopia. *Global Environmental Change*. 1., 124–138. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.12.003>
- Rodima-Taylor, D. (2012): Social innovation and climate adaptation: Local collective action in diversifying Tanzania. *Applied Geography*, 4., 128–134. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2011.10.005>
- Rácz K. (2023): Együttműködések az élelmiszergazdaságban. Tézisfüzet. Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Program <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/7a6660cf-3112-4ad7-b4c6-51d1f4a03f9b/content> (Letöltés: 2024. 07. 15.)
- Silici, L., Rowe, A. Suppiramaniam, N., Knox, J.W. (2021): Building adaptive capacity of smallholder agriculture to climate change: evidence synthesis on learning outcomes. *Environmental Research Communications*, 12. <https://doi.org/10.1088/2515-7620/ac44df>
- Su, Y., Cook, M.L. (2020): Advances in agricultural cooperative research since 2007: a review of Chinese agricultural economics literature. *Annals of Public and Cooperative Economics*. 4., 519–543. <https://doi.org/10.1111/apce.12273>
- Szabó, G. G. (2010): The Importance and Role of Trust in Agricultural Marketing Co-Operatives, *Studies in Agricultural Economics*, 112., 5–22. doi: 10.22004/ag.econ.93119
- Szabó G. G. (2013): Gondolatok az élelmiszer-gazdasági szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről. *Gazdálkodás*, 3., 203–223.
- Tamási M. (1986): A kezdettől a KZR-ig. *Tolna megyei Népiújság*, 153–179.
- Yu, L., Nilsson, J., Li, Y., Guo, M. (2023): Cooperative membership and farmers' environment-friendly practices: Evidence from Fujian, China. *Heliyon*, 9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e20819>
- Van Herck, K. (2014): *Assessing efficiencies generated by agricultural Producer Organisations*. Report for the EU DG Competition. https://ec.europa.eu/competition/publications/agricultural_producers_organisations_en.pdf (Letöltés: 2024. 07. 10.)
- Westerink, J., Termeer, C., Manhoudt, A. (2020): Identity conflict? Agri-environmental collectives as self-governing groups of farmers or as boundary organisations. *International Journal of the Commons*, 1., 388–403. <https://doi.org/10.5334/ijc.997>
- Wijnands, F., Malavolta, C., Alaphilippe, A., Gerowitt, B., Baur, R. (2018): *Integrated production IOBC-WPRS objectives and principles*. IOBC– WPRS Commission IP Guidelines 4th edition. https://iobc-wprs.org/wp-content/uploads/2022/06/IOBC-WPRS_IP_objectives_and_principles_4th_edition_2018_EN.pdf (Letöltés: 2024. 07. 10.)

Zhou, J., Yang, Z., Li, K., Yu, X. (2019): Direct intervention or indirect support? The effects of cooperative control measures on farmers' implementation of quality and safety standards. *Food Policy*, 7. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2019.05.01>

Dokumentumok, egyéb források

- Agrárminisztérium (2021): *Jelentés az agrárgazdaság 2020. évi helyzetéről*. Agrárminisztérium
- Agrárminisztérium (2023): *Elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetek listája*. <https://kap.gov.hu/zoldsegyumolcstermeloiszervezetek> (Letöltés: 2024. 02. 05.)
- Délalföldi Kertészek Szövetkezete (2010): „Szentesi paprika” ortalom alatt álló földrajzi jelzés (OFJ) földrajzi árjelző bejegyzése iránti kérelemhez. https://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/a/2b/20000/Szentesi_paprika_termekleiras.pdf (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- EASAC (2021): *Key Messages from European Science Academies for UNFCCC COP26 and CBD COP15 The urgency of the climate and biodiversity crises requires closer coordination between UNFCCC and CBD*. https://easac.eu/fileadmin/user_upload/EASAC_Commentary_COP26__COP15_Agust2021.pdf (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- European Commission (2018): *The contribution of Producer Organisations to an efficient Agri-food Supply Chain* https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/79e708ae-dc23-4409-9bf1-542b43dff6d2_en?filename=conference-pos-brochure-sept2018_en.pdf&prefLang=hu (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- European Commission (2019a): *Study of the best ways for producer organisations to be formed, carry out their activities and be supported. Final report*. Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussels <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2c31a562-eef5-11e9-a32c-01aa75ed71a1> (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- European Commission (2019b): *Producer Organisations. Key facts and findings*. DG AGRI, Unit G1. Brussels https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fagriculture.ec.europa.eu%2Fdocument%2Fdownload%2F4cb0b411-69dc-4bfc-a51c-35aca006a05c_en%3Ffilename%3Dproducer-organisations-key-facts-and-finfings_en.pptx&wdOrigin=BROWSELINK (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- European Commission (2022): *Synthesis of evaluation reports from Member States regarding their national strategies for sustainable 2013-2018 operational programmes in the fruit and vegetables sector. Executive Summary*. Brussels <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/11934224-76a8-11ed-9887-01aa75ed71a1/language-en> (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- FIBL és ÖMKI (2022): *Talaj és klíma Az ökológiai gazdálkodásban alkalmazott talajművelés éghajlatra gyakorolt hatása*. <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1389-talaj-es-klima.pdf> (Letöltés: 2024. 08. 02.)
- Központi Statisztikai Hivatal (2022): *Tájékoztató adatbázis. Gazdaságstatisztika*. <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?lang=hu> (Letöltés: 2024. 09. 04.)
- Szentesi Paprika OFI termesztési és minőségbiztosítási kézikönyve*. TÉSZ-ÉSZ Nonprofit Kft., Délalföldi Kertészek Szövetkezete

A rugalmasítás határán: bér munkaviszonyok a kertészeti ágazatban

The limits of flexibilization: wage labour relations in the horticultural sector

VIGVÁRI ANDRÁS, NÉMETH KRISZTINA

VIGVÁRI András: tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; vigvari.andras@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5181-7596>

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; nemeth.krisztina@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

KULCSSZAVAK: mezőgazdasági bér munka; alkalmi munka; munkaerőhiány; munkaintenzív ágazatok; munkakapcsolatok

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban egy alföldi kisváros kertészeti üzemeinek munkaviszonyait vizsgálva arra keressük a választ, hogy milyen strukturális okok járulnak hozzá az ágazatban tapasztalható munkaerőhiányhoz, e hiány milyen formákban jelenik meg és milyen adaptációs módokat hív elő a különféle üzemtípusokban. Elemzésünkben bemutatjuk, hogy a munkáltatói szerepben lévő, különböző méretű és helyzetű kertészetek miként próbálnak alkalmazkodni az egész ágazatot jellemző foglalkoztatási kihívásokhoz, azaz milyen stratégiákkal igyekeznek munkásaikat megtartani. Eredményeink azt mutatják, hogy a nagyüzemi kertészetek elsősorban a bér munkaviszonyok rugalmasításán (munkaerőkölcsonzés, teljesítményalapú bérezés) keresztül igyekeznek választ adni a munkaerőhiánnyal összefüggő kihívásokra. Ezzel szemben a családi, főliás kertészetek elsősorban a patrónus-kliens viszonyok megerősítésére alapozzák adaptációs stratégiájukat. Emellett megvilágítjuk a munkavállalói perspektívát is: bemutatjuk a mezőgazdasági bér munkások társadalmi helyzetét, sérülékenységet, valamint néhány olyan jellemzőt, amit vonzónak vagy problémának tekintenek a kertészeti kis- és nagyüzemek munkaszervezetében. Eredményeink azt mutatják, hogy a gépesítés és a rugalmas foglalkoztatási formák bevezetéséhez a különböző méretű és tőkével rendelkező kertészetek eltérő módon és mértékben tudnak alkalmazkodni. Adaptációs stratégiájuk sikere azonban nem pusztán a kertészetek gazdasági helyzetétől, tőkeellátottságától, üzemméretétől és technológiákhoz való viszonyától függ, hanem olyan strukturális folyamatok is befolyásolják, mint a birtokkoncentráció vagy a foglalkoztatási viszonyok mezőgazdaságon túlmutató átrendeződése.

András VIGVÁRI: research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; vigvari.andras@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5181-7596>

Krisztina NÉMETH: research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; nemeth.krisztina@rtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

KEYWORDS: agricultural waged work; casual labour; labour shortages; labour-intensive sectors; labour relations

ABSTRACT: *This paper, based on small-scale sociological-ethnographic fieldwork examining labour relations in the forced vegetable production sector of a small town on the Hungarian Great Plain, aims to reveal how structural causes contribute to the labour shortage in this sector, what forms it takes on different types of farms and how they react to it. The analysis shows, from the employers' perspective, how horticultural enterprises of various sizes and in different situations try to adapt to employment challenges that characterise the agricultural sector; that is, how they develop strategies to retain their workers. It also sheds light on the employees' perspective by revealing the social situation and vulnerability of agricultural waged workers, and some of the characteristics they consider attractive or problematic in the work organisation of small and large horticultural enterprises.*

Our results show that horticultural enterprises of different sizes and economic power can adapt unevenly to the introduction of mechanisation and flexible forms of employment. However, the success of their adaptation strategies does not depend only on their economic situation, the size of the farm and their relation toward technology. The results of our fieldwork show that labour shortages have become a major problem for all organisations in our field, and that this is a fundamental threat to the productivity and success of the sector. Our research also revealed that different farms have responded differently to changing employment conditions. Large-scale farms have primarily responded to labour shortage by mechanisation and expanding flexible employment conditions. By contrast, capital-poor, family farms rely on the advantages of being small-scale and try to retain workers through the strength of patron-client relationships based on interpersonal relations and the family work organisation.

However, our research has also highlighted the limitations of these coping strategies. We argue that the flexibilization characteristic of agricultural wage-labour relations in recent decades has reached its limits in all types of farms in the horticultural sector in our field. Although large-scale farms are better able to apply flexibilization, the lack of a stable and reliable workforce with professional experience has already had a negative impact on their productivity. In small-scale farms, it is difficult to integrate flexibilization into work organisation, and capital-poor enterprises find it more difficult to take advantage of these innovations. Inequalities between farms can thus be seen not only in terms of different economic and market positions and technological development, but also in terms of labour relations, which further reinforces polarisation.

Bevezetés

Noha a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe az ágazat modernizációjával folyamatosan veszített jelentőségéből az elmúlt évtizedekben, a periférikus vidéki térségekben a munkaintenzív ágazatok (így a zöldség- és gyümölcsstermesztés) ma is kulcsfontosságúak az ott élő népesség foglalkoztatásában és integrációjában (Koós 2016; Kovács 2012). A mezőgazdasági foglalkoztatásban azonban a munkaerő biztosítása komoly problémát jelent, ami a legutóbbi időszakban új-fajta kihívások elé állította a termelőket. Az ágazatban tapasztalható munkaerőhiány különösen a 2015 utáni időszakban ért el kritikus szintet, ami egyfelől a vidéki népesség elöregedésével és szelektív elvándorlásával, másfelől előbb a közfoglalkoztatással, majd az újraparosítással bővülő foglalkoztatással hozható összefüggésbe (Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024). A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a mezőgazdaságban tapasztalható munkaerőhiány markánsan átformálta az ágazat bér munkaviszonyait és érzékenyen hatott a helyi szintű bér munkapiacok szerveződésére is (Koós 2016, 2022; Koós et al. 2024; Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024).

A mezőgazdasági foglalkoztatási viszonyok átalakulása és a növekvő munkaerőhiány globális tendenciának nevezhető, amely az üzemszervezeteket új megoldásokra kényszeríti (Murali, Balakrishnan 2012; Prasad 2017), ugyanakkor egyre bizonytalanabbá teszi a munkaviszonyokat és -körülményeket, valamint egyre sérülékenyebbé a munkavállalók helyzetét (Fiałkowska, Matuszczyk 2021; Hedberg 2021; Siegmann, Quaedvlieg, Williams 2022). A nyugat-európai országokban a termelők a munkaerőhiányra évtizedek óta a migráns munkaerő alkalmazásával válaszolnak, s ez a gyakorlat Magyarországon – némi időbeli késéssel és termőtájanként eltérő mértékben – is jelen van (Hamar 2015, 2016, 2017; Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024).

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a szentesi hajtatasos zöldségtermesztési ágazat munkaviszonyainak szociológiai-etnográfiai terepmunkán alapuló vizsgálatán keresztül értelmezzük a helyi munkaerőpiaci folyamatokat, és választ adjunk arra a kérdésre, hogy milyen strukturális okok járulnak hozzá az ágazatban tapasztalható munkaerőhiányhoz. Arra teszünk kísérletet, hogy a mezőgazdasági bér munkaviszonyok alakulását relacionálisan, azaz a munkáltatók és a munkavállalók szempontjából egyaránt vizsgáljuk, és feltárjuk a köztük létrejövő munkakapcsolatok sajátosságait. Egyfelől a munkavállalói perspektíva bevonásával elemezzük a mezőgazdasági bér munkások strukturális helyzetét és munkaerőpiaci pozíciójuk sérülékenységet. Másfelől arra keressük a választ, hogy a munkáltatói szerepben lévő, különböző méretű és piaci helyzetű gazdaságok miként alkalmazkodnak a munkaerőhiány keltette kihívásokhoz, és milyen adaptációs stratégiákat, gyakorlatokat alkalmaznak munkavállalóiak rekrutációja és megtartása érdekében.

Kutatásunk vizsgálati léptéke lokálisan (Szentes városa) és ágazati szinten (hajtatasos zöldségtermesztés) egyaránt meghatározott, írásunk főbb megállapításai mégis tágabb relevanciával bírhatnak, betekintést nyújtva a mezőgazdasági (és a periférikus vidéki terekre jellemző) bér munkaviszonyok alakulásába. Tanulmányunkban rövid áttekintést nyújtunk a mezőgazdasági bér munkaviszonyok történeti változásairól, majd bemutatjuk az általunk vizsgált kutatási terep főbb gazdaság- és társadalomtörténeti sajátosságait. Írásunk a szentesi kertészeti üzemek bér munkaviszonyainak elemzésére fókuszál: ennek során a birtok- és üzemsztruktúráinak leírásakor a munkáltatókat, majd a kertészeti üzemekben dolgozó munkavállalói csoportokat mutatjuk be. Tanulmányunkban feltárjuk, hogy a különböző méretű és termesztési technológiájú üzemek milyen adaptációs stratégiát dolgoznak ki az állandó és szezonális munkaerő biztosítására és megtartására, valamint, hogy az alkalmazott stratégiák és gyakorlatok milyen mértékben képesek igazodni a munkavállalók sérülékeny strukturális helyzetéhez és ebből fakadó igényeihez.

Bér munkaviszonyok a hazai mezőgazdaságban

A mezőgazdasági bér munkaformák a 19. század második fele óta meghatározó munkaviszonynak számítanak a magyar mezőgazdaságban. A jobbágyfelszabadítás után végbement kapitalista átalakulás a bér munkán alapuló nagybirtokrendszer gyors kiépülését és az agrárproletariátus kialakulását hozta magával, amely két karakteres munkavállalói csoportra, az uradalmi cselédségre és a szezonmunkákat végző summásságra tagolódott (Illyés 2005[1936]; Katona 1965). A 19. század végén kialakult agrárproletariátus a korszak legkiszolgáltatottabb és legbizonytalanabb egzisztenciájú társadalmi csoportjának számított: rossz lakhatási körülmények között éltek és időszakos szerződésük volt (a cselédek esetében egy év, a summások esetében a munkacsúcsok ideje) az őket alkalmazó nagygazdaságokkal (Illyés 2005[1936], Mikle 2024). Az államszocializmus jelentős változásokat hozott a mezőgazdasági bér munkaviszonyokban. A kollektivizálás következtében egyrészt fokozatosan csökkent a mezőgazdasági dolgozók száma a bér munkások között, egyre többen az iparban találták meg számításukat. Másrészt a nagybirtokok helyén megalakult állami gazdaságok az uradalmi cselédségre jellemző bér munkaviszonynál stabilabb, biztonságosabb foglalkoztatást kínáltak. Az 1945 előtti kapitalista időszakkal összevetve pedig az alkalmi munka szerepe is lényegesen visszaszorult a mezőgazdaságban (Hamar 2016).¹

A rendszerváltást követően az állami és szövetkezeti földtulajdon privatizációja rendkívül szétaprózott birtokstruktúrát hozott létre, amely erőteljesen átformálta a mezőgazdasági bér munkaviszonyokat is (Kovách 2016; Kovács, Bihari, Váradi 1998). A téeszek és az állami gazdaságok privatizációja következtében rohamosan csökkent a mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó bér munkások száma, míg a privatizáció és a kárpótlási folyamat eredményeként az ágazaton belül megnőtt az önfoglalkoztató, családi gazdaságok aránya. Az érintett családok gyakran kényszerből vágtak bele a mezőgazdasági termelő tevékenységbe (Kovács, Bihari 1998). A rendszerváltás korai éveiben a mezőgazdasági bér munka jelentősége visszaszorult: a nagyüzemek foglalkoztatási kapacitásai erőteljesen szűkültek, az újonnan létrejövő kisgazdaságok pedig legfeljebb informálisan foglalkoztattak bér munkásokat (Hamar 2016; Koós 2016; Mikle 2024).

Az 1990-es évek második felétől kezdve a birtokstruktúrában erőteljes koncentrációs folyamatok kezdődtek, amelyeket a 2004-es európai uniós csatlakozás csak felgyorsított (Kovách 2016). A birtokkoncentrációs folyamatok elsősorban az újonnan létrejövő családi gazdaságokat érintették: nagy részük életképtelenné vált és tönkrement a kialakuló újkapitalista viszonyok között (Kovács, Bihari 1998). A megszűnő kisgazdaságok helyén a tőkeerősebb családi gazdaságokból egy új középbirtokosi réteg nőtt ki, ami megbontotta a korábbi korszak duális – nagyüzemekre (téeszek, állami gazdaságok) és családi (háztáji) gazdaságokra – tagolódo birtok- és üzemsztruktúráját (Koós 2016). A birtokkoncentrációs folyamatok a mezőgazdasági bér munkaviszonyokat is átalakították. A családi kisbirtokok kö-

zött erőteljesen visszaszorult az önfoglalkoztató üzemek száma és aránya, az erősödő középbirtokoknak – különösen a munkaintenzív zöldség- és gyümölcságazatban – ugyanakkor egyre nagyobb igénye lett az állandó és főként az időszakos munkaerőre (Hamar 2016; Koós 2016; Koós et al. 2024).

Az újonnan kialakuló mezőgazdasági bérmmunkásréteg jórészt a megszűnő kisbirtokos családi gazdaságok tagjaiból, illetve a tartósan munkanélkülivé vált vidéki szegények (gyakran romák) bővülő köréből rekrutálódott, ami hozzájárult a szektor etnicizálódásához is (Hamar 2016; Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024; Vigvári 2016). Hamar Anna kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a 2000-es évektől a mezőgazdasági foglalkoztatást egyre inkább az alkalmi (szezonális) bérmmunkaviszonyok határozták meg: míg a mezőgazdaságból egész évben megélő, főfoglalkozású dolgozók száma erőteljesen csökkent, addig az alkalmi munkavállalói réteg folyamatosan bővült (Hamar 2016, 98–99.; lásd még e számban Koós et al. 2024 és Kovács et al. 2024).² Az alkalmi munkára épülő bérmmunkapiac ugyanakkor erőteljes időbeli és térbeli hullámzást mutat. A munkaerő iránti kereslet egyrészt a munkacsúcsok idején vált meghatározóvá:³ a nyári és őszi idényben sokszor nem állt rendelkezésre elég munkaerő, míg a téli és tavaszi időszakban sokan munka nélkül maradtak, megélhetésüket így az alkalmi foglalkoztatás, a szociális transzferek és a közfoglalkoztatás kombinálása biztosította (Hamar 2016; Kovai, Vigvári 2020; Váradi 2016). Az erős szezonális és az egyre gyakoribbá váló időszakos munkaerőhiány miatt az ágazatban a 2000-es évektől egyre nagyobb lett a migráns munkaerő alkalmazásának jelentősége. A 2000-es és 2010-es években a migráns munkaerő a szomszédos országok, Románia és Ukrajna magyarok lakta területeiről, valamint a Vajdaságból érkezett (Hamar 2015, 2017), a külföldi idénymunkások napjainkban is e vidékekről származnak, ám többségüket mára romák alkotják, s ez a változás is hozzájárult a szezonális foglalkoztatás etnicizálódásához (Kovács, Váradi 2024; Kovács et al. 2024).

A mezőgazdaság foglalkoztatási szerkezetének nemzetközi tendenciákat követő átalakulása és rugalmassá válása (Koós et al. 2024), az állami szabályozás szintjén is változáshoz vezetett (Czirfusz et al. 2019). Az alkalmi munkavállalás 1997-es szabályozása után a rugalmas foglalkoztatás széles körű elterjedéséhez a 2010-ben elfogadott egyszerűsített foglalkoztatásról szóló LXXV. törvény⁴ járult hozzá, ami alacsony összegű, fix terheket vezetett be a munkáltatók számára (Koós 2016, 86.; Koós et al. 2024). Az új törvény vitathatatlanul hozzájárult a mezőgazdasági idénymunkán alapuló bérmmunkaviszonyok kifehérítéséhez és a fekete foglalkoztatás visszaszorulásához, ám a munkavállalók bizonytalan és kiszolgáltatott helyzetét is konzerválta. Az egyszerűsített foglalkoztatás egyrészt nem írja elő az írásos munkaszerződés megkötését, másrészt az alacsony járulékköltségek következtében a munkáltató nem fizet az alkalmi munkavállaló után egészségügyi hozzájárulást, így fennáll annak veszélye, hogy ezek a munkavállalók kiszorulnak a társadalombiztosítási ellátásból (Kovai, Vigvári 2020).⁵

Az időszakos és rugalmas foglalkoztatás az akár hirtelen változásokhoz is alkalmazkodni képes munkaszervezetek kiépülését követeli meg a munkaadóktól és a munkavállalóktól egyaránt, így a strukturális kényszerek mellett is bizonyos mozgásteret nyújt mindkét fél részére, s ez változatos munkaviszonyokat eredményez. A bér munkaviszonyok alakulását egyes kutatások szerint leginkább az üzemméret nagysága határozza meg (Hamar 2016; Vigvári 2016). A kisebb üzemekben gyakran nem a hagyományos bér munkaviszonyok, hanem a paraszti társadalomból áthagyományozott patrónus-kliens kapcsolatok a meghatározóak (Hofer 1991; Wolf 1973). A patrónus-kliens munkakapcsolatok szigorú és tartós hierarchián alapulnak, ahol a munkaviszonyt nem a szerződés, hanem a munkás (kliens) hosszú távú elköteleződése határozza meg munkaadója (patrónusa) felé. A kisgazdaságok számára a patrónus-kliens kapcsolatok legfőbb előnye a lojalításban rejlik: a munkakapcsolatok szigorú morális keretekbe ágyazódnak, a hosszú távú elköteleződés azt eredményezi, hogy a munkás a legnehezebb helyzetekben is kitart munkaadója mellett (Eisenstadt, Roniger 1980). A munkaadó a lojalitásért cserébe általában különböző jóléti szolgáltatásokat (például rugalmasabb munkaidő, *vis maior* esetén előrehozott fizetés vagy kölcsön) nyújt munkásának, ami hozzájárul ahhoz, hogy a munkakapcsolatok a hierarchia ellenére hosszú távon is fennmaradjanak. Az így elnyert munkavállalói lojalitás és elköteleződés fontos biztosíték az ingatag helyzetű kisgazdaságok számára, hiszen elenyészíti a foglalkoztatási formából fakadó bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot (Vigvári 2016).

A nagyobb üzemméretekre ezzel szemben a bér munka flexibilis változatai, főként a munkaerőkölcsönzés különböző formái jellemzőek, amelyekre egyes vidéki térségekben teljes piacok szerveződtek (Hamar 2016, 104–106.). Noha a munkaerőtoborzó és -szervező vállalkozók jobbra a piaci szabályok és erkölcsök szerint hozzák döntéseiket, a szervezés és a kiválasztás folyamatában – a summások toborzásához hasonlóan – máig döntő szerepet játszanak a lokalitáson, az etnicitáson és a rokonságon alapuló személyes kapcsolatok (Hamar 2016; Kovai, Vigvári 2020; Vigvári 2016; Virág 2010).

A mezőgazdasági bér munkapiacra 2015 után a korábbi időszaknál is erőteljesebben jelentkezett a munkaerőhiány. Az elapadó munkaerő-utánpótlás egyrészt demográfiai okokkal magyarázható: a vidéki terekben folyamatos a népességcsökkenés, a rendszerváltást követően a szezonális munkaerőpiacra szoruló munkavállalók fokozatosan kiöregednek, ráadásul egészségi állapotuk romlásához a koronavírus-járvány is hozzájárult (Koós 2022). A munkaerőhiány növekedését másrészt a 2015 után kibontakozó gazdasági konjunktúra befolyásolta, ami a foglalkoztatás rendszerváltás óta nem látott bővülését eredményezte és rekordszintre emelte a bér munka iránti keresletet a tartós munkanélküliséggel sújtott térségekben is (Kovai, Vigvári 2020; Kovács et. al 2024). A korábban jobbra mezőgazdasági alkalmi munkákból és szociális transzferekből élő népesség egyre nagyobb számban lépett be az ipari- építőipari bér munkapiacra, ami visszavetette a

mezőgazdasági alkalmi munkák iránti hajlandóságot. A magas foglalkoztatás, a folyamatosan emelkedő munkabérek és a szektort egyre inkább meghatározó munkaerőhiány a bér munkaviszonyokat is átrendezte: míg a munkavállalók alku-pozíciója erősen javult, addig a munkáltatóknak alkalmazkodniuk kellett a kialakult helyzethez.

A kutatás terepe és módszertana

Terepmunkánkat a 25 ezer főt számláló, kertészeti hagyományairól híres Szentesen végeztük 2020 és 2023 között. A mezővárosi gyökerekkel bíró dél-alföldi kisváros fejlődését a jó minőségű termőtalaj, a felszíni vizek bősége miatt történetileg meghatározta az öntözéses technológián alapuló boltgárkertészet. A kertészeti ágazat a földek kollektivizálását követően, nagyüzemi keretek között is sikeresen fejlődött tovább. Az 1960-as években a település határában termálvizet találtak, aminek segítségével a város termelőszövetkezeteiben a téli időszakban is fűthető termesztő berendezéseket (üvegházakat és nagyméretű fóliasátrakat) hoztak létre, ami lehetővé tette a paprika és a paradicsom primőr termelését és értékesítését (Kovács et al. 2019; Velkey, Mihály, Gál 2021). A termálvízen alapuló technológia azonban nemcsak nagyüzemi termelést befolyásolta, hanem a nagyüzemi integráció keretében működő kisüzemi (háztáji) ágazat fejlődését is meghatározta. A nagyüzemi keretek között művelt üvegházakat felfűtő, de ez után feleslegessé váló (és lehűtendő) melegvizet a térség ugyanis a telephelye mellett kialakított, és családok által a második gazdaság keretei között művelt fóliasátras kisgazdaságoknak juttatta.

Az államszocialista korszakban a szentesi hajtatasos kertészet a modernizált nagyüzemi struktúrán és az ezzel szoros szimbiózisban működő háztáji kisgazdaságok kooperációján alapult (Kovács et al. 2019; Velkey, Mihály, Gál 2021). A nagyüzem és kisüzem közötti együttműködés sikere a technológiai együttműködésen túl az értékesítésben rejlett: az 1975-ben létrehozott Korai Zöldségtermesztési Rendszer ugyanis a térség mellett a háztáji gazdaságokban megtermelt primőrzöldségek értékesítését is megszervezte, emellett a gazdálkodóknak az inputanyagok beszerzésében és szaktanácsadásban is segített (Velkey, Mihály, Gál 2021).

A rendszerváltásig tehát a város fejlődését a nagyüzemi (termelőszövetkezetek) és a kisüzemi (háztáji gazdaságok) termelés szimbiózisa alapozta meg, amely relatíve magas jövedelmet biztosított a zöldségtermesztésben résztvevő háztartások számára (Varga 2020; Velkey, Mihály, Gál 2021). Habár a rendszerváltás után a kertészetből élők és a kertészetben dolgozó munkavállalók száma fokozatosan csökkent, és társadalmi-gazdasági sérülékenységük is növekedett, a privatizációs folyamatok lefolyásának módja kulcsfontosságú szerepet játszott abban, hogy az államszocialista korszakban létrejött ökoszisztéma az újkapitalista viszonyok között, azokhoz igazodva is fennmaradt (Kovács et al. 2019; Velkey, Mihály, Gál

2021). Az ágazat túlélését egyrészt a legeredményesebb és a zöldségtermesztésben korábban is élenjáró szövetkezet sikeres átalakulása magyarázza: az egykori Árpád téesz (ma Árpád-Agrár Zrt.) nem esett szét, sőt, piacvezetőként és piacszervezőként van jelen a hajtatasos zöldségtermesztésben.⁶ Az ágazat továbbélése másrészt a DélKerTÉSZ (Dél-Alföldi Kertészek Szövetkezete) 2002-es megalapításának köszönhető, amely a Korai Zöldségtermesztői Rendszer mintájára a termelést, a felvásárlást és a piaci értékesítést egyaránt integrálja. A DélKerTÉSZ elsősorban ahhoz járult hozzá, hogy a birtokkoncentráció kedvezményezettjei, a megerősödő közepes vállalkozások mellett a birtokkoncentrációt elszenvedő kistermelői réteg is talpon tudjon maradni az újkapitalista viszonyok között (Kovács et al. 2019).

A fentiek következtében kutatási kérdésünk szempontjából Szentes bizonyos értelemben „kivételesen normális” (Ginzburg 2010[1993]) esetnek tekinthető, mert részben a kertészeti hagyományok, részben az átalakulás módja miatt, az önfoglalkoztató családi kertészetektől a nagyüzemig ma is többfajta üzemméret megtalálható a városban. Ezért ez a terep – éppen időbeli folytonosságánál, rétegzettségénél, valamint a hajtatasos kertészet munkaintenzitásánál fogva – kivételesen jó lehetőséget biztosít a mezőgazdaság eme ágazatában mutatkozó trendek és hatásaik megfigyelésére.

Empirikus eredményeink szociológiai-etnográfiai terepmunkán alapulnak: a többnapos „látogató” terepmunkák során félig strukturált interjúkat készítettünk⁷ szentesi kertészekkel, akik gazdaságuk szerkezete és mérete, valamint társadalmi helyzetük, képzettségük, életkoruk szerint is különböztek. Emellett igyekeztünk a különféle kertészetekben dolgozó főlíamunkásokat is felkeresni és megszólítani. A terepmunka során szakértői interjúk is készültek helyi szakemberekkel. Mindezt kiegészítettük egy hétnapos antropológiai-etnográfiai terepmunkával: Vigvári András összesen hét napot dolgozott ellenszolgáltatás nélkül egy-egy családi kertészetben. A főlíasátrakban végzett résztvevő megfigyelés (a betakarítás és növényápolás során végzett fizikai munka) nemcsak a munkások munkakörülményeibe nyújtott betekintést, hanem megismerhetővé és átélhetővé tette a munkaadók és munkások között létrejövő, összetett munkaviszonyt és kapcsolatot.

Mezőgazdasági bér munkaviszonyok a szentesi kertészeti üzemekben

A mezőgazdasági nagyüzemek az államszocialista időszakban a város legfontosabb munkaadóinak számítottak, és elsősorban a képzetlen munkaerő foglalkoztatásában játszottak fontos szerepet. A termelőszövetkezetek körüli háztáji gazdaságokban ezzel szemben a családi munkaszervezetek voltak meghatározóak, a termelés pedig keresetkiegészítő tevékenységként szolgált. A háztáji gazdaságok önfoglalkoztatói közül a legtöbben az iparban, illetve a közszolgáltatásokban

(egészségügyben, közigazgatásban, oktatásban) dolgoztak, és a kertészetre jól jövedelmező, keresetkiegészítő tevékenységként tekintettek.

A rendszerváltás és azt követő privatizációs folyamatok Szentesen is erősen átformálták a kertészeti ágazat foglalkoztatási szerkezetét. A korábbi duális foglalkoztatási struktúra helyét egy összetettebb, hármas üzemstruktúra vette át (1. táblázat). A kertészeti bér munkaviszonyokban továbbra is meghatározó szerep jut a nagyüzemi munkaszervezetnek, még ha a privatizációt megelőző évekhez képest kevesebb embernek kínál is állandó foglalkoztatást. A nagyüzem mellett a korábbi háztáji gazdaságokból kinövő közepes méretű gazdaságok, üzemméretükből adódóan, elsősorban a szezonális (alkalmi) foglalkoztatásban játszanak fontos szerepet. A rohamosan zsugorodó, önfoglalkoztató családi kertészetek a szocialista háztáji gazdaságok mintájára keresetkiegészítő tevékenységként végzik a kertészkedést, és termelésük szinte kizárólag a saját munkaerejükön alapul.⁸

1. táblázat: A szentesi kertészeti ágazat üzem- és foglalkoztatási struktúrája
Farm and employment structure in the horticulture sector of Szentes

A gazdaság típusa	Termelő berendezés jellemző mérete	Történeti beágyazottság	Foglalkoztatási viszonyok
Nagyüzemi, üvegház-as kertészeti telep	1 hektár felett	Az államszocialista nagyüzemi struktúra folytonossága és modernizációja	Állandó bér munka, időszakos foglalkoztatás, munkaerő kölcsönző cég
Bér munkára épülő, fóliás családi kertészet	2 000-7 000 m ²	A háztáji gazdaságból kinövő, a privatizáció után gyarapodó kertészeti vállalkozások	Időszakos (és néha állandó) munkaerő foglalkoztatása + önfoglalkoztatás és családi munkaerő
Önfoglalkoztató fóliás családi kertészet	2 000 m ² alatt	A háztáji gazdaság bázisán megmaradt önfoglalkoztató gazdaságok	Önfoglalkoztatás, családi munkaerő

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

Az üzemszerkezet átalakulásának eredményeként az állandó, stabil alkalmazást kínáló nagyüzemi foglalkoztatás szerepe lecsökkent, míg a megerősödő családi kertészeti vállalkozásoké felértékelődött, s ez a változás a korábbinál jóval inkább rugalmasított bér munkaviszonyokat hozott létre a helyi kertészeti ágazatban.

„Az azért látszik, hogy az a nagy-nagy mezőgazdaság, ami régen volt a városban, az azért jócskán eltűnt. Maradt egy-két dolog, az Árpád-Agrár Zrt. ugye, ő az egyedüli, aki ezen a területen olyan, hogy sokkal több embert foglalkoztat. (...) Úgyhogy a gazdaságok helyett jöttek inkább a kertészetek és a fóliák, úgyhogy az az, ami énszerintem most átvette jobban a 'hatalmat', és az próbálja meg bevonni azokat az embereket, akik régen ezekben a térszerekben, gazdaságokban dolgoztak. Na, de az már nem biztosít olyan biztos megélhetést, csak azoknak, akiké maga a gazdaság.” (Helyi munkaerőpiaci szakértő, városi önkormányzat)

A kertészetek birtokstruktúrájában és a munkaszervezetekben végbement változások átalakították az ágazat foglalkoztatási feltételeit; az alkalmi, szezonális foglalkoztatás térnyerése bizonytalanná tette a munkavállalást, kevésbé vonzóvá a munkakörülményeket, valamint sérülékennyé a munkavállalók szociális és egzisztenciális biztonságát.

Míg a 2008-as válságot követően a fóliamunkát még sokan kombinálták a közfoglalkoztatással és egyéb szociális transzferekkel (Hamar 2016; Kovai 2016; Váradi 2016), addig az utóbbi évek iparosítási hulláma, a foglalkoztatás és az elhelyezkedési lehetőségek bővülése miatt egyre kevesebben jelentkeznek munkavégzésre a kertészetekben. Így a kertészeti ágazat bér munkaviszonyait leginkább meghatározó jelenség mára – üzemmérettől függetlenül – a munkaerőhiány lett, ami erősen formálja a munkáltatók és a munkavállalók közötti bér munkaviszonyokat.

Kutatási eredményeink azonban arra is rámutatnak, hogy a munkaerőhiánnyal kapcsolatos kihívások az eltérő üzemmérettű gazdaságok bér munkaviszonyait különféleképpen és különböző mértékben befolyásolják, és azok más-más módon alkalmazkodnak a foglalkoztatási viszonyok átalakulásához. Tanulmányunk további részében először a munkavállalói oldal strukturális helyzetét és mozgásterét, majd üzemméret szerint haladva, a munkáltatói oldal sérülékenységet és lehetőségeit elemezzük.

A szentesi kertészeti üzemek munkavállalói

A szentesi kertészeti ágazat munkavállalóinak döntő többségét két karakteres csoport, a nyugdíjas (elsősorban női) munkavállalók, valamint az alacsony képzettségű, bizonytalan gazdasági és családi háttérből érkező, sok esetben roma, középkorú nők teszik ki. E munkavállalók jellemzően a sérülékenyebb társadalmi csoportokból rekrutálódnak: átlagéletkoruk viszonylag magas, felülreprezentáltak közöttük a női munkások, a kertészeti munkások pedig egyre nagyobb számban romák közül kerülnek ki (Kovács, Váradi 2024; Kovai, Puskás 2023). A szentesi kertészeti dolgozók között alacsony a fiatalok és a férfi munkavállalók száma, ami megnehezíti bizonyos munkafolyamatok elvégzését, a munkavállalói kör fokozatos elöregedése pedig kérdésessé teszi az ágazat jövőjét a városban.

A kertészeti ágazat vonzerejének csökkenését több, egymástól látszólag független strukturális folyamat is magyarázza. A fóliamunkások és az üvegházi dolgozók elöregedését egyrészt a város és vonzáskörzetének kedvezőtlen demográfiai folyamatai okozzák, amiben a gyerekszám csökkenése mellett – sok más alföldi kisvárosához hasonlóan – az elvándorlás is közrejátszik. A városban felnőtt fiatalok nagy számban költöznek el innen, jelentős részük külföldön (sokszor éppen a kertészeti ágazatban) találja meg a boldogulását. Az itthon maradt, képzetesebb fiatal férfi munkaerőt a környékbeli ipari üzemek vonzzák: a 2012-ben átadott kecskeméti Mercedes-Benz gyár és annak beszállítói hálózata több ezer új

munkahelyet hozott létre, amely jelentősen átalakította a térség – korábban főként mezőgazdaságra és könnyűiparra épülő – foglalkoztatási szerkezetét. A képzetlenebb férfi munkaerő pedig a város vonzáskörzetében található könnyűipari létesítményekben (baromfifeldolgozó, állateledelgyár stb.) helyezkedik el. A kertészeti munka vonzerejének csökkenéséhez a mezőgazdasági munka társadalmi megítélésének romlása is hozzájárul: a rendszerváltás után felnőtt fiataloknak – a Kádár-rendszerben felnőtt generációval ellentétben – sok esetben semmilyen közvetlen kapcsolata nem volt a mezőgazdasággal, ők inkább a nagyobb cégeket és ipari létesítményeket részesítik előnyben.

A szentesi kertészeti ágazat munkavállalóinak legkarakteresebb csoportját a nyugdíjas munkavállalók alkotják, akiket leginkább az különböztet meg a fiatalabb korosztálytól, hogy szinte mindannyian tapasztalt kertészek: a legtöbbjüknek családi földjeik voltak a Kádár-korszak háztáji gazdaságaiban, és sokan közülük a rendszerváltást követően is a kertészkedésből próbálták megélni. Az őket foglalkoztató gazdák egyöntetűen kivételes munkabírásukat és a kertészkedés iránti vonzalmukat hozták szóba:⁹

„Sokkal közelebb állnak ahhoz a fajta munkához, a zöldségtermesztéshez, mint a fiatalabbak. Szerintem, magamból kiindulva, nekem ez csak munka. Nekik meg az, hogy ezt csináltam [mindig], nekem is van otthon kis kertem, arról is van paprika, itt eltanultam, hogy kell kacsozni...” (Családi kertészeti vállalkozó, 35 éves)

A nyugdíjas munkavállalók számára a kertészeti munka főként jövedelemkiegészítést szolgál: megélhetésük jórészt az alacsony nyugdíj és a kertészetekben végzett alkalmi munkából származó jövedelmek kombinálásán alapul, ebből finanszírozzák lakhatásukat, a tartós fogyasztási cikkeket, esetleges „extra” kiadásait (kisebb-nagyobb lakásfelújítások, a gyerekek és az unokák anyagi támogatása, családi nyaralás, kisebb volumenű megtakarítások). Az egész éves foglalkoztatás hiánya számukra kevésbé hátrányos, ráadásul a legtöbbjük fizikai állapota már nem is tenné lehetővé a heti 40 órás munkavégzést:

„A hatvan-hetven százaléka nyugdíj mellett csinálja nálunk, kiegészítés, egy házfestést a nyugdíjból nem hiszem, hogy meg tudja [oldani]. Több ilyen példa is volt, itt összegyűjtögette, amennyit kellett, felhasznált, a többit meg tetőfelújításra, házfelújításra [költötte], új bútort vett, látjuk is, hogy hogy térül meg ez a pénz.” (Családi kertészeti vállalkozó, 35 éves)

„Most, hogy ebbe az albérletbe beleszaladtam, ez egy kicsit drága az előzőhöz képest. Tehát így azért már kell, hogy dolgozzak. Ráadásul dohányzom is, így meg végképp, na. Most meg nyomulni kell, mert ugye Balaton [nyaralás], így persze kimegyek, négy napot is kimegyek.” (Nyugdíjas, leszázalékolt munkavállaló, elvált férfi, 65 éves)

A munkavállalók másik csoportját az alacsonyan képzett, többnyire roma és egyre inkább női munkavállalók jelentik. A nyugdíjas munkavállalók utóparaszti

habitusától eltérően ennek a munkavállalói csoportnak a megélhetési stratégiája a különböző bér munkaformák, informális jövedelemszerzési források és szociális transferek kombinálásán, valamint a bizonytalanság mindennapi menedzselésén alapul (Kovai, Puskás 2023; Kovai, Vigvári 2020). A kertészeti munka számukra az egyik lehetőség a sok bizonytalan megélhetési forrás közül, amely időszakosan képes őket a felszínen tartani. Ez a népesség sok esetben nem közvetlen alkalmazottként dolgozik az egyes kertészetekben, hanem a munkaerő toborzásával foglalkozó vállalkozók foglalkoztatják őket. Mivel megélhetési kényszereik arra szorítják őket, hogy kövessék a gazdaság és a munkaerőkereslet változásait, több különböző munkahelyen is megfordulnak.

„Azok a cigányok, akik kicsit tehetősebbek voltak, vállaltak fel munkánkat, hát ők a nagyobb pénzt zsebre tették. Én is jártam velük dolgozni: az egyikükkel az volt a baj, hogy ők nagyon jól fizettek volna, de amikor paradicsomzni jártunk oda fel a határhoz... Azért minden nap elmenni oda, meg hazajönni onnan, azért... De utána olyan helyre jutottunk be, a csomagolóba, ahol, mint a katonaság, olyan volt. Tehát, ott olyan szigorúság volt, hogy azért azt ott nem lehetett bírni. Nem lehetett beszélgetni, semmit. Azért egész nap, hogy kuka maradjál, nem nézhetsz semerre...” (Fóliamunkás, nő, 47 éves)

A szentesi kertészeti üzemek foglalkoztatói

A nagyüzemi, üvegházás kertészet

A nagyüzemi munkaszervezet élesen elüt a fóliasátrakat fenntartó családi gazdaságoktól: a tulajdonos nem áll közvetlen kapcsolatban a termelést végző munkásokkal, a velük való kapcsolattartás is egy alkalmazott (felsőbb vezető, illetve csoportvezető) dolga. A nagyüzemi munkaszervezet jóval nagyobb és összetettebb a kisebb üzemeknél, aminek következtében a bér munkaviszonyok a munkaerő rekrutációját is tágabb szervezeti politikákba (technológiai fejlesztések és gépesítés, szervezeti és munkaszervezési innovációk, a munkaerő kiszervezése, rugalmasítása) ágyazzák. A munkaerőhiányból fakadó kihívásokra a nagyüzem így a családi kertészeteknél jóval komplexebb és gyorsabb válaszokat képes adni.

A nagyüzemi üvegházás kertészet üzemméretéből és technológiai versenyelőnyéből fakadóan jobb feltételeket kínál a munkavállalók számára. Az üvegházak nagyobb belmagasságuk és korszerűbb felépítésük miatt jobb munkakörülményeket nyújtanak a dolgozóknak, mint a kisüzemi fóliás telephelyek. Az üvegházak nagyobb légterében valamivel kevésbé kínzó nyáron a hőség, ami az egyre forróbb nyarak és a klímaváltozás miatt döntő vonzerő a dolgozók számára (Koós et al. 2024). A nagyobb légtér miatt a növényeket is magasabbra lehet nevelni, így a gondozásukhoz is kevesebbet kell hajolni, mint a fóliasátrakban. „Egy üvegházban más a klíma, nagyobb a növény, jobbak a körülmények. Sokkal jobban érezhe-

ti magát a dolgozó, és az egész évben tud munkát adni! Viszonylag egyenletesen.” (Családi kertészeti vállalkozó, férfi, 50 éves)

Az üvegházás technológia lehetővé teszi, hogy a termelést teljes egészében függetlenítsék a külső időjárási körülményektől, és nagymértékben kiküszöböljék az ágazatra jellemző szezonalitást. A nagyüzemi, üvegházás kertészet így – a szocialista állami gazdaságokhoz hasonlóan – dolgozóinak jelentős részét akár egész évben, határozatlan munkaszerződéssel tudja foglalkoztatni, ami komoly vonzerőt jelent a zömmel alkalmi foglalkoztatást kínáló családi fóliasátras kertészetekkel szemben.

„Ha az üvegházba megyek dolgozni, van nyugdíjam. A fóliába nincs semmi. Van ott sok fiatal, aki ezzel nem foglalkozik, mert sok alkalmisba dolgozik, úgyhogy mire idősebb lesz, nem lesz neki semmi éve. (...) Én már úgy vagyok vele, hogy nekem hátha lesz nyugdíjam, mert azért, ha idős leszek, és majd csak totyogok, akkor valamiből meg kell élni.” (Munkavállaló, nő, 51 éves, nagyüzemi üvegházás kertészet)

A foglalkoztatási feltételek rugalmasítása azonban a nagyüzemi üvegházás kertészet esetében is megfigyelhető. A rugalmasítás leginkább a teljesítményalapú bérezés térnyerésében érhető tetten: az állandó munkaszerződéssel rendelkező dolgozók a minimálbérrel megegyező alapbért kapnak, a fizetés többi része a teljesítményük szerint illeti meg őket. A havi fizetést a cég ezen kívül (negyedéves és éves) jelenléti bónusszal is kiegészíti abban az esetben, ha a dolgozó nem igényelt betegszabadságot az elszámolt időszakra. Az ipari üzemekkel és a kisebb, kevésbé felszerelt fóliákkal szemben a versenyképes fizetésért így az üvegházakban egyre többet kell dolgozni, egy esetleges betegség pedig komolyan visszavetheti az egy évben megkereshető jövedelem nagyságát.

„Oda jutottunk, hogy ez is már olyan, mint egy gyár, egy paradicsomgyár. Ahhoz, hogy én tizennégy utat¹⁰ megcsináljak délig, ahhoz én reggel felmegyek a kocsira, egyszer megyek ki pisilni, meg egyszer bekapok egy pár falatot. Ennyi. És mindennap ugyanez a pörgés van. Ahhoz, hogy nekem is meglegyen a teljesítménybérem, szinte ki se megyek az üvegházból, csak egyfolytában nyomom. És amikor ilyen van, hogy egy öt kilós kartondobozos paradicsomot hatvan forintért szedek meg. (...) Minden egyes dobozt lemérek, egalizálok, felraklapozom, és akkor ebből megcsinállok én egy nap háromszázhatvan dobozt. Több ezer fürtöt kell levágni, meg nyomni a kocsit, meg cipekedni. De a tíz kilós [doboz] meg kikészíti az embert, hogy azt magasra felpakolni. Ilyen melegbe elég fárasztó.” (Munkavállaló, nő, 51 éves, nagyüzemi üvegházás kertészet)

Habár az üvegházás nagyüzemi kertészetben dolgozók nagy része folyamatosan alkalmazásban áll, egyre inkább előtérbe kerül az alkalmi munkások foglalkoztatása is. Az alkalmi munkásokat egyrészt az üzem saját maga toborozza, munkacsúcsok idején azonban profi munkaerőkölcsönző cégekkel is kapcsolatban áll. A kölcsönző cégek által rekrutált dolgozók jellemzően szaktudást kevésbé

igénylő, ezért gyorsan betanítható, ám fizikailag nehéz és sok esetben egészségre káros munkafolyamatokat (üvegházak kitakarítása, penészes levelek összegyűjtése) végzik. A kölcsönzött munkaerő alkalmazása elkerülhetetlen: egyrészt nem áll rendelkezésre elég állandó munkavállaló, másrészt a kertészet termelékenysége fenntartása érdekében nem is akar/tud bizonyos számot meghaladó állandó munkást foglalkoztatni. Az alkalmi munkások azonban kockázatot is jelentenek az üzemszervezetnek, hiszen az új munkások jelenléte és irányítása kihívást jelent a műszakvezetőknek és felboríthatja a brigádokon belüli viszonyokat, kibillentheti az összeszokott munkás kollektívákat is.

„Akik ilyenkor jönnek szedni, vagy bármi mást csinálni, ők azért nem érzik ezt annyira sajátjuknak, hanem hogy így idejövünk, lenyomjuk, megkapjuk a pénzt, az kész. (...) De amikor nagy szezon van, a külsősök, a segítségük tényleg azért vannak itt, hogy a végére érjünk a munkánknak, és az ő munkaminőségük nem azon a szinten van, mint az állandó munkavállalóé, de belekényszerülsz azért, hogy ne sérüljön bármelyik munkafolyamatod.” (Nagyüzemi csoportvezető, férfi, 41 éves)

„Tudod, vannak ilyen jövő-megyek brigádok, akik ilyen cigányokból állnak, vagy majdnem azokból, és azok meg ledűlják... Áh, azok nem úgy csinálják, mint ahogy kellene. (...) Én nem dolgoznék velük. Tehát hiányzik belőlük az úgymond lelkiismeretesség. (...) Tehát odamegy[ek], megkapom a pénzt és akkor megcsinálom, hátat fordítok, azt megyek.” (Nyugdíjas, leszázálekolt munkavállaló, elvált férfi, 65 éves)

A családi fóliás kertészet

A fóliás családi kertészetek méretük és technológiai fejlettségük miatt versenyhátrányban vannak a nagyüzemi üvegházakkal szemben a munkaerő vonzásában és megtartásában. A fóliás családi kertészetek kisebb vonzerejét elsősorban a szezonális munkák magas aránya magyarázza: méretükből és kisebb tőkeerejükből adódóan eleve kevesebb állandó munkást tudnak alkalmazni az üvegházakhoz képest, termelésük a munkacsúcsok idejére koncentrálódik. Emellett a fóliás családi kertészetek a gépesítettség hiánya és telephelyi sajátosságai miatt rosszabb fizikai munkakörülményeket kínálnak a dolgozóiknak. A legtöbb fóliásátorban az alacsony belmagasság miatt még melegebb van, mint az üvegházakban, és többe is kell hajolni munkavégzés közben. A gépesítés hiánya leginkább a betakarítási időszakban okoz problémát: az üvegházhoz képest keményebb fizikai munkára (és több munkáskézre is) van szükség ahhoz, hogy a termés a fóliásátorból a válogatóba jusson. A fóliás telephelyek továbbá az üvegházak telepeknél jóval korszerűtlenebbek a munkakörnyezet fizikai állapotát, felszereltségét illetően is: általában nincsenek öltöző- és étkezőhelyiségek, sok üzemben pedig az illemhelyek is hiányoznak.

A fóliás családi kertészetek azonban a felsorolt hátrányokra reagálva több olyan adaptációként is értelmezhető lépést tettek, amelyek bizonyos mértékig képesek mérsékelni az üzemméretből fakadó hátrányokat és vonzóvá tudják tenni ezeket a gazdaságokat egy meghatározott munkavállalói kör számára. A legfontosabb adaptációs gyakorlatnak a foglalkoztatási időszak kinyújtása tekinthető. A növénytermesztési időszak „széthúzása” csökkenti a szezonális jelentőségét a termelésben, amit a kertészek többsége a hideg- és melegfóliás termesztés kombinálásával tud elérni. Bár a hidegfóliás termesztés technológiailag idejétmúltnak tekinthető, jól illeszkedhet a melegfóliás termesztéshez, mivel a holt időszakokban is képes munkát nyújtani a fóliákban dolgozók számára.

„A hidegfólia a kettő közötti átmenetet tudja biztosítani. Amikor a hidegfólia kezd lecsengeni, akkor kezd a fűtött második szezonja beindulni. És így próbáljuk megtartani a munkaerőt egész évre, hogy őnekik is megérje, meg nekünk se kelljen azon gondolkozni, hogy kit hívjak, milyen hirdetést adjak föl. Megint idegen, már megint be kell tanítani, már megint nem jó csinálja, megint ott kell lenni hármunknak, hogy felügyeljük.” (Családi fóliás kertész, férfi, 35 éves)

Bár a kisüzemi üzemszervezet több hátránnyal is jár a munkaerő megtartását illetően, a kisebb munkaszervezet sok esetben vonzerőt is jelenthet a munkavállalók számára. Az anyagi feltételek biztosításán túl ugyanis a munkahelyi légkör, valamint a munkás és a munkáltató közötti emberi kapcsolat minősége is döntő szerepet játszik abban, hogy a munkavállaló „megtapad”-e a gazdaságban vagy „továbbáll” és más munkahely után néz.

A fóliás családi kertészetek továbbá az üzemméretükből fakadó adottságokból eredően a patrónus-kliens kapcsolatok elmélyítésével törekszenek a munkavállalók megtartására. Tereptapasztalataink azt mutatják, hogy a patrónus-kliens kapcsolatok a munkavállalók számára komoly személyes elköteleződést jelentenek a munkáltatójuk iránt. Ez a fajta lojalitás rendkívül fontos biztosíték a családi fóliás kertészetek számára a munkaerőhiány közepette, amikor a kisgazdaságok fennmaradásában a munkaerő toborzása, megtartása jelenti az első számú kihívást. A családi gazdaságok a munkavállalók lojalitását materiális javakkal viszonozzák (fuvart, terményeket biztosítanak, pénzkölcsönt adnak *vis maior* esetén) és a munkavállalók felé tett érzelmi-morális gesztusokkal hálálják meg (életvezetési tanácsadást adnak, egyenrangúságot kifejező, partneri beszédmódot használnak, közös bográcsozást szerveznek, szükség esetén mozgósítják saját kapcsolati tőkéjüket).

Eredményeink arra is rámutatnak, hogy a munkáltató legfontosabb gesztusa gyakran a dolgozók méltóságát tiszteletben tartó bánásmód és a rugalmas munkaszervezés, amellyel a gazdák igyekeznek alkalmazkodni a munkavállalók élethelyzetéből fakadó sajátosságokhoz (idősödés, rossz szociális háttér, egészségügyi problémák, a női szereppel járó gondoskodási feladatok stb.). A gazdák ezért nem

csupán a patrónus-kliens viszonyokat tartják fenn, hanem a munkások egymás közötti viszonyainak egyengetésére is kiemelt figyelmet fordítanak. A kertészeti munkaszervezetek a feladatok összetettsége miatt rendkívül törekenyek, és a munkavállalók közötti gördülékeny együttműködés a sikeres munkavégzés elengedhetetlen feltétele. A gazdáknak így külön gondot kell fordítania a munkások összeválogatására és a jó csapatszellem kialakítására. A fíliás családi gazdaságok ezért nem vezetnek be teljesítményalapú bérezést, hanem órabéres kifizetést alkalmaznak és arra törekednek, hogy jól összeszokott, családias és együttműködésre képes dolgozókból álló munkaszervezeteket hozzanak létre.

„Nyáron szokott lenni a [telephelyen] ilyen ebéd, vacsora, kis csapatépítés, hívjuk annak. A nap végén szokott az lenni, hogy ha most mindenki jól dolgozott a mi elvárt időnkhez képest, akkor plusz juttatás, hívjuk bónusznak. Kábé ennyi. Hát meg a kommunikáció. Valahol nem tud működni a nagyvállalatoknál a kommunikáció, ott kinn meg tud működni. Folyamatos csapatépítés. Családiasabb. Meg nincs korlátozva. Sok helyen sok minden van korlátozva, meg megvan a nagyvállalati kódex, nálunk megvan ez a családias dolog.” (Családi fíliás kertész, férfi, 35 éves)

A munkavállalók szemszögéből az elköteleződést a méltányosnak tekintett fizetés mellett a korrekt emberi viszonyok szavatolják. A személyes, jó viszony, a hosszú múltra visszatekintő, lojalitáson alapuló munkakapcsolat („*mi már sok minden megéltünk együtt*”) és bizalom („*hagy dolgozni, nem lohol állandóan a nyakamban*”) a munkavállaló számára hosszú távú elköteleződést teremt a munkáltatója felé. Ez a fajta morális alapokon nyugvó viszony azt is megakadályozhatja, hogy ha valahol „többet ígérnek” a munkásnak, akkor továbbálljon, hiszen munkáltatójához az egyszerű bér munkaviszonyon túl morális és érzelmi alapú kötelezések is fűzik. Másrészt, a fíliás családi kertészetek kis üzemméretükből fakadóan a nagyüzemtől eltérően rendszerint jobb munkahelyi légkört nyújtanak. A munkavállalókkal készült interjúk arról tanúskodnak, hogy minél nagyobb egy munkaszervezet, annál jellemzőbb, hogy mostoha munkahelyi viszonyok uralkodnak. A nagyfokú rugalmasítás és az ebből eredő folyamatos fluktuáció a munkahelyi abúzusok (például a dolgozó csicskáztatása), a gyakori konfliktusok és a hatalmi visszaélések melegágya. Ezzel szemben a jól működő, összeszokott, kisebb csapatok egymásra odafigyelő, érzelmekben gazdag, családias, baráti légkörű közösségeket alkotnak.

„Soha nem éreztették azt, hogy egy ilyen hierarchia van, hanem egy kicsit családtagnak éreztetted magad. Ez egy családi vállalkozás. Amikor mondjuk kárácsony volt, vagy ilyesmi, akkor volt, hogy ők otthon főztek, sütöttek, és akkor azt kihozták. Például. És akkor leültünk együtt. Egy normál munkanap volt, és akkor kihozták, leültünk, ugyanolyan munkanap volt, mint a többi. Az más, kicsiben teljesen más. Nagyban ezt nehéz.” (Egykori fíliamunkás, ma nagyüzemi csoportvezető, férfi, 41 éves)

„Egy jólelkű ember, csak hirtelen haragú, tehát azt el kell viselni. Ha azt megszokod, akkor utána azt mond, amit akar. Lepereg. De úgy ki is jöttünk egymással, most már szerintem ennyi év után odáig jutottunk, hogy, legalábbis én úgy érzem, hogy nem is tudom, baráti viszony van közöttünk. Tehát nem az, hogy (..)» akkor azonnal gyere, meg csináld, meg nyomasd, hanem, hogy mikor tudsz jönni? « (...) Kedvelem [a főnököt, a kertészt] érted. (..) Tehát nem hagyom cserben, persze, ő sem hagyott soha cserben, úgyhogy szívesen megyek [hozzá dolgozni].” (Nyugdíjas, leszázalékolt munkavállaló, elvált férfi, 65 éves)

A rugalmasítás határán? A bért munkaviszonyok alakulása a munkaerőhiány tükrében

Noha a szentesi kertészeti ágazat bért munkaviszonyai, az üzemszervezés gyakorlati üzemtípusonként eltérőek, a foglalkoztatásból fakadó kihívások strukturális gyökerei a legtöbb tekintetben azonosak. A nagyméretű, üvegházhas üzem és a családi fóliás kertészetek egyaránt munkaerőhiánnyal küzdenek, azaz nem tudnak elég embert biztosítani az üzemeikben, s ez már közvetlenül is veszélyezteti a termelésüket. A munkaerőhiányt a kertészeti szektor csökkenő vonzerején túl a munkavállalók korosztályi megoszlása magyarázza. Amint arról fentebb már említést tettünk, a kertészeti dolgozók derékhadát kitevő, utóparaszti habitussal bíró, már nyugdíjas munkavállalók fokozatosan kiöregedtek, egészségügyi állapotuk egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy megbízható munkaerőként rendelkezésre álljanak a gazdaságok számára. Arra is rávilágítottunk, hogy a helyükre belépő fiatalabb, képzetlen, tartósan szegény, gyakran etnicizált (esetünkben romákból álló) munkavállalói csoport a foglalkoztatási és a migrációs lehetőségek bővülésével egyre inkább az ipari munkahelyek és a külföldi lehetőségek felé orientálódott (Durst 2018; Kovai, Vigvári 2020). Kutatásunk azt mutatja, hogy a munkaerőpiaci konjunktúra és a különböző munkaformák közötti cirkulációra alapuló megélhetési stratégiák sok esetben a patrónus-kliens viszonyok megtartó erejét is aláhatják, ugyanakkor a személyes kapcsolatokon alapuló, családias munkaszervezetek az emberséges és jó munkahelyi légkör miatt még mindig komoly megtartó potenciált jelenthetnek.

A kertészeti munka vonzerejének növelését a munkáltatók a szezonalitással járó negatív hatások mérséklésével igyekeznek megoldani. A nagyüzemi, üvegházhas telepek a technológiai újításoknak köszönhetően kevésbé érzékenyek a szezonálisra, és képesek egy viszonylag széles munkavállalói réteg számára stabil, állandó foglalkoztatást kínálni. A családi fóliás kertészetek, bár nincsenek a legújabb, tőke- és beruházásigényes technológiák birtokában, a hideg- és melegfóliás növénytermesztés innovatív kombinálásával igyekeznek a munkásaiknak minél biztosabb és tartós foglalkoztatást nyújtani.

A szezonális és alkalmi foglalkoztatás az ágazati sajátosságokból fakadóan és a jövedelmezőség miatt továbbra is minden üzemtípusban meghatározó maradt. A nagyüzemi üvegházak kertészeti a szezonális munkaerő rekrutációját jelentős részben munkaerőkölcsönző cégekre bízta, amelyek adott esetben külföldi munkaerő kiközvetítését is vállalják.¹¹ A családi fóliás kertészetek számára ezzel szemben a munkaerőkölcsönző cégek szolgáltatásai megfizethetetlenek, illetve a munkaszervezetből fakadó sajátosságok miatt igénybevételek jóval több konfliktust generálna, mivel az újonnan érkező munkaerő nehezebben illeszthető a meglévő kiscsoportos munkaszervezeti formákba, s ezen okokból munkavállalóikat a helyi kapcsolataikon keresztül toborozzák.

Terepkutatásunk azonban arra is rámutat, hogy az alkalmi foglalkoztatás valamennyi munkaszervezetben elérkezett a határaihoz. A nagyüzemi munkaszervezet ugyan jobban tudja integrálni az alkalmi munkavállalói csoportokat, a telephelyi csoportvezetőkkel készült interjúk azt mutatják, hogy bizonyos létszám felett a fluktuáció és a rugalmasítás a termelékenység csökkenéséhez vezethet:

„Arra a se időd, se energiád, hogy mindig újakat tanítsál be minden évben, és újra elmond neki, és újra megmutasd, és lehet, hogy nem fog neki menni, és lehet, hogy három hónap után azt mondja, hogy neki ez nem fekszik, ez nem pálya, és megy tovább. Tehát muszáj állandókat találnod, aki tényleg stabil, és itt van, és megbízható, és jön és akarja csinálni.” (Nagyüzemi csoportvezető, 41 éves, férfi)

A családi fóliás kertészetek üzemméretükből, technológiai fejlettségükből, a szezonálisnak való kitettségükből fakadóan még érzékenyebbek az alkalmi foglalkoztatásból fakadó kockázatokra, így jobbra személyes és „családiás” viszonyokkal gazdagított munkakapcsolat kialakítására törekcszenek, és igyekeznek magukhoz kötni az ipari és nagyüzemi munkahelyek által is keresett munkaerőt. A családi kertészetek az üvegházak kedvezőbb fizikai munkakörülményeit az összeszokott, együttműködésre képes munkáscsapatok kialakításával, „családiás” és „baráti” munkahelyi légkörrel igyekeznek ellensúlyozni. A munkáltató és munkavállaló közötti patrónus-kliens kapcsolatok biztosítják a munkavállalói lojalitást a kisebb családi fóliás gazdaságok iránt. A családi fóliás kertészetek növekvő piaci sérülékenysége és a munkaerőhiányból fakadó fokozódó bérverseny azonban a paraszti társadalomból megöröklött patrónus-kliens kapcsolatokat is egyre inkább aláássák. Míg az idősebb munkavállalók megtartásában segítenek, addig a mobilabb és fiatalabb munkavállalók számára ezek a kapcsolati és függőségi minták nem mindig jelentenek vonzerőt.

A nagyüzemi kertészeti a munkaerőhiányt a munkaerő rugalmasításán (munkaerőkölcsönzés), a nagyüzem munkaigénye szerinti foglalkoztatásán, valamint a termelékenység növekedésén (teljesítménybérezés, technológiai innováció, gépesítés) keresztül igyekszik mérsékelni. Bár a nagyüzemi struktúra egyre inkább a gépesítésben és a rugalmasításban érdekelt (Mikle 2024), az üvegházak munkaszervezetei képesek az alkalmi munkásokat is integrálni a szervezetbe. A

rugalmasításból fakadó fluktuáció, a gyakran konfliktusos, feszült munkahelyi légkör ugyanakkor rámutat a rugalmasítás korlátaira is. A nagyüzemi, üvegházás kertészet a munkásokat alapvetően az ellenőrzéssel és a teljesítménybérrel motiválja, ami a munkásoktól egy jóval individuálisabb és kompetitívebb érvényesülési stratégiát követel meg, s ez kihat a munkáscsapatok működésére is. A családi kertészetek ezzel szemben a munkások közötti összhang és együttműködés megteremtésére törekednek, amire a teljesítménybérezés bomlasztóan hatna, így esetükben a rugalmasítás az üzemméretből adódóan is korlátokkal bír.

Összegzés

Tanulmányunkban a szentesi kertészeti üzemek bér munkaviszonyainak szociológiai-etnográfiai terepmunkán alapuló vizsgálatán keresztül arra kerestük a választ, hogy az ágazatban tapasztalható tartós munkaerőhiány milyen strukturális okokra vezethető vissza, milyen mértékben és formában érinti a különféle üzemtípusokat, s azok milyen adaptációs stratégiákkal és gyakorlatokkal válaszolnak e kihívásra. Terepkutatásunk eredményei azt mutatják, hogy az általunk vizsgált városban a munkaerőhiány mára valamennyi üzemszervezet meghatározó problémájává vált, amely alapjaiban veszélyezteti az ágazat termelékenységét és sikeres fennmaradását. Kutatásunk azt is feltárta, hogy a különböző üzemszervezetek eltérő módon reagáltak az átalakuló foglalkoztatási viszonyokra. A nagyüzemi munkaszervezet elsősorban a gépesítéssel és a rugalmas foglalkoztatási feltételek szélesítésével próbál válaszolni az ágazatot sújtó munkaerőhiányra. A tőkeszegény családi kertészetek ezzel szemben a kisüzemi lépték előnyeire támaszkodnak, és a személyközi viszonyokon alapuló patrónus-kliens kapcsolat, valamint a családias munkaszervezet erejével igyekeznek munkásaikat megtartani.

Kutatásunk azonban e megküzdési stratégiák korlátaira is rávilágított. Amellett érvelünk, hogy a mezőgazdasági bér munkaviszonyokat az elmúlt évtizedekben jellemző rugalmasítás a vizsgált kertészeti ágazat minden üzemtípusában elérte határait. Habár a nagyüzemi, üvegházás kertészet üzemszervezete képes integrálni a kölcsönzött szezonális munkaerőt, a szakmai tapasztalattal rendelkező, állandó és megbízható munkaerő hiánya már negatív hatással van a termelékenységre. A kisüzemi, családi kertészetekben nehézkes a kölcsönzött munkaerő integrálása a munkaszervezetbe, ráadásul a tőkeszegény vállalkozások nem is tudják kitermelni a munkáltatói járulékokat és a kölcsönzőcégek díját. A kertészetek közötti egyenlőtlenségek nem csupán az eltérő gazdasági és piaci pozícióból, a tőkeellátottság, valamint technológiai és fejlesztési lehetőségek különbségeiből fakadnak. A munkaerőkölcsönzés példája is jelzi, hogy az ágazatot jellemző birtokoncentrációs folyamatok, a családi gazdaságok fokozatos gyengülése nem csupán a piaci viszonyokban, a termelési sajátosságokban keresendők, hanem a foglalkoztatási viszonyok átrendeződésével is magyarázhatók.

Meggyőződésünk, hogy a mezőgazdasági bér munkaviszonyok elemzéséhez nélkülözhetetlen a munkavállalói perspektíva és tapasztalat figyelembevétele. A vizsgált kertészeti ágazatban az egész évben foglalkoztatott és szezonális munkavállalók előregedése nem csupán a munkaerőhiányt, de a gazdaságok által gyakran hangoztatott, „a munkások munkához való viszonyának” megváltozását is magyarázza. Az utóparaszti habitussal és munkamorállal bíró kertészeti munkások kiöregedése alapvető kihívás elé állítja a patrónus-kliens munkakapcsolatokra épülő családi kertészeteket, ugyanakkor az idős munkavállalók kiesése, ha kisebb mértékben is, de már az üvegházás nagyüzemben is érezteti a kedvezőtlen hatását. A helyüket részlegesen átvevő, képzetlen, bizonytalan helyzetű, egyre inkább roma munkavállalói réteg strukturális helyzete miatt jellemzően rövid távú megélhetési stratégiákat alakít ki, ami munkaerőpiaci konjunktúra esetén a különböző munkahelyek közötti cirkulációt és az elköteleződés hiányát okozza. Ezért ahhoz, hogy jobban megértsük a kertészeti (és tágabban a mezőgazdasági) ágazat bér munkaviszonyait és a munkaerőhiány strukturális okait, megítélésünk szerint ez utóbbi csoport bér munkához való viszonyának, megélhetési stratégiáinak és strukturális helyzetének alaposabb vizsgálata szükséges.

Jegyzetek

- 1 A mezőgazdasági munkaviszonyok alkalmi (jövedelemkiegészítő) jellege a magyarországi államszocialista rezsim sajátosságai miatt a nagy gazdaságok árnyékában működő háztáji (második) gazdaságokban azonban részlegesen tovább élt, ahol a családtagok szabadidejükben, családi munkaszervezetekben végeztek mezőgazdasági munkát.
- 2 Hamar Anna számításai szerint 2006 és 2010 között a fizetett munkanapokban mért munkaerő-felhasználás mindössze 14 százalékát végezték állandó alkalmazottak, a fennmaradó munkát a földbirtokosok alkalmi munkavállalókkal végeztették el. Hamar számításai alapján 2013-ban 86 ezer fő időszakos alkalmazott dolgozott a mezőgazdaságban, 53 százalékkal több mint 2010-ben (Hamar 2016, 99.).
- 3 Hamar Anna számításai szerint a mezőgazdasági szektorban a foglalkoztatás kétharmada mindössze öt hónapra (június-október) korlátozódik (Hamar 2016, 99.).
- 4 A jelenleg is hatályos jogszabályt lásd: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000075.tv>
- 5 Az egyszerűsített foglalkoztatási munkaviszonyban a munkavállaló nem számít biztosítottnak, kizárólag nyugellátásra, baleseti egészségügyi szolgáltatásra, valamint álláskeresési ellátásra szerez jogosultságot. Ha más jogviszonya alapján sem biztosított és más jogcímen nem jogosult egészségügyi ellátásra, akkor 2024-ben havi 11 300 forint, tört hónap esetén napi 380 forint egészségügyi szolgáltatási járulékot kell fizetnie.
- 6 Az Árpád TSZ és az Árpád-Agrár Zrt. történetét Varga Zsuzsanna agrártörténész részletesen is feldolgozta (Varga 2020).
- 7 Az interjúkat Németh Krisztina és Vigvári András mellett Koós Bálint és Kovács Katalin készítette. Összesen 25 interjú készült termelőkkel, dolgozókkal, volt és jelenlegi szövetkezeti vezetőkkel, szakértőkkel.
- 8 Mivel az önfoglalkoztató, családi kertészetek nem alkalmaznak bér munkát, így elemzésünk további részében az ő helyzetükkel nem foglalkozunk.
- 9 Ez a Kádár-korszakból fennmaradt (utó)paraszti habitus szerte az Alföldön kimutatható (Erdei 1971; Kovács et al. 2019; Márkus 1979).

- 10 Az „út” egy akár több tíz méter hosszú palánta- vagy növényesor.
- 11 Az általunk vizsgált nagyüzemi üvegházás kertészet is fontolgatta a külföldi munkaerő foglalkoztatásának lehetőségét, ám kutatásunk idején erre még nem került sor.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” (K 132975) című projekt keretében készült. A projektet a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

Köszönjük interjúalanyainknak a bizalmat, s hogy megosztották velünk tapasztalataikat, gondolataikat!

Irodalom

- Czirfusz M., Ivanics Z., Kovai C., Meszmann T. T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtemben. *Fordulat*, 26., 142–170.
- Durst J. (2018): “Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai. In: Váradi M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Argumentum Kiadó, Budapest, 43–73.
- Eisenstadt, S., Roniger, L. (1980). Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History*, 22., 42–77. DOI: 10.1017/S0010417500009154
- Erdei F. (1971): *Város és vidék*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- Fiałkowska, K., Matuszczyk, K. (2021): Safe and fruitful? Structural vulnerabilities in the experience of seasonal migrant workers in agriculture in Germany and Poland. *Safety Science*, 139 <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2021.105275>
- Hamar A. (2015): Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 33–48. <https://doi.org/10.17649/TET.29.3.2709>
- Hamar A. (2016): Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 97–115.
- Hamar A. (2017): Romániai vándormunkások és áttelepültek a kertészeti idénymunka piacán. *Socio.Hu*, 3., 47–62. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.3.47>
- Hedberg, C. (2021): Entwined ruralities: Seasonality, simultaneity and precarity among transnational migrant workers in the wild berry industry. *Journal of Rural Studies*, 88., 510–517. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.04.008>
- Hofer T. (1991): Patrónus-kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In: Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 148–158.
- Illyés Gy. (2005) [1936]: *Puszták népe*. Osiris Kiadó, Budapest
- Ginzburg, C. (2010[1993]): Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla. In: Ginzburg, C.: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijarat Kiadó, Budapest, 55–80.
- Katona I. (1965): Átmeneti bér munkaformák. In: Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848–1914. II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 382–432.
- Koós B. (2016): A földből élők – a mezőgazdasági foglalkoztatási funkciója. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 69–96.
- Koós B. (2022): *Hová tűntek a munkások? A magyar mezőgazdasági foglalkoztatás átrendeződése*. Kézirat, HUN-REN KRTK Regionális Kutatások Intézete
- Koós B., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaváltozás szorításában. *Tér és Társadalom*, 4., 64–92. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>

- Kovai C. (2016): Önellátó függőség. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 137–160.
- Kovai C., Puskás F. (2023): Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 92., 80–107.
- Kovai C., Vígvári A. (2020): Befeztetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68–89. <https://doi.org/https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest
- Kovács I. (2016): *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Dupress Kiadó
- Kovács K., Bihari Zs. (1998): Bomlás és sarjadás a magyar mezőgazdaságban. *Replika*, 33–34., 17–25.
- Kovács K., Bihari Zs., Váradi M. M. (1998): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, 3., 99–119.
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019): *May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary: RELOCAL Deliverable 6.2*.
- Kovács, K., Váradi, M. M. (2024): 'We need to stay alive': ethnicisation and shortage of farm labour in Hungary. *Scottish Geographical Journal*, 1–2., 136–154. <https://doi.org/10.1080/14702541.2023.2287442>
- Kovács K., Hamza E., Rácz K., Swain, N., Váradi M. M. (2024): Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összevetésben. *Tér és Társadalom*, 4., 33–63. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3615>
- Márkus I. (1979): *Nagykoros. Szépirodalmi Kiadó*, Budapest
- Miklé Gy. (2024): *Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910–2020). Vidékföldrajzi vizsgálat*. HUNREN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
- Murali, P., Balakrishnan, R. (2012): Labour Scarcity and Selective Mechanisation of Sugarcane Agriculture in Tamil Nadu, India. *Sugar Tech*, 3., 223–228. <https://doi.org/10.1007/s12355-012-0153-1>
- Prasad, S. (2017): Shortages in Agriculture Labour Market and Changes in Cropping Pattern. In: *Changing Contours of Indian Agriculture*. Springer Singapore, 181–204.. https://doi.org/10.1007/978-981-10-6014-4_11
- Siegmann, K. A., Quaedvlieg, J., Williams, T. (2022): Migrant Labour in Dutch Agriculture: Regulated Precarity. *European Journal of Migration and Law*, 2., 217–240. <https://doi.org/10.1163/15718166-12340127>
- Váradi M. M. (2016): Földhasználat és értékteremtő közfoglalkoztatás – helyi nézőpontok. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 218–242.
- Varga Zs. (2020): A hatvanéves múlt fejezetei. In: Both I. (szerk.): *A hagyomány kötelez: A szentesi Árpád 60 éve, 1960–2020*. Kossuth Kiadó, Budapest, 8–84..
- Velkey G., Mihály M., Gál I. (2021): A szentesi modell és napjaink versenyképességi kihívásai - növekvő gazdasági, társadalmi és környezeti kockázatok. *Tér és Társadalom*, 4., 132–157. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3376>
- Vígvári A. (2016): A napszámtól a bér munkáig: a mezőgazdasági idénymunka változó formái egy kelet-magyarországi példán keresztül. *Erdélyi Társadalom*, 1., 73–88.
- Virág T. (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbőségtevő társadalom*. Gondolat – MTA KTI, Budapest, 254–265.
- Wolf, E. R. (1973): Parasztok. In: Service, E.R., Sahlins, M.D., Wolf, E.R. (szerk.): *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 319–454.

TÉNYKÉP / REPORTS

Villány településszerkezetének fejlődése a 18. századtól napjainkig

Development in the settlement structure of Villány from the 18th century to our day

ERDŐS ZOLTÁN

ERDŐS Zoltán: történész, helyismereti könyvtáros, Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény; 7622 Pécs, Universitas u. 2/a; erdoeszoli@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0005-2180-3472>

KULCSSZAVAK: Villány; Baranya megye; városszerkezet; városfejlődés; településfejlesztés; településmorfológia

ABSZTRAKT: A tanulmány a dél-baranyai kisváros, Villány településszerkezetének változásait mutatja be a 18. század első felétől a 21. század elejéig. A római kori előzményekre épült középkori település a hódoltság után szerb, majd a 18. század közepétől német többségű telepesfaluként éledt újjá. A település ekkor a középkori eredetű út, valamint a szerb ortodox és a szintén középkori alapokra épült katolikus templom köré szerveződött, az uradalmi gazdasági létesítmények pedig a falu északi részén összpontosultak. Ez a struktúra a 19. század közepén, a borászat húzóágazattá válásával egészült ki: a családi gazdaságok a falu déli peremén építették fel préházait, a település központjában pedig bornagykereskedők villái, valamint hivatali épületek, oktatási intézmények és vendéglők, üzletek kaptak helyet. A szocializmus évtizedeiben, a lakosság nagyarányú gyarapodása mellett, a korábbiaknál tudatosabb településfejlesztési koncepció érvényesült. A kulturális, oktatási és idegenforgalmi létesítményeket a főutcán helyezték el, az új ipari üzemeket a peremekre telepítették, a település nagy részét kitevő lakó- és pihenőövezeteket pedig háztípusok és társadalmi csoportok szerint is szegmentálták. Ez a koncepció a korszak végére fellazult, a kialakuló borászati és idegenforgalmi magánvállalkozások a lakóterületbe ékelődve fejlődtek, és a lakosságot zavaró módon működtek. Részben ennek, részben az egyoldalú foglalkoztatási struktúrának köszönhetően a település lakossága gyors csökkenésnek indult. Az ezredforduló óta az önkormányzat deklarált célja, hogy összehívja a turizmus és a helyi lakosság érdekeit. Ezt szolgálták a legnagyobb városfejlesztési kezdeményezések: a Rendezvénytér és az elkerülő út megépítése, a közterek újjáélesztése és a közszolgáltatások fejlesztése. Ma még nyitott kérdés, hogy ezek elegendőek lesznek-e az egyre látványosabb népességfogyás megállításához.

A munka szakirodalmi alapját a településről megjelent öt monográfia és néhány kisebb tanulmány jelentette. Ezek mellett elsődleges forrásként a szerző kartográfiai dokumentumokat, statisztikai adatfelvételeket, irattári állományokat, sajtóanyagokat, valamint utca- és címjegyzékeket használt.

Zoltán ERDŐS: historian, librarian, Csorba Győző Public Library, Local History Collection; Universitas u. 2/a, H-7622 Pécs, Hungary; erdoeszoli@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0005-2180-3472>

KEYWORDS: Villány; Baranya county; urban structure; urban development; settlement morphology

ABSTRACT: Villány (Baranya County, Hungary) is a dynamically developing small town today, with its centuries-old viticulture and winemaking traditions, along with the tourism built upon them, providing significant resources for its growth. In stark contrast, however, its population has shown a dramatic decline over the past three decades, losing nearly one-third of its residents. It may be worthwhile to examine one element of Villány's distinctive development: the factors that have influenced its current settlement structure and the contradictions that have shaped its evolution.

The study attempts to showcase the changes in the settlement structure of the small town of Villány from the first half of the 18th century to the early 21st century. The medieval settlement, built on Roman antecedents, was revived as a Serbian, and from the mid-18th century, a German-majority settler-village after the Ottoman occupation. At this time, the settlement was organized around the medieval-origin road, as well as the Serbian Orthodox and the similarly medieval-founded Catholic church, with manorial economic facilities concentrated in the northern part of the village. This structure was completed in the mid-19th century as viticulture became a leading sector. Family farms built their press-houses on the southern outskirts of the village, while the town center housed villas of wine merchants, as well as office buildings, educational institutions, inns, shops and – interspersed among the residential areas – wineries and other industrial facilities. During the decades of socialism, alongside a significant population increase, a more conscious urban development concept was implemented. Cultural, educational, and tourism facilities were located on the main street, new industrial plants were placed on the outskirts, and residential-recreational areas, which constituted a large part of the settlement, were segmented by house types and social groups. This concept loosened by the end of the era, with emerging viticultural and tourism private enterprises developing interspersed within residential areas, operating in a manner that disturbed the inhabitants. Partly due to this and partly due to the unbalanced employment structure, the population of the settlement began to decline rapidly. Since the turn of the millennium, the declared goal of the municipality has been to reconcile the interests of tourism and the local population, which the largest urban development initiatives aimed to serve: the construction of the Event Space and the bypass road, the revitalization of public spaces, and the development of public services. However, it remains an open question whether these will be sufficient to halt the increasingly noticeable population decline.

In terms of methodology, the work is connected to the Hungarian traditions of settlement morphology. The argumentation is based on five monographs and several smaller studies about the settlement. As primary sources, the author used cartographic documents, statistical surveys, archival records, press materials, as well as street and address directories.

Bevezető

Villány, a dinamikusan fejlődő kisváros, a nemzetközileg ismert turisztikai célpont történetét öt monografikus feldolgozás tárgyalja kimerítő alaposággal (Kovács 1959, 1970; Lajber 1995, 2000; Erdős 2016). A település szerkezetének fejlődése mégsem ismert kellőképp, noha a téma elemzése érdekes megfontolásokhoz vezethet. Ezen a kérdésen mint állatorvosi lovon tanulmányozható a településszerkezeti, a gazdasági és a demográfiai tényezők összefüggéseinek számos esete, kedvezőtlen, olykor kimondottan patológikus tünete.

Villány és az 1950-ben hozzácsatolt Virágos településszerkezetének alakulását a 18. század közepétől (vagyis az első, a két település térszerkezetét megbízhatóan dokumentáló térképek megszületésétől) a jelenkorig tekintem át. Nem

meglepő, hogy a nagyobb lélekszámú és gazdaságilag jelentősebb Villányra vonatkozóan jóval több a forrás, és itt több érdemi változás is zajlott, ezért Virágosról némileg kevesebb szó fog esni.

Mivel az időbeli keretek igen szélesek, az érintett kérdések körét óhatatlanul szűkítenem kellett. Csak érintőlegesen foglalkozom néhány kevésbé releváns összefüggéssel; az infrastruktúra fejlődésével és a települési arculat változásaival, a helyi társadalom jellegzetességeivel és Villány közigazgatási helyzetének változásaival (járási központtá, nagyközséggé, majd várossá válásával). Szintén külön tanulmányt igényelne a tágabb térbeli összefüggések, a közlekedés és a környező települések, társközségek helyzetének elemzése. A dolgozat összességében a településmorfológiai kutatások hagyományosabb irányzatához kapcsolódhat (Csapó 2016), míg számos más, hasonlóan izgalmas kérdés (Pirisi, Trócsányi 2019) vizsgálata kívül reked a keretein.

Korai településmag

A legkorábbi településmag kialakulására utaló római és középkori leletek Villány területén a Templomhegyről, Virágoson pedig a Szőlőiskola nevű lelőhelyről kerültek elő: a római út maradványai, sírleletek, téglá- és kerámiatöredékek, paticsdarabok utalnak viszonylag folytonos népességre (Csaba 2003; Erdős 2016). Villáynak tehát a mai település északi szélén, Virágosnak pedig épp a déli peremén alakult ki a legkorábbi településmagja. Mivel a mai Mohács–Siklós út is létezett már a rómaiak idején, majd a középkor és a kora újkorban,¹ ennek köszönhetően még pontosabb képet kapunk a legkorábbi településmag elhelyezkedéséről.²

Lehetséges, bár közvetlenül nem bizonyítható, hogy a török hódítás idején, a 16. század közepén mindkét falu elnéptelenedett. Az 1542 és 1564 között keletkezett adóösszeírásokban egyik sem szerepel, de Villányt az 1590-es években már öt szerb család lakta, a 17. század során pedig 10–15 családból állt a népessége. A felszabadító háború után, 1695-ben 19 szerb jobbágy- és hét zsellércsalád élt Villányban, 1699-ben pedig a Savoyai Jenő herceget birtokba iktató kamarai tisztviselők tíz családot találtak itt, de nem a faluban, hanem a szőlőhegyen álló kalyibákban (Krisztics 1941; Kovacsics 2003) – a település tehát igencsak viharvert állapotban lehetett. Virágos ugyanakkor lakatlan volt, újratelepítése csak az 1700-as évekre történt meg, zömmel szerb családokkal (Gattermann 2005; Hengl 1985).

A mai Villány 18. századi alapjai

A török időkben és a felszabadító háborúk során megritkult népességet a 17–18. század fordulóján szerb telepesek pótolták. A népesség növekedését újra meg újra háborúk, természeti katasztrófák, járványok vetették vissza (Erdős 2016), és

csak a század közepén indult immár folyamatos gyarapodásnak a lakosság – nem függetlenül a németiség megtelepedésétől. Szórványosan az 1720-as évek közepétől jelentek meg német telepesek Villányban és Virágoson, majd az 1750-es években folyamatossá és nagyarányúvá vált a betelepülés. 1785-ben Villány lakosságát már 745 katolikus német, 415 „óhitű” szerb és kevés magyar alkotta (Erdős 2016; Hengl 1985).

Bár a 18. század első feléből még nem állnak rendelkezésre kartográfiai dokumentumok, nem lehetetlen, hogy Villányban ekkor még nem alakult ki szilárd utcaszerkezet, a házak rendezetlenül álltak a falu belterületén.³ A század közepén azonban már kétségtelen, hogy Villány és Virágos jól kirajzolódó, a németiségre jellemzően fésűs beépítésű utcákkal rendelkezett – sőt szemmel látható az utcahálózat bővülése is, amit minden bizonnyal a népesség gyors növekedése magyaráz.

Mindez jól nyomon követhető az első kartográfiai dokumentumokon: Villány első, 1769-ben készült kéziratos térképén (MNL OL S11 No. 830, 45), és az első katonai felmérés során, 1782 és 1785 között készült térképén (ÖStA B IX a 527; 1–2. ábra). Mindkét térkép jelöli az 1753-ban épült katolikus és az éppen két évtizeddel később felszentelt szerb ortodox templomot, valamint a falu északi bejáratánál álló három uradalmi épületet; a későbbi térkép sajátossága, hogy feltűnik két új utca, a mai Dózsa György és Szent István utca. Ezekben az években, az 1784-85-ös népszámlálás adatai szerint 202 ház állt Villányban, amelyekben összesen 313 család, 1 165 lakos élt. Virágoson ugyanekkor 38 házat találtak az összeírók, bennük 268 lakóval (Krisztics 1941; Lelkes 2011). A házak többségét nyers téglából építették, szalmával fedték (Zentai 1989).

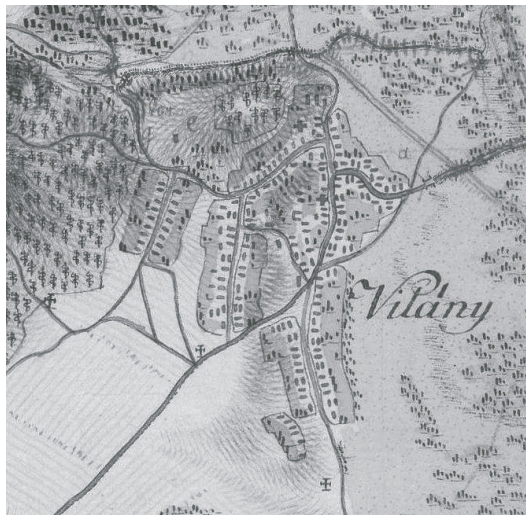
1. ábra: Villány belterülete a település első kéziratos térképén (1769)

The interior of Villány in the settlement's first hand-drawn map (1769)

Forrás: MNL OL S11 No. 830, 45.

2. ábra: Villány az első katonai felmérés során, 1782 és 1785 között készített térképen
Villány on the maps prepared during the first military survey (1782–1785)

Forrás: ÖStA B IX a 527.

Bő fél évszázaddal később, a településhatárok 1847. évi felmérése során készült a falu következő térképe (MNL BaVL XV.1.a BIV 981), melyen további fontos részletek bukkannak fel. Itt is látható a három nagy uradalmi épület (ezek egy néhány évvel későbbi dokumentumban pálinkaégetőként, marhahízlalóként és malomként szerepelnek), a Kövesd felé vezető út mentén egy újabb uradalmi malom, a Templomhegyen két uradalmi kőfőjtő, a kótosztatú katolikus temető, és a falu déli szélén az izraelita temető (bár a térképen nem jelölték, ettől nem messze, a mai Fáy András utcában terült el a szerb temető).

Egyáltalán nem meglepő, hogy a vallási épületek, szobrok és feszületek át- meg átszőtték Villány és Virágos szerkezetét. Érdekesebb, hogy a gazdasági létesítmények egyetlen, nagyon jól körülhatárolható övezetben, a Templomhegy környékén, a falu északi, Pécs felé vezető kijáratánál álltak. Talán itt állhatott az az (egyik térképen sem szereplő) fogadó is, amelynek típusterve 1766-ban készült el (MNL OL T1 No. 52).

A polgárosodás korszaka Villányban

A harmadik nagy korszak a jobb híján polgárosodás korának nevezhető évszázad Villány történetében, amelyet a lakosság folyamatos gyarapodása jellemzett. Nagyobb arányú növekedésre két időszakban, a 19. század közepén és a századforduló idején került sor, ekkor érte el a csúcst is a két település. Összességében Virágoson a lakosság megyei viszonylatban kis mértékben, 61%-kal növekedett a

18. század vége és a 20. század eleje között, Villányban viszont jóval nagyobb, 122%-os növekedést tapasztalunk (Kovacsics 2003).

Ez azonban, meglepő módon, nem vonta maga után a két falu utcaszerkezetének változását. Az 1860-as évek közepén Villányban 234 ház állt, 1900-ban viszont már 421. A jelentős növekedés ellenére nem nyitottak meg új utcákat, hanem a meglévő telkeket építették be intenzívebben, ahogyan azt a második és a harmadik katonai felmérés során készült térképek mutatják (ÖStA B IX a 1124; BEV Harmadik Katonai Felmérés; 3–4. ábrák). Ugyanez a tendencia folytatódott a Horthy-korszakban is: 1920 és 1944 között 182 új lakás épült (Integrált Városfejlesztési Stratégia 2009), ezek legnagyobb része viszont már létező utcákban, megosztott telkeken kapott helyet. Mindössze két tucat új ház épült egy újonnan megnyitott utcában, a mai Petőfi utcában – az 1780-as évek, azaz másfél évszázad óta ez volt az első új utca (pontosabban egyelőre csak utcakezdemény) Villányban: korábban egyetlen térképen sem szerepelt, most viszont már név szerint ismerjük több mint száz lakóját (Ulrich 2001).

3. ábra: Villány és Virágos a második katonai felmérés idején (1857–1869)
Villány and Virágos during the second military survey (1857–1869)

Forrás: ÖStA B IX a 1124

Úgy tűnik, a népesség növekedésénél sokkal komolyabb hatást gyakorolt a településszerkezetre a gazdasági fejlődés. Fontos változás volt mindenekelőtt a DGT Pécs és Mohács közti vasútvonalának kiépítése 1857-ben, majd a személyforgalom megindulása két évvel később.⁴ A vonal Magyarbóly és Eszék felé vezető leágazását 1870-ben építették meg. A vasúti forgalom bővülésével Villány kiváló lehetőséghez jutott az itt termő borok nagybani szállítására, eljuttatására a bel- és nemzetközi piacokra.

A húzóágazatot ugyanis ekkorra egyértelműen a borászat és a borkereskedelem jelentette. Az 1850-es években már három pincefalu állt Villány és Virágos peremterületein: a mai Baross, a Zrínyi és a Bem utcában (egyelőre csak a mai al-

só pincesor), a Kossuth-telepen és végül a virágosi Zalka Máté utcában (MNL BaVL XV.1.a. BIV 984). A kis családi pincék mellett az 1860-as évektől bortermelő és -kereskedő családok, a Gyimóthyak, a Schuthok, a Fürstök, a Spitzerek és a Telekiek rendezték be itt a fokozatosan felfutó cégek központját. Ezekhez a cégekhez a századforduló után nagyobb ipari – már nem csak borászati – létesítmények társultak: a Weisz-féle gőzmalom és 1912-ben Schaumburg-Lippe herceg pezsgőgyára a Templomhegy két oldalán, László Mór gépgyári raktára a Szent István utcában, 1921-ben a Schubert-féle tejüzem a Rákóczi utcában (Kovács 1970), 1925-ben Báder Samu ecetgyára a Batthyány utcában, Heszberger Ferenc tűzifa- és szénkereskedése a Baross utcában, és evvel egyidőben Virágos első ipari létesítménye, Bauer Ede gőzmalma.⁵

4. ábra: Villány és Virágos a harmadik katonai felmérés során készült térképen (1869–1873)
Villány and Virágos during the second military survey (1869–1873)

Forrás: BEV Harmadik Katonai Felmérés

A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan megindult Villány polgárosodása, ami nemcsak a társadalmi szerkezetben, hanem a település arculatán is nyomot hagyott. A mai Baross utca alsó szakaszán, a Deák utcában és a Rákóczi utcában a leggazdagabb borász, borkereskedő családok elegáns villákat építettek; ilyen volt többek között a Fürst-villa és a Schuth-ház. Ehhez a térséghez kapcsolódott a vasútállomás közelségében a Bartonicsok Szálló, valamint a Worlicsek (későbbi Herrmann) Szálló a Gábor utcában. A Baross utcában kaptak helyet a legfontosabb és legelegánsabb boltok, például Gyimóthy Jákó és Bartonicsok Károly üzlete. Ennek a körzetnek a két szélén épült fel egyfelől a zsinagóga és a rabbi lakása 1891-ben (Ulrich 2001), a következő évben az elemi iskola⁶ és 1905-ben a hitelszövetkezeti székház, másfelől a Baross utca kiszélesedő, eleve főterként szolgáló szakaszán a hősök emlékműve 1924-ben⁷ és két évvel később a főszolgabírói hivatal (lásd még Pusztai 1999).

Villány belterülete tehát az 1849 és 1945 közötti évszázadban fokozatosan jól láthatóan kettévált. A *magterület* hivatalos és reprezentatív épületeknek, villáknak, szállóknak, üzleteknek és irodáknak adott helyet. Jellemző, hogy ebben az övezetben, a vasútállomás és a Bartonicsok Szálló között építették ki először a vilamos közvilágítást, a kövezett gyalogutat, és itt ültették az első reprezentatív faszort is (Villányvilágítás Villányon 1894; Villány község haladása 1900; Villány halad 1900; Kovács 1970). Nagyon fontos mozzanat, hogy míg eleinte a pincesorok és az uradalmi épületek a falu északi és déli szélén kaptak helyet, addig később a kisebb-nagyobb üzemek, ipari létesítmények a lakóterületbe ékelődve épültek fel. A *peremterületek* ugyanekkor lakóövezetként funkcionáltak tovább, itt megmaradtak a hagyományos arculatot őrző parasztházak a melléképületekkel és belterületi szőlőparcellákkal. A parasztházaknak legfeljebb a homlokzatát alakították át antikizáló, később szecessziós jellegű, általában sorozatgyártott épületdíszekkel. Érdekes, hogy a két világháború közötti új építések és átalakítások során megbontották a hagyományos fésűs beépítési rendet, és már az utcával párhuzamos épületek, épületrészek is készültek (Csaba 2003).

Településfejlesztési tendenciák 1945 után

Villány fejlődésének negyedik korszakát a szocialista gazdaságfejlesztés és társadalompolitika prioritásai határozták meg.

Elsőként az új hatalom szimbolikus térfoglalását kell megemlíteni. Szinte még el sem hallgattak a fegyverek, 1945 szeptemberében felavatták a szovjet hősi emlékművet, a főter nagyon is hangsúlyos elemeként: méretében méltó párja volt az egykori főszolgabírói hivatalnak, és jócskán felülmúlta a közelben álló első világháborús emlékművet, amelyről előbb a turult távolították el, majd az egész tömböt elbontották. 1959-ben, a felszabadulás 15 éves évfordulójára elkészült a bolgár emlékmű az általános iskola előtti téren.

A második fontos tényező ismét a népesség alakulása. A háború során a település anyagi értelemben nem szenvedett igazán komoly károkat, a vérvesztés, a helyi közösséget ért trauma viszont annál nagyobb volt. Pusztán a szerkezeti vonatkozásokra utalva: az elhurcolt zsidók házai, a front elől elmenekült, majd a kitelepített német családok otthonai – összesen 227 lakás, az összes lakás csaknem fele! – üresen maradtak (Ulrich 2001), pontosabban gazdát cseréltek, hiszen ezekbe az ingatlanokba költöztették a felvidéki magyarokat, valamint szabolcsi és nyírségi földigénylőket (Erdős 2016). A lélekszám így rövid átmenet után nemhogy nem csökkent, hanem meg is haladta a háború előtti számot, és ez a tendencia még három évtizeden át folytatódott: Villány népessége 1980-ban érte el a tetőpontot, 2 932 fővel. Nem meglepő, hogy az 1970-es években 178, a következő évtizedben pedig 159 új lakás épült (Integrált Városfejlesztési Stratégia 2009), ami jóval felülmúlta a Horthy-korszak lakásépítési csúcsát is.

A növekedés gyorsaságát nagyon plasztikusan érzékeltetik a Néphadsereg által egy szűk évtized alatt három időpontban készített légifotók. Az első kép 1969 áprilisában készült – ezen már látszik a Dombay utca első szakasza, a Petőfi utca fele, a Táncsics utca első része, a Diófás utca és a Vörösmarty utca. A második képet hat évvel később, 1975 áprilisában készítették – ezen feltűnik a Dombay utca és a Petőfi utca befejező szakasza, az újtelepen a Fáy András, a Hohmann, a Széchenyi és a Móricz Zsigmond utca. Újabb szűk három és fél év múlva, 1978 augusztusában felbukkannak a Szőlő utca és az Oportó utca első házai, az újtelepen a Bartók, a Váci Mihály, a Wesselényi és a Munkácsy utca, valamint az első sorházak a Baross Gábor utca kivezető szakaszának északi oldalán (5. ábra). Ezeket az új lakóterületeket az 1980-as évek elejétől követték újabb utcák: a Hohmann utcában 11, a gépjárató környéki „újtelepen”, a Nagy István és az Ifjúság utcában pedig 22 telket közművesítettek, és ezek mellett felparcellázták a település nyugati peremén elhelyezkedő szántókat, kialakítva a későbbi Erkel Ferenc és Déryné utca vonalát (Dunai 1984).⁸

5. ábra: Villány belterülete 1969 áprilisában (a) és 1978 augusztusában (b) készült légifotókon
The urban area of Villány captured in aerial photographs taken in April 1969 (a) and in August 1978 (b)

Forrás: fentrol.hu

Ezekben az évtizedekben nagyon koncepciós lakásépítési program valósult meg. Egy-egy új utcához, övezethez egy-egy jellemző háztípust rendeltek, aminek potenciális vevőiként és lakóiként bizonyos társadalmi csoportok jöhettek számításba – a kínálat a Dombay utcai örökpanorámás háztaktól a családi házaz övezeteken át a sorházakig terjedt. Ugyanekkor az a döntés született, hogy a szegregálódó külterületekre, a Kossuth-telepre és a virágosi templom mögötti részre nem adnak ki több építési engedélyt, új lakóházakat csak a belterület foghíjtelkeire szabad építeni (Gimnázium és szálloda 1963).

A megnövekedett lakosságnak természetesen szüksége volt kiszolgáló létesítményekre. Az első szolgáltató egység 1949-ben a Tüzép-telep volt, ezt követte négy évvel később az OTP villányi fiókja. 1967-ben egészségügyi kombinát nyílt a központban, egy évvel később bútorbolt létesült Villányban, majd 1983 nyarán a Petőfi utcában a nyugati településrészt ellátó ABC-áruházat adtak át. Ezt a hálózatot 1985-ben a tanácsházával szemben épített nagy ABC-áruház, a főutcán megnyílt ruházati bolt, egy maszek írószerbolt és a Diófás téren átadott szolgáltatóház tette teljessé, kávézóval, zöldségbolttal, háztartási kisgépjavítóval (Ádám 1983; Dunai 1985; Kovács 1970). Egyetlen létesítmény kapott helyet a főutctól távolabb: a focipályával, futópályákkal, tenispályákkal és uszodával rendelkező sporttelepet a Villány és Virágos közti vízenyős területen hozta létre az állami gazdaság (Takács 1964).

Ugyanígy a főutca vonalán helyezték el a kulturális és oktatási létesítmények nagy részét. Az 1946-ban létrehozott mezőgazdasági szakmunkásképző iskola, majd technikum eleinte a Bartonicsok Szálló államosított épületében működött, majd 1953-ban új otthont kapott az általános iskola alsó tagozatának szomszédságában, az egykori papkertből kihasított parcellán. 1954 elején adták át az általános iskola felső tagozatának új épületét, amit az előző évben rohammunkában építettek fel. 1963-ban az egyháztól kisajátított telken, a mai Eislingen téren épült fel a művelődési ház. A sort a főutca nyugati végén a szakiskola kollégiuma zárta, amelyet 1976-ban adtak át, és amely korszerű gépszínnel, tankerttel is rendelkezett (Kovács 1970; Új épületet kap 1952; Új mozi Villányban 1967).

A fejlesztések jelentős hányada kimondottan a helyi és a környékbeli lakosságot szolgálta, de a tanács egyre hangsúlyosabban fordult a turizmus felé: „Villány feltétlen idegenforgalmi szerepet fog betölteni, fekvése és főleg világhíres bora ide vonzza a turistákat” – prognosztizálta az 1963 szeptemberében elfogadott húszéves rendezési terv (Villány község tanácsának jegyzőkönyve, 1963. szept. 19. MNL BaVL XXIII.959. II. doboz, 1. kötet, fol. 121.). Az olykor irreális elgondolások (például egy száz férőhelyes szálloda építése) mellett komoly eredmények születtek. Elsőként a tsz új borozóját fejlesztették igényes, borkóstolók lebonyolítására is alkalmas presszóvá. 1967 szilveszterén felavatták a Földműves-szövetkezet (a későbbi ÁFÉSZ) Oportó Éttermét, vele szemközt pedig új látványosságként felállították a szőlészet hagyományos munkafolyamatait megjelenítő Szőlőoszlop című kőfaragványt. A borozóval szemközt 1984 októberében nyílt meg a bormúzeum, és ugyanekkor tudatosan a leendő nagyrendezvények számára hagyta zölden a tanács a Diófás tér nagy részét, a szolgáltatóház mellett (Aknaï 1971; Dél-Baranya várja vendégeit 1968; Kovács 1970; Új szobor Villányban 1970; Vacsorázzék Villányban 1973).

A gazdaság fejlődését közismert módon az államosítás és a kollektivizálás, a Villányban húzóágazatot jelentő szőlőművelés és bortermesztés nagyüzemi átalítása fémjelezte. A helyi társadalom átalakulását ez alapvetően meghatározta, azonban a hagyományos településszerkezetre és a belterület arculatára meglepő

módon alig volt hatással. Nagyobb hatást csak az egykori Teleki cég székházának átépítése gyakorolt a faluképre, amely az államosítás után a kimondottan nagy komplexum központja lett. Az állami vállalat 1958-ban új központi épületet kapott, majd új borkombinát építésébe fogtak, hatalmas acéltartályokkal és a Templom-hegy túloldalán, a vasútállomás szomszédságában több fázisban épült palackozóval. A fejlesztések utolsó elemként, 1975 őszére elkészült az üzemi étkező. Más fejlesztések már csak a központtól távolabb, a lakóterület szélén valósultak meg. 1949-ben a Siklós melletti Sáripusztáról Villányba, a település ekkor beépítetlen, keleti peremére helyezték a gépállomást, a tsz sertéstelepe ugyanekkor Villány délnyugati szélén, a lakóterülettől nem egészen egy km-re épült fel. (Erdős 2016; Háromszáz méteres alagút 1968; Kovács 1970; Új borkombinát 1966).

A korszak négy évtizede alatt összességében egy nagyon határozott településfejlesztési koncepció valósult meg. A *főutcán* szolgáltató funkciókat, közművelődési intézményeket létesítettek, itt egyre inkább az idegenforgalmi igényeket kielégítő „kulturális sétány” jött létre. Evvel együtt az új gazdasági létesítmények mindegyike szigorúan a *peremterületeken* kapott helyet. A *belterület* nagy része pedig megmaradt csendes lakóövezetnek, világosan elkülönítve mind a kulturális-szolgáltató centrumtól, mind a gazdasági peremtől. Ezt a nagyon is emberközpontú szemléletet vitte tovább az 1990-es évek első felében a „szolgáltató önkormányzat” koncepciója – ami azonban az új körülmények között nem sokáig bizonyult tarthatónak.

A piaccgazdaság hatásai Villány városszerkezetére

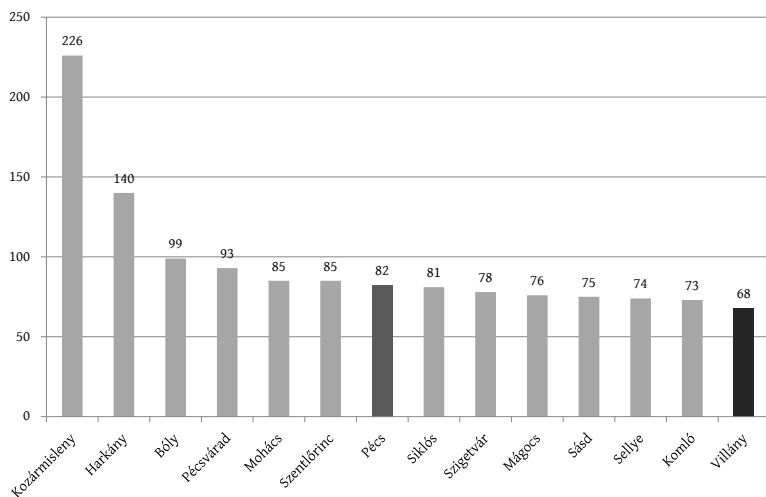
Az utolsó, napjainkig tartó periódus nyitányát az 1983-as rendezési terv jelenti; bár ekkoriban valóban megindultak máig ható, alapvető folyamatok, de lényegében csak az 1990-es évek közepétől – jelképesen 1993-tól – kezdődött meg Villány jelenkora. Ehhez az évhez köthetőek ugyanis azok a szimbolikus aktusok, amelyekkel megkezdődött a szocializmus emlékeinek eltávolítása, a tér fokozatos visszafoglalása a rendszerváltoztatás után. A művelődési ház előtt 1993 októberében leplezték le az Eislingen és Villány partnerkapcsolatát jelképező Barátság kútát (a villányi németek többségét Eislingen vidékére telepítették ki). Csaknem ugyanekkor avatták fel az I. és a II. világháború áldozatainak emlékművét a régi hősi emlékmű helyén, melyet négy évvel később követett a virágosi emlékmű átadása (Erdős 2016; Villányban, az Eislingen téren 1993).

Az 1993 óta eltelt időszak két periódusra osztható. Az első szakasz az ezredfordulóig számítható; ezt a szűk évtizedet két fő folyamat jellemezte. A borászat és a – helyi dokumentumok szóhasználatával – boridegenforgalom még a korábbi időszaknál is nagyobb jelentőségre tett szert. Ez ugyan komoly erőforrást jelentett a település számára, de hosszú távú káros hatásaként egyoldalúvá tette a foglalkoztatási struktúrát, valamint gyökeresen átalakította a településszerkezetet.

Ismét meghatározóvá vált egy, a polgárosodás korában megjelent, aztán a szocializmus évtizedeiben tudatosan visszaszorított jelenség: a gazdasági létesítmények lakóterületbe éléldése. Az 1980-as évek első felétől egymás után létrejövő magánvállalkozások kis tőkével, jobbára saját tulajdonú ingatlanon, lakóházak melléképületeiben kezdték meg a működésüket, kisvállalkozásból azonban fokozatosan nagy (legalábbis helyi viszonylatban nagy) céggé nőttek ki magukat. Természetes terjeszkedési igényük megbontotta a lakóövezetek és ipari területek egyensúlyát, zavarta a helyiek mindennapi életét (Csaba 2002); elég a feldolgozó- és palackozóüzemekben folyó munkára, az állandó vendéglátásra és a kisebb-nagyobb rendezvényekre gondolni.

A másik alapvető folyamat, hogy megindult a lakosság fogyatkozása. Az 1980-as években lassú csökkenés, majd átmeneti javulás volt megfigyelhető, 2005-től a fogyatkozás egyre gyorsult, 2015-től pedig igazán drámaivá vált. A rendszerváltoztatás óta eltelt bő három évtized alatt Villány lakossága csaknem 1 000 fővel lett kevesebb, a város elvesztette népességének közel egyharmadát. Bár az elvándorlás mögött többféle tényező állhat, a megyei összehasonlításból az derül ki, hogy a város nem igazán jól használta fel a rendelkezésére álló erőforrásokat – még a sokkal kevesebb gazdasági lehetőséggel rendelkező Mágocs, Sellye és Szigetvár is sikeresebben tudta megtartani a népességét (6. ábra).⁹

6. ábra: Baranyai városok lakossága 2023-ban az 1990. évi lélekszámhoz képest (1990 = 100%)
Urban populations in Baranya county in 2023 in comparison with the year 1990 (1990 = 100%)

Forrás: ksh.hu Helyiségnévtár alapján a szerző szerkesztése

Ezt a tendenciát már az ezredforduló környékén látták a város vezetői, és komplex rendszerben gondolkodva próbáltak megfelelő választ találni – ez a törekvés nyitotta meg a második szakaszt az új évezred kezdetén, a 2000-ben város-sá avatott Villány életében.

A 2002-ben elfogadott településrendezési tervben, a 2009-ben készült városfejlesztési stratégiában és a rendezési terv 2011-es felülvizsgálatában rendre felmerült, hogy új lakóterületek kialakításával lehetne betelepülőket csábítani Villányba, megállítva a népesség csökkenését (Csaba 2011; Kótány 2002a, b). Leginkább célszerűnek a tömbbelsők (kihasználatlan hátsó kertek, belterületi szőlőparcellák) újraparcellázása és beépítése tűnt, ám ez a törekvés végül a visszajára fordult, csak a már meglévő üzemek és szállodák bővítésének nyitott teret; ilyen tömbbelsőkön valósult meg többek közt a Malatinszky Borbirtok és Bock Pincészet fejlesztése. Új lakóterület kialakítása végül csak 2023-ban kezdődött meg: a város nyugati szélén épülő Csillagvölgy lakóparkban a tervek szerint legalább 42 társasházi lakás és 22 családi ház kap majd helyet (Rajnai-Zsíros 2023a).

Sokkal többet ígért az egyes funkciók szétválasztása, az üzemi és idegenforgalmi létesítmények kitelepítése a város külterületeire. A már létező pincészetek többsége ekkorra komplex létesítménnyé nőtte ki magát, és csak nagyon jelentős tőke bevonásával lett volna képes új telephelyre, a település peremére költözni. A 2011-es rendezési terv azonban legalább azt előírnyozta, hogy az új vállalkozások (távlatosan 15-20 üzem) számára az elkerülő, illetve a gyorsforgalmi út közelében kell mintegy 10 ha-os új ipari övezetet kijelölni (Csaba 2011). A település nyugati szélén kialakuló övezet első lakója (ekkor még a lakóterület közvetlen közelében) az 1990-es évek elején a Weninger & Gere Kft., majd a Tiffán Pincészet volt, őket követte évtizedes lemaradással a Wunderlich Bortrezor, a Sauska, Günzer Tamás és újabban a Streit-Zágonyi Pincészet modern épületkomplexuma (Viczenicz 2007; Sugár 2008; Kistelegdi 2021).

7. ábra: Városi funkciók szétválasztása a településrendezési terv előkészítési szakaszában
Separating urban functions during the preparation phase of the settlement plan

Forrás: Csaba 2011c alapján a szerző szerkesztése

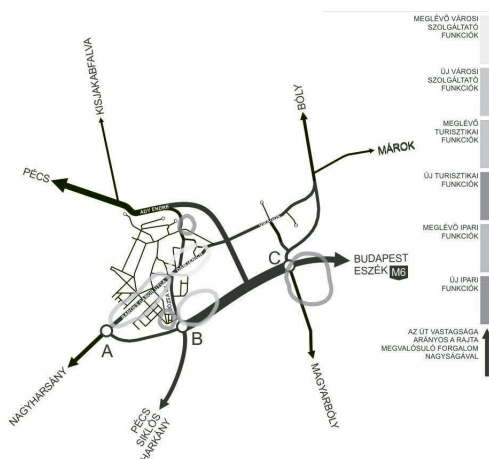
Jelmagyarázat: 1–6 új lakóterületek, 7 ipari övezet, 8 rendezvényter

Míg tehát a borászat ipari munkafolyamatait (legalábbis az új létesítményeket) nyugat felé húzták ki a városból, a boridegenforgalom másik elemét, a nagyrendezvényeket az északi peremvidékre telepítették. A 2012-ben átadott Rendezvénytér egykori ipari területen épült fel, a tervezők szándéka szerint két összefüggő céllal: egyrészt modern arculatú épületként javítja a város északi bejáratának összképét, és további idegenforgalmi fejlesztéseket generál ebben az övezetben; másrészt megköti a fesztiválokra érkező több ezres vendégsereg egy részét, így tehermentesítve a város központját és lakóövezeteit (Csaba 2011b). Egyik elgondolás sem valósult meg maradéktalanul. A magántőke nem igazán érdeklődött a terület iránt, így a további fejlesztésre, a sporttelephez csatlakozó szabadidőpark kialakítására 2022 nyaráig kellett várni, a rendezvények alkalmával érkező több ezer turista lekötésére pedig a létesítmény túl szűknek, a kínálat túl egyoldalúnak bizonyult.

Nagyon fontos fejlesztés volt viszont az évtizedek óta tervezett elkerülő út átadása 2014 őszén (Hajdu 2013; Babos 2014), amelynek elsődleges célja a Mohács és Harkány közti átmenő forgalom kiiktatása, a város belterületének tehermentesítése volt. Ezt a célt sikerült elérni, ám mivel az elkerülő út építésének 2. és 3. üteme (vagyis az északi elkerülő út és az autópályával való kapcsolat) nem vált valóra, ezért a városszerkezetben sem történhettek meg a várt változások. A tervezők ugyanis avval számoltak, hogy a Dózsa György út lesz Villány új bejárata, új turisztikai és városi szolgáltató funkciókat lát majd el (jelenleg itt építőipari cégek telephelyei fogadják a látogatót), az északi bejárat szintén hangsúlyozottabban vehet át idegenforgalmi funkciókat, Virágos déli előterében pedig új ipari övezet alakulhat ki (Csaba 2011a; 8. ábra).

8. ábra: Az elkerülő út megvalósult első, és tervezett további két ütemének várt városszerkezeti hatásai

Expected effects of the realised first, and planned second sections of the road bypass on urban structure

Forrás: Csaba 2011a

Hasonlóan fontos célkitűzés a középületek és közterek felújítása, a közszolgáltatások, közösségi intézmények fejlesztése, amely 2019 után különösen nagy lendületet vett. Úttörő jelentőségű volt 1993-ban az Eislingen tér, majd 2000-ben a Főtér rekonstrukciója a szovjet emlékmű elbontásával, melynek helyét Colin Foster emblematis (bár sokak által bírált) Angyal XXXVI (Foster Angyal-sorozatának 36. darabja) című szobra vette át. Ezt követte a Városházával szemben álló üzletház két szárnyának átadása 2004-ben, illetve 2008-ban, majd a CBA-áruház felépítése az egykori Tüzép helyén. Legújabb fejlesztésként a Diófás tér, majd az Eislingen tér átépítése készült el, jelenleg pedig a leromlott állagú Főtér felújítása van soron (Integrált Városfejlesztési Stratégia 2009; Rajnai-Zsíros 2023b). Az utóbbi évek beruházásait nemzetközi szakmai díjjal ismerték el: Villány az Európa Zöld Városa pályázat harmadik helyezettje lett – két budapesti projekt mögött (Rajnai-Zsíros 2023c).

Összefoglalás

Villány a török elleni felszabadító háborúk után szerb, majd német telepesfaluként éledt újjá, a 18. század közepén már szigorú rendben beépített utcarendszere alakult ki. Az uradalom gazdasági létesítményei egy bokorban, a falu északi bejáratánál kaptak helyet, a déli peremen pedig legkésőbb a 19. század közepére kialakultak a pincesorok és pincebokrok.

Ez a szerkezet a következő, egy évszázados periódusban jelentősen átalakult. A társadalmi és gazdasági fejlődés ekkor egy jól körülhatárolható magterületet érintett. A Baross utca és a Rákóczi utca alsó szakasza, valamint a Deák utca által körbezárt háromszögben épültek fel az új oktatási, szakrális és hivatali épületek, valamint az elit reprezentatív villái, és itt, a lakóterületbe ékelve kezdték meg működésüket az első kapitalista ipari üzemek.

1945 után ez a jelenség némileg háttérbe szorult, új üzemek kizárólag a peremterületeken épültek, a kulturális és (az idegenforgalom fejlődésével) a szórakoztató létesítmények pedig a főutcán koncentrálódtak. A település nagy része így csendes és tágas lakó-pihenő övezetként funkcionált. Nagyon fontos jelenség, hogy míg a korábbi periódusokban az utcahálózat a lélekszám növekedése ellenére lényegében nem bővült, ekkor új utcák, sőt új lakónegyedek létesültek, háztípusok és ebből következően társadalmi csoportok szerint is differenciálódva. A népesség növekedését és a területi terjeszkedést megfelelően követte a szolgáltatási funkciók, és kissé elmaradva az infrastruktúra fejlesztése is.

Ez a szerkezet a rendszerváltozás időszakában ismét ellenkező irányba fordult. Egyrészt a népesség dinamikus növekedése megállt, ezért új lakóterületek kialakítására többé nem mutatkozott valós igény. Másrészt a borászati és a boridegenforgalmi fejlesztések ismét a lakóövezetbe ékelődve, a lakosságot zavaró módon alakultak ki és futottak fel. Bár ma már jól látható a törekvés a belterüle-

tek tehermentesítésére, a Rendezvénytér, a (csak részben megvalósult) elkerülőút és a nyugati ipari övezet kialakítása nem váltotta be maradéktalanul a hozzá fűzött reményeket. Az önkormányzat ugyan sokat áldoz a közterek megújítására és a közszolgáltatások fejlesztésére, azonban kérdés, hogy mindez meg tudja-e állítani a fokozódó népességfogyást.

Jegyzetek

- 1 Az út menti római településekre Erdős (2016), az út középkori jelentőségére Glaser (1929-30); a hadi-, illetve postaút szerepére a török elleni felszabadító háborúban és a 18-19. század fordulóján: Lajber (1995), T. Mérey (2000, 2004).
- 2 Nem állja meg a helyét az a feltevés, hogy a középkori Villány a település mai magjától mintegy öt km-re délre állt, és csak a török hódoltság után települt újjá mai helyén, a szőlőhegy lábainál. Az Öregtemplom-dűlőben a 19. században még látható épületromok, és az itt előkerült településmaradványok, amik erre a feltevésre vezettek, bizonyosan a hódoltság idején elpusztult Perecske faluhoz köthetőek (Erdős s.a.).
- 3 Az erre vonatkozó utalások azonban nagyon bizonytalanok. Lajber Imre egy 18. századi vagy a 19. század első felében megjelent metszet alapján jutott erre a következtetésre (Lajber 1981, 1995). Korábban (hivatkozás nélkül) Kovács András a század végére vonatkozóan is azt írta, Villány „még eléggé rendezetlen, szétszórt település volt ebben az időben” (Kovács 1959, 27.).
- 4 Ahhoz, hogy az országút mellett a vágányok és az állomásépület is elférjen, nagyszabású tájátalakításra volt szükség: északabbra terelték a Kövesd-patakot, a Templom-hegy lankáiból pedig rengeteg követ lefejtettek, így alakult ki annak mai, szakadékszerű külseje (Tengler 1997).
- 5 Bauer a gőzmalom melletti vízenyős területen strandfürdőt is létesített, magára haragítva a villányi plébánost, aki a főszolgabírónál igyekezett elérni, hogy legalább a villányiakat ne engedjék oda, hiszen a „közös strandolás kétségtávol nem szolgált a község erkölcsiségének emelésére” (Idézi: Erdős 2016, 163.).
- 6 A két tantermes iskola és a két tanítói lakás felépítéséhez a plébános a papkert Rákóczi utcáig lenyúló, déli részét ajánlotta fel (Kovács 1970).
- 7 Felmerült, hogy az emlékművet nem a főtéren, hanem a templomdombon építik fel, tiszta időben Eszékig látszó, 10 méter magas obeliszként. Az ötlet a lakosság ellenállásán elbukott (Kovács 1970).
- 8 A társközségekből betelepülőket a tanács közművesítéssel és vissza nem térítendő támogatással csábította Villányba, és emellett munkáltatói támogatás is segítette az otthonteremtést (Ádám 1983; Török 1983).
- 9 Bár Villány népességmegtartó erejének csökkenése további, komplex elemzést igényelne, valószínűnek tűnik, hogy itt az ország, sőt a kelet-közép-európai régió egészére jellemző tendenciákat (Horeczki, Molnár, Pirisi 2023; Makkai et al. 2018) egy paradox helyzet is súlyosbítja. A hagyományosan biztos megélhetést, mellékkeresetet, sőt a vagyonszerzés lehetőségét nyújtó borászatnak köszönhetően Villány lakosságának jelentős része az átlagosnál jobb feltételek között él, a fiatalok nagyobb eséllyel szereznek érettségit és diplomát Pécsen, illetve távolabbi egyetemvárosokban. Az ő számukra azonban Villány, éppen az egyoldalú foglalkoztatási szerkezet miatt nem nyújt igazán vonzó perspektívákat. Aki nem kimondottan a borászatban vagy az idegenforgalomban szeretne elhelyezkedni, az nem itt tervezi a jövőjét, és jobbra már csak ronklátogatóba vagy egy-egy fesztivál alkalmával tér haza.

Irodalom

Szakirodalom, sajtóhírek, irattári anyagok

- Ádám E. (1983): Lakásépítés Villányban. *Dunántúli Napló*, 40, 126 (1983. máj. 8.), 3.
- Aknai T. (1971): A villányi Szőlő-oszlop. *Dunántúli Napló*, 28, 50 (1971. febr. 28.), 7.
- Babos A. (2014): Gumibitumenből készült az új villányi elkerülő. *Új Dunántúli Napló*, 25, 230 (2014. okt. 2.), 2.
- BEV – Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen (Bécs): *A Harmadik Katonai Felmérés térképei, Magyarország. 1872-1884.* <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/> (Letöltés: 2024. 07. 18.)
- Csaba Gy. (2002): *Villány egységes településrendezési terve. Helyzetértékelés.* Vezető tervező: Csaba Gyula. Pécsépterv Stúdió, Pécs
- Csaba Gy. (2003): *Villány város egységes településrendezési terve. Örökségvédelmi kataszter.* Vezető tervező: Csaba Gyula. Pécsépterv Stúdió, Pécs
- Csaba Gy. (2011): *Villány településrendezési tervének felülvizsgálata. Véleményeztetési dokumentáció.* Vezető tervező: Csaba Gyula. Pécsépterv Stúdió
- Csaba D. (2011a): Mi várható, ha megépül az elkerülő út? *Villány párbeszédben a tervezővel* (2011. jan. 29.). <http://villanyi-parbeszed.blogspot.com/2011/01/mi-varhato-ha-megepul-az-elkerulo-ut.html> (Letöltés: 2024. 07. 16.)
- Csaba D. (2011b): Mit jelent a Rendezvényter Villánnak? *Villány párbeszédben a tervezővel* (2011. febr. 5.). <http://villanyi-parbeszed.blogspot.com/2011/02/mit-jelent-rendezveny-ter-villany-nak.html> (Letöltés: 2024. 07. 16.)
- Csaba D. (2011c): Hol legyenek új lakóterületek Villányban? *Villány párbeszédben a tervezővel* (2011. febr. 23.). <http://villanyi-parbeszed.blogspot.com/2011/02/hol-legyenek-uj-lakoteruletek.html> (Letöltés: 2024. 07. 27.)
- Csapó T. (2016): Település-morfológiai kutatások Mendöl Tibor óta napjainkig. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1., 17–26.
- Dél-Baranya várja vendégeit (1968): *Dunántúli Napló*, 25, 53 (1968. márc. 3.), 3.
- Dunai I. (1984): Jövőtervezés Villányban. *Dunántúli Napló*, 41, 213 (1984. aug. 4.), hétvégi melléklet, 6.
- Dunai I. (1985): A lakossági ellátás fejlesztése Villányban. *Dunántúli Napló*, 42, 181 (1985. júl. 4.), 5.
- Erdős Z. (2016): *Villány története a kezdetektől 1990-ig.* Pannon Kultúra Alapítvány, Pécs
- Erdős Z. (s.a.): Egy középkori falu Baranyában: Perecske. *Honismeret*, sajtó alatt.
- Gattermann, C.-H. (2005): *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713: Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken.* Universitätsverlag Göttingen
- Gimnázium és szálloda épül Villányban? (1963): *Dunántúli Napló*, 20, 188 (1963. aug. 13.), 2.
- Glaser L. (1929–30): Dunántúl középkori úthálózata, II. közlés. *Századok*, 63–64, 257–285.
- Hajdu Zs. (2013): Villány elkerülőutat kap. Már átadták a munkaterületet az új kivitelezőnek. *Új Dunántúli Napló*, 24, 170 (2013. júl. 23.), 3.
- Háromszáz méteres alagút épül a villányi gazdaságban (1968): *Dunántúli Napló*, 25, 99 (1968. ápr. 28.), 1.
- Hengl, F. (1985): *Deutsche Kolonisten im Komitat Baranya / Ungarn 1688–1752. Teil II.* AKdFF, Schriesheim
- Horeczki, R., Molnár, E., Pirisi, G. (2023): Population dynamics of the Hungarian small towns in the light of censuses. *Deturope*, 2., 66–84. <https://doi.org/nts>
- Integrált Városfejlesztési Stratégia Villány Város Önkormányzatának DDOP-2009-4.1.1/A kódszámú pályázatához.* (2009) Eco-Cortex Tanácsadó Iroda, [Pécs]
- Kistelegdi I. (2021): „Aszteroid” Villányban – borászat, boutique hotel és panorámaétterem a termo- és aerodinamika segítségével megtervezve. *Építészfórum*, 2021. júl. 22. <https://epiteszforum.hu/aszteroid-villanyban--boraszat-boutique-hotel-es-panoramaetterem-a-termo-es-aerodinamika-segitsegevel-megtervezve> (Letöltés: 2023. 11. 21.)
- Kótány J. (2002a): Új telkek és bérlakások. *Új Dunántúli Napló*, 13, 302 (2002. nov. 6.), 4.
- Kótány J. (2002b): Nem könnyű a terjeszkedés. *Új Dunántúli Napló*, 13, 349 (2002. dec. 23.), 5.
- Kovács A. (1959): *Villány. Ismerd meg Baranyát*, 2. Villány Község Tanácsa – TIT Baranya Megyei Szervezete, Pécs

- Kovács A. (1970): *Villány község élete a múltban és a jelenben*. Villány Községi tanács, Pécs
- Kovacsics J. (2003): *Baranya megyei népességtörténeti lexikon. Bibliotheca Juridica*. Mundus Kiadó, Budapest
- Krisztics S. (fel. kiadó) (1941): *Villány szociográfiai adattára. Községi adattár, 1. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest*
- Lajber I. (1981): Hogyan települt újjá egy hódoltsági terület? *Élet és Tudomány*, 48., 1516–1517.
- Lajber I. (1995): *A villányi régió története*. Vintours Kft., Villánykövesd – Pécs
- Lajber I. (2000): *A villányi borvidék kialakulásának története*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs
- Lelkes Gy. (szerk.) (2011): *Magyarország történeti helységnévtára. Baranya megye, 1773–1808*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest
- Makai B., Máté É., Pirisi G., Trócsányi A. (2018): Hová tűnnek a fiatalok? A fiatalok kisvárosokból történő elvándorlásának háttere és következményei. In: Pap N., Szalai G. (szerk.): *Táj geográfus ecsettel*. Publikon, Pécs, 99–118.
- MNL BaVL – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (Pécs), XV.1.a – Baranya megye tervtára, BIV 981 – *Villány helység határának térképe*. Készítette: Fischer János főmérnök és Kelecsényi László mérnök, 1847.
- MNL BaVL – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (Pécs), XV.1.a – Baranya megye tervtára, BIV 984 – *Villány helység beltelkeinek eredeti rendezési térképe*. Készítette: Fischer János főmérnök és Nendtvich Sándor vállalkozó mérnök, 1855–56.
- MNL BaVL – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (Pécs). XXIII.959 – Villány Községi tanács iratai
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest). S11 – Térképtár, Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. No. 830:45 – Kneidinger, Andreas: *Charten von dem ka[mmer]al Dorf Villan, in der ... Baranyer Gespanschaft*. 1769. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2442/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWaWxsXHUwMGUxbnkifQ> (Letöltés: 2024. 07. 01.)
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest). T1 – Tervtár, Kormányhatósági fondokból kiemelt tervek. No. 52 – Neusellbeckh, M.: *Az udvari, keskendí, villányi és szentmártoni (Baranya m.) országút-menti (tervezett) fogadók*. 1766. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOL-Tervtar/89/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWaWxsXHUwMGUxbnkifQ> (Letöltés: 2024. 07. 01.)
- ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv (Bécs). KA KS – Kriegsarchiv, Kartensammlung, B IX a 527 – *Az Első Katonai Felmérés térképei, Magyarország. 1782–1785*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/> (Letöltés: 2024. 07. 18.)
- ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv (Bécs). KA KS – Kriegsarchiv, Kartensammlung, B IX a 1124 – *A Második Katonai Felmérés térképei, Magyar Királyság. 1819–1869*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/> (Letöltés: 2024. 07. 18.)
- Pirisi G., Trócsányi A. (2019): *Fejezetek a társadalomföldrajz világából*. Publikon, Pécs
- Pusztai B. (1999): *A vörösborról híres Villány. Unser berühmtes Weindorf Wieland*. Kódex, Pécs
- Rajnai-Zsíros K. (2023a): Új lakóparkot terveztek a város. *Új Dunántúli Napló*, 34, 54 (2023. márc. 4.), 3.
- Rajnai-Zsíros K. (2023b): Már zajlik a munka a villányi főtéren. *Új Dunántúli Napló*, 34, 207 (2023. szept. 5.), 4.
- Rajnai-Zsíros K. (2023c): Szakmai elismerés a zöldberuházásokért. *Új Dunántúli Napló*, 34, 209 (2023. szept. 7.), 4.
- Sugár P. (2008): A Sauska és Társa cég borászata, Villány. *Építészfórum*, 2008. feb. 4. <https://epiteszforum.hu/a-sauska-es-tarsa-ceg-boraszata-villany> (Letöltés: 2023. 11. 21.)
- Takács J. (1964): Villányban jó úton járnak. *Dunántúli Napló*, 21, 112 (1964. máj. 15.), 6.
- Tengler T. (1997): A természeti környezet antropogén változásai Villány térségében. In: Szabó G. (szerk.): *Közlemények a Janus Pannonius Tudományegyetem Természettudományi Kar Természettudományi Tanszékéről*, 4. JPTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 1–16.
- T. Mérey K. (2000): *Baranya megye útjai és útmenti települései a 19. sz. elején. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből*, 6. Baranya Megyei Levéltár, Pécs
- T. Mérey K. (2004): *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből*, 12. Baranya Megyei Levéltár, Pécs
- Török É. (1983): Villány új arca. *Dunántúli Napló*, 40, 319 (1983. nov. 19.), hétvégi melléklet, 4.
- Új borkombinát építését kezdik meg Villányban. (1966): *Dunántúli Napló*, 23, 58 (1966. márc. 10.), 1.

- Új épületet kap a villányi Szőlészeti és Borászati Technikum. (1952): *Dunántúli Napló*, 9, 52 (1952. márc. 2.), 6.
- Új mozi Villányban. (1967): *Dunántúli Napló*, 24, 194 (1967. aug. 18.), 4.
- Új szobor Villányban. (1970): *Dunántúli Napló*, 27, 188 (1970. aug. 12.), 4.
- Ulrich, J. (2001): *Unser Heimatdorf Villány. Zur Erinnerung an unsere Mitbewohner von 1920–1946*. Kézirat
- Vacsorázzék Villányban. (1973): *Dunántúli Napló*, 30, 101 (1973. ápr. 22.), 11.
- Viczencz O. (2007): Wunderlich Bortrezor épület – Villány. *Építészfórum*, 2007. aug. 7. <https://epiteszforum.hu/wunderlich-bortrezor-epulet-villany> (Letöltés: 2023. 11. 21.)
- Villány halad. (1900): *Pécsi Napló*, 9, 62 (1900. márc. 17.), 5.
- Villányban, az Eislingen téren díszivókat építtetett... (1993): *Új Dunántúli Napló*, 4, 251 (1993. szept. 14.), 10.
- Villány község haladása. (1900): *Pécsi Napló*, 9, 257 (1900. nov. 11.), 7.
- Villányvilágítás Villányon. (1894): *Pécsi Figyelő*, 22, 23 (1894. feb. 22.), 2–3.
- Zentai T. (1989): *Domus Rusticae Baranyiensis. A baranyai parasztházak változása a 18. század végén. A magyar népi építészeti archívum kiadványai*, 3. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
- www.fentrol.hu = A Lechner Nonprofit Kft. online légifotó-adatbázisa

Fenntartható úton? A helyi közösségi közlekedés finanszírozási kérdései Magyarországon 2018 és 2022 között

On a sustainable path? Financing local public transport in Hungary between 2018 and 2022

LOVAS DÓRA, JÓNÁS ZOLTÁN

LOVAS Dóra: adjunktus, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pénzügyi Jog és Közmenedzsment Tanszék; 4028 Debrecen, Kassai út 26.; lovas.dora@law.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0002-0832>

JÓNÁS Zoltán: elnök, Debreceni Regionális Közlekedési Egyesület; 4027 Debrecen, Fáy András u. 7.; jonas.zoltan@derke.hu; <https://orcid.org/0009-0009-3071-0015>

KULCSSZAVAK: közösségi közlekedés; állami támogatás; finanszírozás; Covid-19 járvány; orosz-ukrán háború

ABSZTRAKT: Tanulmányunk a Covid-19 világjárvány és az orosz-ukrán háború helyi közösségi közlekedés finanszírozására gyakorolt hatásait tárja fel a harmincezres lélekszámot meghaladó, helyi közösségi közlekedéssel rendelkező településeken. Huszonnyolc nagy- és középvároshoz fordultunk közérdekű adatigényléssel, amelynek eredményeként a szolgáltatók által a megrendelőknak készített, helyi közösségi közlekedésről szóló 2018., 2019., 2020., 2021. és 2022. évi közszolgáltatási beszámolók, illetve a vizsgált években hatályos, helyi közlekedés ellátására kötött közszolgáltatási szerződések képezték vizsgálatunk tárgyát. Az adatok elemzése útján arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a Covid-19 járvány és az orosz-ukrán háború hatására bekövetkezett válság hogyan hatott a közszolgáltatást nyújtó vállalatok bevételi szerkezetére és az állami beavatkozás szükségességére. A tanulmány megállapította, hogy a helyi személyszállítás szervezésének központi szereplői az önkormányzatok, akiknek környezeti kihívásokat, területfejlesztési és gazdasági hatékonysági szempontokat is átgondolva kell megoldaniuk a közszolgáltatás biztosítását. A vizsgálat alapján a személyszállítás finanszírozásának két elméleti végpontja figyelhető meg: teljesen ingyenes közösségi közlekedés biztosítása állami támogatással, illetve a szolgáltatás piaci alapokra helyezése, ami a közszolgáltatás megszüntetését jelenti. Az elemzett magyar települések megoldásai a két szélsőség között helyezkednek el, de egyre inkább a központi állami támogatás dominanciájához közelítenek. Különösen jellemző ez azokra a településekre, ahol a Volánbusz Zrt. felelős a közlekedés biztosításáért. Az állami bértámogatás ugyanis 2017 óta kizárólag az állami tulajdonú gazdasági társaságokat illeti meg, ami torzítja a versenyt a közszolgáltatók között. A cikk másik fontos megállapítása, hogy a közösségi közlekedés finanszírozásában a piaci bevételek szerepe elenyésző, és ezek várhatóan tovább csökkennek a 2024-től érvényes kedvezményes országos és vármegyébrételek, valamint a helyi közlekedésben kibővített kedvezmények hatására. A jelenlegi folyamatok azt mutatják, hogy a helyi közösségi közlekedés fenntartása kizárólag jelentős állami támogatással lehetséges, ami ugyanakkor az alkalmazzott támogatási struktúra miatt torzíthatja a piaci szereplők helyzetét, és megerősítheti az egyetlen állami vállalat dominanciáját.

Dóra LOVAS: assistant professor, Department of Financial Law and Public Management, Faculty of Law, University of Debrecen; Kassai út 26., H-4028 Debrecen, Hungary; lovas.dora@law.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0002-0832>

Zoltán JÓNÁS: chairman, Debrecen Regional Transport Association; Fáy András u. 7., H-4027 Debrecen, Hungary; jonas.zoltan@derke.hu; <https://orcid.org/0009-0009-3071-0015>

KEYWORDS: public transportation; state aid; financial support; Covid-19 pandemic; Russian-Ukrainian war

ABSTRACT: Our study explores the effects of the Covid-19 pandemic and the Russian-Ukrainian war on local public transport, and more importantly on its financing, in cities with more than 30,000 inhabitants. A public interest inquiry was carried out in 28 cities, which resulted in the analysis of the public service reports on local public transport for 2018, 2019, 2020, 2021 and 2022, prepared by the operators for the client, and the public service contracts currently in force for the provision of local public transport. By analysing the data, we sought to understand how the Covid-19 epidemic and the recession caused by the Russian-Ukrainian war have affected the revenue structure of public service providers, and hence the need for public intervention. The study found that the central players in organizing local public transportation are the municipalities, which must address environmental challenges, territorial development, and economic efficiency considerations when ensuring the provision of public services. The analysis reveals two extremes in the financing of public transportation: fully subsidized public transport through state support, or a market-based service, which would involve the elimination of public service provision. The solutions adopted by the analysed Hungarian municipalities lie between these two extremes, increasingly shifting towards the dominance of central state support. This is especially characteristic of those municipalities where Volánbusz Zrt. is responsible for transport provision, as state wage subsidies are only granted to state-owned companies since 2017, distorting competition between public service providers. Another important finding is that the role of market revenues in financing public transport is negligible, and this is expected to decrease further due to the introduction of discounted nationwide and regional passes effective from 2024, as well as expanded local transport discounts. Current trends suggest that the sustainability of local public transport can only be achieved through significant state funding, which, however, may distort the position of market participants and reinforce the dominance of the state-owned company due to the state aid system structure.

Bevezetés

Bár a helyi közösségi közlekedést (személyszállítást) érintő problémák hosszú évekre nyúlnak vissza hazánkban, a Covid-19 járvány és az orosz-ukrán háború okozta energiaválság negatív hatásai e területet is fokozottan érintették. A közösségi közlekedés számos kihívással néz szembe. Európa lakosságának 75%-a (Eurostat 2021), Magyarország lakosságának 70%-a (KSH 2024) városokban él, és az emberek városokon belüli közlekedési igényei emelkednek a növekvő lakosságszám, a technikai fejlődés és az életmódváltás következtében. Ha a közösségi közlekedés nem megfelelően szervezett, nem elégíti ki a lakosság igényeit, akkor közvetlenül a gépjárműhasználatot növeli, közvetetten pedig a város élhetősége ellen hat, miközben a környezet szennyezéséhez is nagymértékben hozzájárul (Oeschger, Carroll, Caulfield 2020).

Miközben az Európai Unió támogatja a multimodális közlekedést, a helyi közösségi közlekedés szabályozása és biztosítása tagállami hatáskör. Hozzáférhetősége és megfizethetősége, illetve a szolgáltatás tagállami sajátosságokat is figyelembe vevő szervezése általános gazdasági érdek az EU terminológiája szerint (Bartha 2016). Ennek a szolgáltatási területnek különleges helyzete van, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy mind a fogyasztókat, mind pedig a közszolgáltatást nyújtó magán-, illetve közvállalkozásokat védelemben kell részesíteni (EUMSZ 106 (2); 2012/21/EU határozat).

Eközben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a helyi személyszállítási közszolgáltatás teljes egészében piaci alapon történő megszervezése elképzelhetetlen, hiszen a szolgáltatás csak a társadalom szűk körében tudna támogatás nélkül rentábilisan működni. Nem mindenki férne egyenlően hozzá, mivel a piac által meghatározott árat csak kevesen tudnák megfizetni. Így, ha mindenki számára biztosítani szeretnénk a személyszállítási szolgáltatást, akkor állami beavatkozásra van szükség. Ez hazánkban a szolgáltató veszteségeinek kompenzálásában, illetve a 1370/2007/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet, valamint a személyszállítási szolgáltatásról szóló 2012. évi XLI. törvény (továbbiakban: Sztv.) 48.§ (2) bekezdése alapján, az ún. ésszerű nyereség biztosításában jelenik meg. Hatékonyságot javítani az adott területre vonatkozó kizárólagos jogok biztosításával és megfelelő minőségű pályázati feltételekkel lehet, azonban az állam nem háríthat minden kockázatot az ellátásért felelős piaci szereplőkre.

A válságok hatására bekövetkező változások a közösségi közlekedés területén is éreztetik hatásukat: a tagállamok beavatkozási lehetőségei bővültek (Bartha, Horváth 2019). A Covid-19 járvány és az orosz-ukrán háború nyomán kibontakozó energiaválság tovább nehezíti a közszolgáltató vállalkozások fennmaradását és növeli az állami támogatások (kompenzációk) szükségességét az egész Európai Unióban. Míg a Covid-19 járvány az utasszám csökkenésével a bevételek kiesését eredményezte (Werner et al. 2021), addig a szomszédos harmadik országban zajló háború az energiaköltségek – és ezzel a kiadások – növekedését okozta.

Magyarország energiafüggőség szempontjából az Európai Unió egyik leginkább kitett országának tekinthető, így a 2022. évben kezdődő orosz-ukrán háború okozta energiaválságban is fokozottan érintetté vált. Hazánkban már a fenti válságok előtt is több probléma merült fel a közösségi közlekedéssel kapcsolatban, mind a finanszírozás oldaláról, mind pedig az elérhető szolgáltatás minősége tekintetében. A helyi közösségi személyszállítás szervezésének központi szereplői az önkormányzatok, melyeknek környezeti kihívásokat, illetve területfejlesztési és gazdasági hatékonysági szempontokat is átgondolva kell megoldaniuk a közszolgáltatás biztosítását. E kérdéskörök közül mi a helyi közösségi közlekedés finanszírozását vizsgáltuk 2018 és 2022 között huszonnyolc nagy- és középváros számviteli beszámolójának elemzése útján. Az adatok és ábrák vonatkozásában egy-egy város olykor kimarad, aminek okát az adott helyen megindokoljuk. A személyszállítás finanszírozásának két elméleti végpontja van: állami támogatás

biztosításával ingyenessé tenni a tömegközlekedést, vagy annak megszüntetésével teljesen piaci alapokra helyezni a szolgáltatás biztosítását. A vizsgált magyar települések megoldásai 2018 és 2022 között a két szélsőség között helyezkedtek el, viszont hipotézisünk szerint ezen a skálán egyre közelebb kerültek az állami támogatás dominanciájához. Különösen igaz ez azokra a településekre, ahol a Volánbusz Zrt. látja el a helyi közösségi közlekedést.

Elméleti alapok

Nemcsak széttöredezett a közösségi közlekedés szabályozása, de magát a kifejezést sem használják sem az európai, sem pedig a hazai jogszabályok. Az 1370/2007/EK rendeletben a személyszállítási közszolgáltatás fogalma szerepel: a jogszabály definíciója szerint ezek „a nyilvánosság számára megkülönböztetés nélkül és folyamatosan nyújtott általános gazdasági érdekű személyszállítási szolgáltatások.” A személyszállítási szolgáltatásról szóló 2012. évi XLI. törvény is ezt a fogalmat használja, és az autóbusszal vagy kötöttpályás járművekkel, szerződés alapján, díj ellenében végzett személyszállítást, valamint a kapcsolódó kiegészítő szolgáltatásokat érti alatta (2012. évi XLI. törvény 2§ 8.).

A témával összefüggő legjelentősebb EU-jogszabály az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete, amely a vasúti és a közúti személyszállítási közszolgáltatás alapjait fektette le. A rendelet tulajdonképpen egy piacfelügyeleti szabályozási rendszernek ad keretet. A beavatkozás szükségessége abból a felismerésből fakad, hogy „számos, általános gazdasági érdekű szükségletet kielégítő országos személyszállítási szolgáltatás nem működtethető kereskedelmi alapon” (1370/2007/EK preambulum (5) bekezdés). Ezért szükséges „annak meghatározása, hogy a közösségi jog szabályainak megfelelően az illetékes hatóságok hogyan avatkozhatnak be a személyszállítás területén az olyan általános érdekű szolgáltatások nyújtásának biztosítása érdekében, amelyek többek között számosabbak, biztonságosabbak, magasabb minőségűek vagy alacsonyabb költséggel járnak, mint azok, amelyek nyújtását a piaci verseny lehetővé tenné” (1370/2007/EK 1. cikk (1) bekezdés). A felsorolt pontok közül a mennyiségi (számosság) és a költségszinttel kapcsolatos elvárásokat emelnénk ki. Beavatkozás hiányában egyes területek ellátás nélkül maradnának, mivel pusztán piaci tényezők alapján a szolgáltatás nyújtása alacsony vagy negatív megtérülési mutatókat eredményezne. Az üzleti kockázatot növeli (és egyben belépési korlátot jelent), hogy a különböző közlekedési szolgáltatások nyújtása magas beruházási költségekkel jár. Különösen igaz ez akkor, ha egy vállalkozó új belépőként, járművek és kiszolgáló infrastruktúra nélkül kezdene szolgáltatást nyújtani. Ezekben az esetekben nemcsak a jármű, hanem a fenntartáshoz szükséges kiszolgáló és közlekedési infrastruktúra (pl. járműkarbantartási bázis, forgalomirányító helyek) kiépítése is magas beruházási költséget jelent. Az ellátásért felelős szervezet jellemzően csak

a forgalomirányításhoz kötődő ingatlanokat biztosítja és adja át üzemeltetésre a szolgáltatónak. A járművek karbantartásához szükséges infrastruktúra kiépítése (amennyiben nem rendelkezik már ilyennel) a nyertes szolgáltató feladata. Ez a megközelítés tükröződik például Debrecen 2009. évi pályázati kiírásában, Nyíregyháza és Kecskemét autóbusz-beszerzésében, valamint Szombathelyen a forgalomirányító épület átadásában. A belépési korlátok csökkentése érdekében az állam komoly szerepet vállal a közlekedési infrastruktúra építésében és fenntartásában, másrészt úgy teremt versenyhelyzetet, hogy az illetékességi területén meghatározott feltételekkel, pályázat útján meghatározott időre, kizárólagosságot ad a nyertes(ek) számára és „közszolgáltatási ellentételezés” formájában biztosítja a szolgáltatás nyújtásához szükséges nettó költség fedezetét, illetve egy ésszerű nyereséget (1370/2007/EK melléklete 6. pont). Az illetékes hatóság dönthet úgy, hogy belső szolgáltatót bíz meg az illetékességi területén a személyszállítási feladatok ellátásával. Ennek azonban szigorú feltételei vannak: az érintett hatóságnak tulajdonosi jogokat kell tudnia gyakorolni a belső szolgáltató felett, amely más hatóság területén nem nyújthat szolgáltatást.

A közösségi közlekedés legfontosabb hazai jogszabályai az EU-jogforrásokon túl a személyszállítási szolgáltatásokról szóló 2012. évi XLI. törvény és a helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény. A részletszabályokat számos más, ágazati jogszabály bontja ki, például a koncesszióról, a környezet védelmének általános szabályairól, az épített környezet alakításáról és védelméről, az árak megállapításáról, valamint a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvények (Varga, Lovas 2024). Emellett számos, témához kapcsolódó helyi önkormányzati rendelet és kormányrendelet (9/1988. (XII. 20.) MT rendelet, 261/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet, 253/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet) is hatályban van.

A helyi közösségi közlekedés finanszírozása

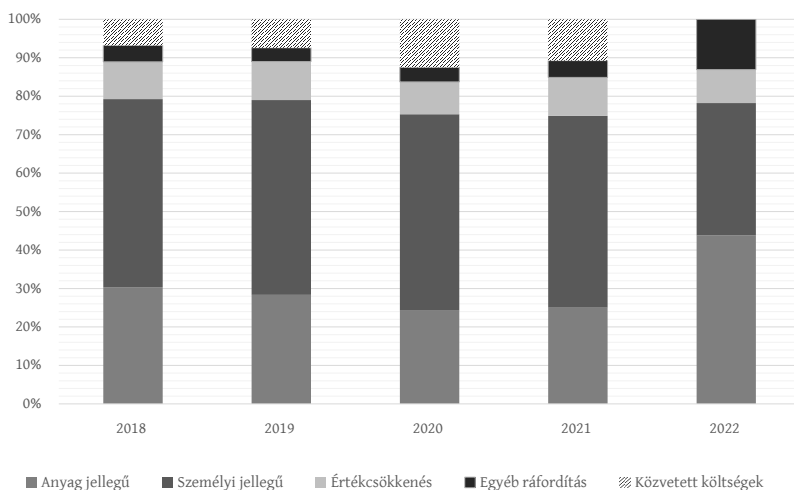
A helyi közösségi közlekedés finanszírozására vonatkozó szabályok Magyarországon is szétterjedtek és összetettek. Áttekintve a huszonnyolc vizsgált településen működő személyszállítási közszolgáltató vállalatok kiadásait 2016 és 2022 között, megállapítható, hogy a különböző költségnemek aránya évről évre hasonlóan alakult. Egy szolgáltatóváltást követően azonban az arányok változhatnak: ez figyelhető meg az 1. ábrán látható Szombathely esetében.

A kiadások (kiesett bevételek) egy részét a jogszabályokban előírt különböző menetdíj-kedvezmények adják. Egyes társadalmi csoportokat ugyanis érzékenyebben érintenek a magas szolgáltatási díjak, ezért – rájuk tekintettel – léteznek szociálpolitika-orientált díjtámogatások. A jogszabályok meghatározhatnak szolgáltatók által kötelezően biztosítandó menetdíj-kedvezményeket, melyek fogalmát a 2012. évi XLI. törvény definiálja. E kedvezmények ugyanakkor költségeket jelentenek a szolgáltató számára, melynek a kieső bevételeit (részben) kompen-

zálják. Az ellentételezésre vonatkozó legfontosabb jogszabály a szociálpolitikai menetdíj-támogatás megállapításának és igénybevételének szabályairól szóló 121/2012. (VI.26.) kormányrendelet, amely a díjmentes és a kedvezményes (tanuló, nyugdíjas) utazások után fizetendő árkiegészítés igénylésének feltételeit és mértékét tartalmazza. A díjmentes utazások árkiegészítésének fajlagos mértéke függ a település lakosságszámától, típusától (főváros, megyei jogú város, egyéb település) és attól, hogy csak autóbusz, vagy kötöttpályás közlekedés is működik-e az érintett településen. A fajlagos támogatási összeget havonta állapítják meg. A kedvezményes bérletek esetében az értékesített szelvények darabszáma és a település típusa alapján számítják ki a szociálpolitikai menetdíj-támogatást. A rendeletben meghatározott fix összegű fajlagos díjak mértékét a rendelet megalkotása óta nem módosították, így napjainkban elmondható, hogy az árkiegészítés mértéke nem éri el a teljes árú bérletek díját.

1. ábra: A helyi autóbusszal végzett személyszállítás költségeinek megoszlása Szombathelyen (2018–2022)

The distribution of costs for local bus transportation in Szombathely (2018–2022)

Forrás: a szerzők szerkesztése (beszámolók alapján)

A közforgalmú személyszállítási utazási kedvezményekről szóló 38/2024 (II.29.) kormányrendelet 1. sz. mellékletében meghatározottak alapján különböző okokból ingyenesen utazók – többek között a 6 év alattiak, a 65 év felettiak, illetve a fogyatékossgal élők – után további támogatásra is jogosult a helyi önkormányzat. Ez a település lakosságszámán alapszik, nem a tényleges ingyenes utazások száma alapján határozzák meg. Mivel a legtöbb település lakosságszáma csökken, az ingyenes utazások után járó térítés is csökken. A nyugdíjas bérletek után járó árkiegészítés is egyre kisebb, ugyanis a nyugdíjkorhatár fokozatos eme-

lése (2022-től 65 év) miatt egyre kevesebb a 65 év alatti nyugdíjas: Ők olyan kedvezményes árú bérlettel utazhatnak, amely után szociálpolitikai támogatást igényelhet a szolgáltató. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az ingyenes utazások teljes körű mérését sehol sem sikerült megoldani, és a tényleges bevételkiesés mértéke sem határozható meg egzakt módszerekkel.

További kérdéseket vethet fel a közalkalmazottaknak járó díjkedvezmény is, melynek a posztszocialista országokban – így Magyarországon is – nagy hagyománya van (Tönkö 2016). Ez a kedvezmény azért lehet problémás, mert jellemzően nem a megcélzott réteg számít a leginkább rászorulóknak, így a támogatás redisztribúciós hatása torzító lehet (Gwilliam 2002).

Egyes önkormányzatok dönthetnek úgy, hogy meghatározott feltételeknek megfelelő utasok esetében további kedvezmények nyújtását írják elő a szolgáltató számára. Ilyen például a kisgyermekes bérlet Debrecenben, a 6-15 évesek diákoknak adott további kedvezmények Tatabányán, vagy a helyi lakosság által szimbolikus összegért igénybe vehető szolgáltatás Egerben. Ha az önkormányzat előírja e kedvezmények biztosítását, akkor a szociálpolitikai menetdíj-támogatáshoz hasonló menetdíj-kiegészítést is biztosít a szolgáltató számára.

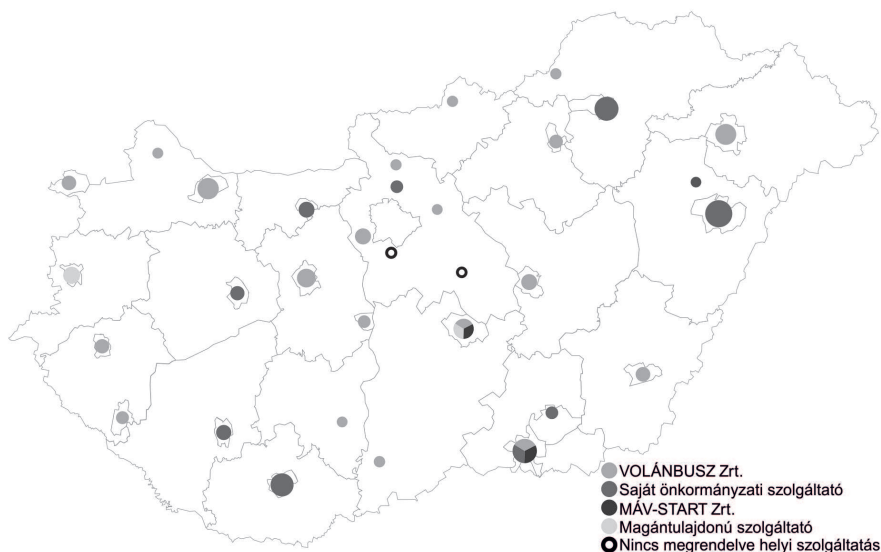
A kedvezményeken kívül más tényezők is hatással vannak a helyi közösségi közlekedés finanszírozására. Érdemes megemlíteni, hogy 2020 óta a települések helyi iparüzési adóból származó bevételeit elsődlegesen a közösségi közlekedéssel kapcsolatos feladatellátásra kell fordítani (2011. évi CLXXXIX. törvény 13. § (3) bekezdés, 1990. évi C. törvény 36/A. §). Azonban a koronavírus-járvány okán a települések egy részétől jelentős helyi iparüzési adót vontak el, illetve több települést érintett a különleges gazdasági övezetek kialakítása is, ami az önkormányzatok számára tovább nehezítette a helyi közösségi közlekedés ellátását (Lovas 2020). Bevétekiesést jelent egy korábbi forrás megszűnése is: a települési önkormányzatoknak több éven keresztül, az éves költségvetési törvény alapján lehetőségük volt pályázat útján normatív támogatást igényelni a helyi közösségi közlekedés működési költségeinek finanszírozására. Ezt a pályázati lehetőséget ugyanakkor 2020-ban már nem hirdették meg, ami tovább nehezítette a helyi önkormányzatok feladatellátását és csökkentette autonómiájukat.

2017-től a minimálbér emeléséhez kapcsolódóan a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium közvetlen vagy közvetett tulajdonosi joggyakorlása alá tartozó, egyes többségi állami tulajdonú gazdasági társaságok bérkompenzációban részesülnek. Ez érinti a több településen helyi szolgáltatóként is működő Volánbusz Zrt.-t (illetve jogelődjeit) is (1160/2017. (III. 22.) Korm. határozat). A bérkompenzációt a szolgáltató bevételeként, az adott településre arányosítva állapítják meg, ezzel csökkentve az önkormányzatok által fizetendő ellentételezés mértékét. Ez a lehetőség ugyanakkor a belső szolgáltatót működtető, valamint az egyéb, nem állami tulajdonú piaci szereplőt megbízó önkormányzatok esetében nem áll rendelkezésre.

Anyag és módszer

Tanulmányunkban a Covid-19 járvány és az orosz-ukrán háború helyi közösségi közlekedés bevételi szerkezetére és finanszírozására gyakorolt hatásait tárjuk fel, a harmincezres lakosságszámot meghaladó, helyi közösségi közlekedéssel rendelkező hazai településeken. Összesen huszonnyolc városhoz fordultunk közérdekű adatigénylással, melynek köszönhetően a közösségi közlekedésről készült 2018., 2019., 2020., 2021. és 2022. évi közszolgáltatási beszámolók, valamint a helyi közlekedési feladatok ellátására kötött, ezekben az években hatályos közszolgáltatási szerződések képezték vizsgálatunk tárgyát. A 2. ábrán látszik, hogy a legtöbb városban a Volánbusz Zrt. (63%), illetve belső helyi szolgáltató (28%) végzi a közösségi személyszállítási szolgáltatást a vizsgált években.

2. ábra: Helyi közösségi közlekedést biztosító szereplők típusai a vizsgált városokban (2022)
Types of actors providing local public transportation in the cities under study (2022)

Forrás: a szerzők szerkesztése (beszámolók alapján)

A települések lakosságszáma arányos a kör méretével. Ahol egy város több színnel van jelölve, ott egységes rendszerben több különböző szolgáltató is részt vesz az ellátásban.

A beszerzett adatok összehasonlíthatósága szempontjából korlátozó tényezőt jelent a beszámolók – akár még azonos szolgáltató esetén is – eltérő szerkezete. Bár a szolgáltatók és az önkormányzatok gazdálkodási adatok tekintetében adatszolgáltatásra kötelezettek a Központi Statisztikai Hivatal és a Közlekedéstudományi Intézet felé is, ezek az adatok hiányosak és jellemzően az üzemi mutatókra korlátozódnak. Az egyes szolgáltatók közötti összevethetőséget konszolidáltan biztosító adatbázisok jelenleg nem állnak rendelkezésre.

A legtöbb városban évtizedek óta a Volánbusz Zrt. (illetve jogelődjei) biztosítják a helyi autóbuszokkal bonyolított közforgalmú személyszállítást. A különálló társaságok összevonása 2019. október 1-jén történt meg. Ezen időpont előtt az ország egyes területein más-más szolgáltató látta el a vizsgált közfeladatot. A közszolgáltatásról készült beszámolók szerkezete eltérő; ezért különösen az egyéb bevételek és a közvetett költségek esetében állnak rendelkezésre hiányos információk, ráadásul ezek mögött a számítási módszerek (pl. eredménykimutató típusa) is eltérhetnek. Az utasforgalmi és műszaki adatok a szolgáltatók beszámolóit és a Központi Statisztikai Hivatal külön kérésre teljesített adatszolgáltatása alapján kerültek bele a vizsgálatba. Az eltéréseket tisztítással kezeltük, alapadatforrásként a szolgáltatók információira építkeztünk. A bevételeket eredetük szerint különítettük el, függetlenül attól, hogy azokat ténylegesen honnan kapta a szolgáltató. A normatív támogatást állami forrásnak tekintettük, annak ellenére, hogy arra az önkormányzat nyújt be pályázatot és az önkormányzat fizeti ki a szolgáltatónak.

Farkas a csónakban: a közösségi közlekedés állami támogatása

Általános jellemzők

A közösségi közlekedés lehet helyközi vagy helyi személyszállítás, amelyből az utóbbi a helyi önkormányzatok (Mötv. 13. § (1) bek. 18. pont, 23. § (4) bek. 1. és 10. pont) hatáskörébe tartozik. Ez a helyi önkormányzatok számára – a fővárosi önkormányzat kivételével – önként vállalt feladat. Így a település állapítja meg a helyi személyszállítási közszolgáltatások iránti igényt, szervezi meg a szolgáltatást, illetve választja ki a benyújtott pályázatok alapján a megfelelő szolgáltatót (2012. évi XLI. törvény 2. § 8. pont, 4. § (4) bek). A központi kormányzat felelős tehát a helyközi, míg a helyi önkormányzat a helyi közlekedés megszervezéséért.

Több esetben született együttműködési megállapodás egyes helyi önkormányzatok és a felelős miniszter között arról, hogy az adott önkormányzat illetékességi területén a helyközi személyszállítási szolgáltatást végző Volánbusz Zrt. – egy 100 %-ban állami tulajdonban lévő gazdálkodó szervezet – is részt vegyen a személyszállítási közszolgáltatásban, kiegészítve ezzel a helyi szolgáltató feladatát. (Kecskeméten például 2022-től a településen belül utazók helyi díjtermékkel vehetik igénybe a Volánbusz Zrt. és a MÁV START Zrt. helyközi szolgáltatásait is.) A vizsgált nagy- és középvárosok közül Szombathelyen és Kecskeméten e közszolgáltatást magánvállalkozás látja el, a többi esetben belső szolgáltató vagy a Volánbusz Zrt. a teljesítésre kötelezett. Az utóbbi társaság jellemzően kisebb lakosságszámú településeken jelenik meg, míg a nagyobb városok a belső szolgáltató intézményét alkalmazzák (1. táblázat).

1. táblázat: Helyi közösségi közlekedést biztosító vállalatok a vizsgált városokban (2022)
Companies providing local public transportation in the cities under study (2022)

Belső szolgáltató	Debrecen	DKV
	Miskolc	MKV
	Pécs	Tiike Busz
	Tatabánya*	T-busz
	Kaposvár	Kaposvári Közlekedési Zrt.
	Veszprém**	V-busz
Vegyes	Szeged	SZKT
Állami vállalat	Nyíregyháza, Nagykanizsa, Békéscsaba, Zalaegerszeg, Baja, Eger, Győr, Székesfehérvár, Szolnok, Sopron, Salgótarján, Dunaújváros, Érd, Szekszárd, Vác, Ózd, Gödöllő, Mosonmagyaróvár, Hódmezővásárhely***	VOLÁNBUSZ Zrt.
Magánvállalat	Szombathely	Blaguss Agora
	Kecskemét****	Hungary Kft.
		Inter Tan-Ker Zrt.

Forrás: a szerzők szerkesztése

* Tatabánya: 2018. január 1-től a T-Busz, előtte a KNYKK Középnugat-magyarországi Közlekedési Központ (Volánbusz Zrt. jogelőd).

** Veszprém: 2019. január 1-től a V-Busz, előtte az ÉNYKK Északnyugat-magyarországi Közlekedési Központ (Volánbusz Zrt. jogelőd).

*** Hódmezővásárhely: Az önkormányzat 2021-ben felmondta a Volánbusz Zrt. közszolgáltatási szerződését, de az 2023. december 31-ig szolgáltatott, annak ellenére, hogy 2021. március 1-től az önkormányzat a Jovány Busz Kft.-t bízta meg szolgáltatás ellátásával.

**** Kecskemét: 2020. január 1-től az önkormányzat közlekedésszervezőt üzemeltet, amely pályázat útján az Inter Tan-Ker Zrt.-t bízta meg a szolgáltatás ellátásával.

A szolgáltatók három típusa (magán, állami, belső) között nemcsak minőségbeli, hanem bevételi struktúrában mutatkozó különbségek is fellelhetők. Így tehát ahhoz, hogy megértsük a különbséget az állami szereplő, a belső szolgáltató, illetve a piaci vállalkozás által ellátott helyi közösségi személyszállítás között, látnunk kell, hogy miként néz ki e közfeladat finanszírozása. Négy forráscsoportot különíthetünk el: az utasok által fizetett díjakat, a központi költségvetési támogatásokat, a helyi önkormányzati forrásokat, valamint az állami és önkormányzati forrásokon kívüli egyéb piaci alapú bevételeket. A közösségi közlekedés finanszírozásának összetétele településenként eltérő szerkezetet mutat a vizsgált városokban (Tóth 2019).

Utasok által fizetett díjak

Az utasok által fizetett díjakhoz számoltuk a pótdíjakat is: ezek mértéke a menetdíj-bevételekhez viszonyítva kicsi, így a torzító hatásuk elhanyagolható. Az utasok által megfizetett díjakból ugyanakkor a szolgáltatás nem tartható fenn,

miközben a viteldíjak a lakosság árérzékenysége és más közlekedési alternatívák miatt nem emelhetők jelentősebb mértékben. Az utazás díjának meghatározása nem egyszerű feladat: a felelős szereplőknek összetett gazdaságpolitikai, környezetvédelmi és szociálpolitikai célokat kell figyelembe venniük (Goeverden et al. 2006). Két szélsőséges eset különíthető el: egyrészt, amikor teljesen ingyenes a tömegközlekedés (pl. Észtország fővárosában, Tallinnban, vagy például Baján és Egerben), másrészt, amikor az állam drasztikusan csökkenti az állami támogatásokat és a piaci viszonyok felé tereli a szolgáltatást (pl. az Egyesült Királyság a buszközlekedési ágazatban – London és Észak-Írország kivételével – teljes deregulációt valósított meg 1986-ban). Magyarországon a helyi közösségi közlekedés a kettő között helyezkedik el: ahogy a tanulmányból is látni fogjuk, hazánkban a közszolgáltató költségeinek jelentős részét nem az utasok által fizetett díjak és a piaci alapú bevételek képezik, hanem az állami támogatások és az önkormányzat saját forrásai.

Helyi önkormányzati források

Az önkormányzati források két részre oszthatók: ellentételezésre (ami a működési költségek bevétellel nem fedezett részét kompenzálja) és ritkábban előforduló, fejlesztési célból nyújtott támogatásra. Az önkormányzat finanszírozza a szolgáltató veszteségét és ésszerű nyereségét (személyszállításról szóló törvény 48.§ (2) bekezdés). Az ésszerű nyereség fogalma azonban nem tisztázott sem hazai, sem pedig EU-szinten: olyan „gumi” elvről van szó, aminek értelmezése mindmáig állandó tagállami kibúvás alapja lehet, ha egyes vállalkozásoknak az államok szubvenciót szeretnének nyújtani (Horváth 2014). A deficitfinanszírozás további hátránya, hogy csökkenti a hatékonyságot és elveszi a feladat racionális ellátásának motivációját. Több szolgáltató esetében is, de jellemzően az állami tulajdonú Volánbusz Zrt.-vel kötött közszolgáltatási szerződésekben, a ráfordítások százalékos arányában határozzák meg az „ésszerű” nyereséget. Ez nem igazán teszi érdekeltté a szolgáltatót a költséghatékony működésben. Míg a nagyobb ráfordítás több bevételt eredményez, addig az ellátásért felelős hatóság – megfelelő szakmai apparátus hiányában – csak minimálisan tudja ellenőrizni a szolgáltató teljesítését, a beszámolóban megjelenített arányosított költségek pedig nagyon nehezen, csupán a teljes beszámoló és a részletek ismeretében vizsgálhatók felül.

Az önkormányzati ellentételezési csoporton belül szereplő fogyasztói árkiegészítés (pl. kisgyermekes bérlet) is e bevételi kategóriába tartozik, ha a szolgáltató más önkormányzati tulajdonú gazdálkodó szervezettől támogatást vagy véglegesen átadott pénzeszközt kapott.

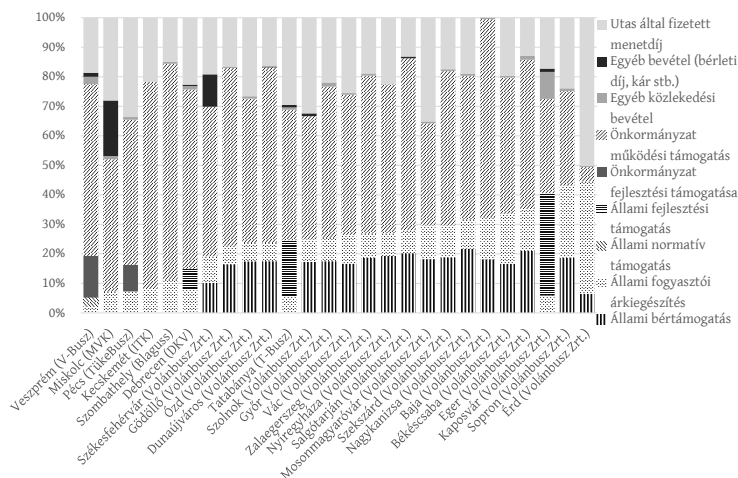
Központi költségvetési támogatások

A harmadik nagy csoportba a központi kormányzat által nyújtott támogatások tartoznak, melyeket négy kategóriába oszthatunk: az állami forrású fejlesztési támogatás, a közösségi közlekedés normatív támogatása (21/2014. (IV.18.) NFM rendelet), a kedvezményes jegyek után járó fogyasztói árkiegészítés (szociálpolitikai menetdíj-támogatás), illetve az állami tulajdonosi szerkezet miatt kizárólag a Volánbusz Zrt.-nek járó bértámogatás különböztethető meg. Megjegyzendő, hogy az önkormányzat által igényelt normatív és EU-támogatás is állami forrásból származó bevételnek számít, függetlenül attól, hogy azt a szolgáltató közvetlenül kapja-e, vagy az önkormányzat utalja át a szolgáltató részére.

Külön alkategóriaként kezeljük az állami tulajdonú szolgáltatóknak 2017-től nyújtott bértámogatást. E támogatási típus jelen témát érintően csak a Volánbusz Zrt.-nél jelenik meg, ahol a beszámolóikban nevesítve is feltüntetik. A külön alkategória oka a bértámogatás mértéke, valamint az, hogy ennek összege csökkenti az önkormányzatok irányába megfogalmazott ellentételezési igényt. Álláspon-tunk szerint ez a tétel torzíthatja leginkább a piaci versenyt a szolgáltatók között, hiszen az állami gazdálkodó szervezeteknek juttatott bértámogatás nem jár a szektorban sem a magánvállalkozásoknak, sem pedig a belső szolgáltatók-nak (3. ábra).

3. ábra: Az állami források aránya a vizsgált városok helyi közösségi közlekedést biztosító vállalatainak bevételében (2022)

The share of state funding in the revenue of companies providing local public transportation in the cities under study (2022)

Forrás: a szerzők szerkesztése (adatszolgáltatás alapján)

Kaposvár és Tatabánya esetében az állami támogatás magas aránya fejlesztési célú támogatásokból adódik, Érden pedig a helyi szolgáltatás alapvetően helyközi járatokkal történik, ezért a helyi szolgáltatásra eső bértá-mogatás aránya kicsi.

Az ábrán nem szerepel Szeged és Kecskemét, mert e városoknak annyira bonyolult a költség szerkezete, hogy annak elemzése külön tanulmány tárgyát képezhetné. Kaposvár és Tatabánya esetében az állami fejlesztési támogatásból vásárolt új buszok tárgyévire eső halasztott bevételként jelennek meg a beszámolóban. Érden a Volánbusz Zrt. mindössze egy önálló helyi vonalat üzemeltet, a szolgáltatás többi részét helyi díjtermékkel igénybe vehető helyközi vonalak biztosítják, ezért magas az utasok által fizetett bevétel. Hódmezővásárhelyen a vizsgált években elszámolási vita miatt párhuzamosan működött a korábban megbízott Volánbusz Zrt. és az önkormányzat által újonnan szerződtetett Jovány Busz Kft., melynek járatait ingyen használhatták az utasok. E járatok költségeit az önkormányzat finanszírozta.

Piaci alapú bevételek

A negyedik csoportot az egyéb piaci alapú bevételek képezik. Ezek alaptevékenységhez szorosan kapcsolódó közlekedési bevételekből (különjárat, szerződéses járat, reklámbevétel), másrészt számviteli szempontból egyéb bevételnek számító tételekből állnak: az állami vagy önkormányzati forrásból származó és támogatásként kapott pénzek ugyanakkor nem tartoznak ide.

Az állami és a piaci szereplők bevételeinek szerkezete

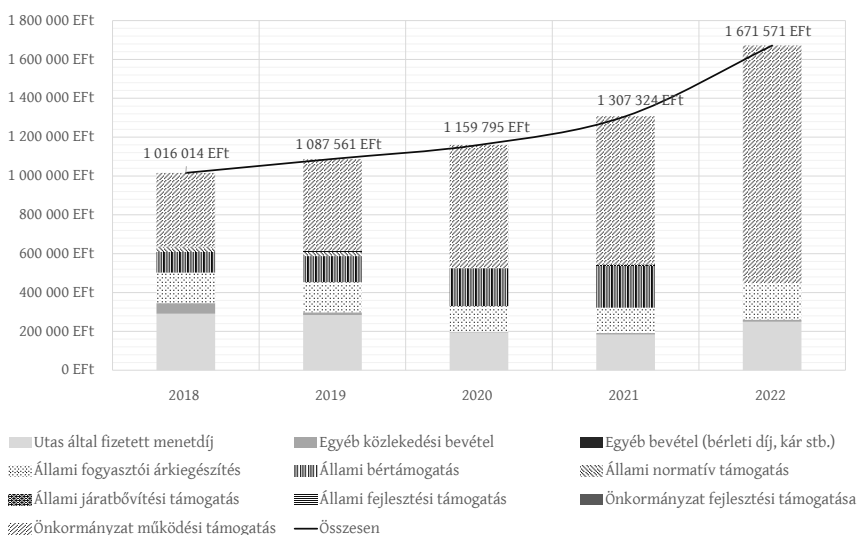
Ebben a részben két város helyi közösségi közlekedési feladatokat ellátó szolgáltatóját hasonlítjuk össze, az önkormányzatokkal kötött közszolgáltatási szerződéseik és közszolgálati beszámolóik elemzése alapján. Választásunk egyrészt Szombathelyre esett, ahol 2022-től piaci alapon működő külső szolgáltató látja el a helyi közlekedési közszolgáltatást. Másrészt Székesfehérvárt vizsgáltuk, mert ennek a városnak a lakosság száma és szerkezete hasonlít a leginkább Szombathely városához, miközben itt 2022-ben is a Volánbusz Zrt. látta el a helyi közösségi közlekedési feladatokat. A két város összehasonlítása lehetőséget teremt arra, hogy a bevételek szerkezetének változását megfigyeljük szolgáltatóváltás esetén.

A szolgáltatók bevételeit a közszolgáltatási szerződésekben ugyanolyan szerkezetben határozták meg mindkét városban, de Szombathely esetében kikötötték, hogy a felsoroltakon kívül semmiféle költségigénye nem lehet a szolgáltatónak, így az minden ráfordításának – fejlesztésének, beruházásának és működésének – a költségét maga köteles viselni.

A 4. ábra a Szombathelyen működő szolgáltató bevételi szerkezetét mutatja. Világosan kivehető, hogy a cég összes bevétele – az önkormányzati működési támogatással párhuzamosan – folyamatosan nőtt 2018 és 2022 között. A bevétel szerkezetében 2020-tól látunk jelentősebb változásokat. Ettől az évtől ugyanis a helyi önkormányzatok nem pályázhattak a központi költségvetésből normatív tá-

mogatásra, másrészt pedig – feltételezhetően a Covid-19 járvány hatására – az utasoktól származó díjbevételek is csökkentek. 2022-től az állami támogatások még jelentősebb zsugorodását figyelhetjük meg: ez annak köszönhető, hogy a Volánbusz Zrt. helyett a Blaguss Agora Hungary Kft. (tehát egy magánvállalkozás) vette át a közösségi közlekedés biztosítását, így a bértámogatás mint állami szubvenció kiesett. E folyamatok az önkormányzati működési támogatások jelentős növelését tették szükségessé.

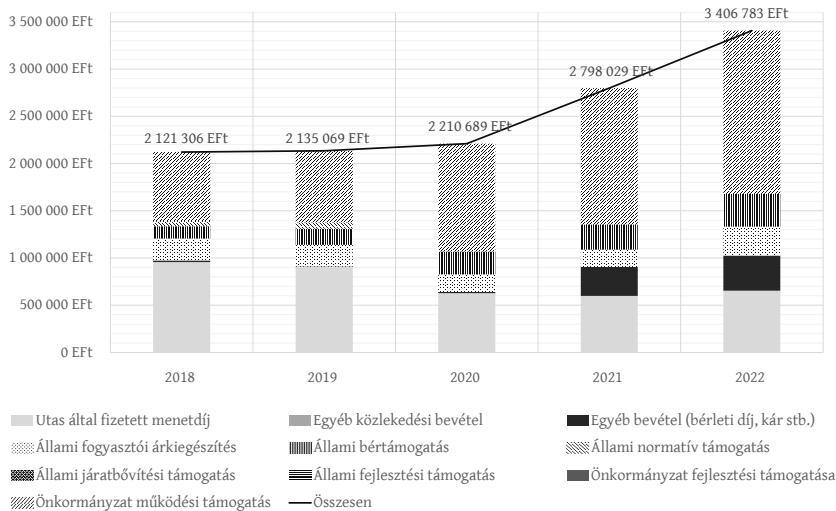
4. ábra: A helyi közforgalmú személyszállítás bevételei Szombathelyen (2018–2022)
Revenues from local public passenger transport in Szombathely (2018–2022)

Forrás: a szerzők szerkesztése (adatszolgáltatás alapján)

Székesfehérváron a Volánbusz Zrt. látta el a helyi közösségi közlekedést a vizsgált időszak egészében. Az 5. ábrán megfigyelhető, hogy Szombathelyhez hasonlóan nőtt a vállalat összes bevétele, miközben az utasoktól származó díjbefizetések többnyire csökkentek 2018 és 2022 között. A bevételek szerkezete annyiban változott az öt év alatt, hogy – Szombathelyhez hasonlóan – 2020-tól Székesfehérvár sem igényelhetett normatív támogatást a központi költségvetésből. Ennek ellenére – a Volánbusz Zrt.-nek nyújtott bértámogatásnak köszönhetően – az állami támogatás mértéke mindvégig jelentős maradt. Ez pedig csökkentette a szolgáltató igényét az önkormányzat által nyújtott működési támogatásra. A 4. és 5. ábra összevetéséből látszik tehát, hogy a helyi önkormányzatoknak jobban megéri a Volánbusz Zrt.-t választani, hiszen így kevesebb önkormányzati önerőre van szükség. Ez főként a kisebb anyagi erőforrással rendelkező településeken képes a közösségi közlekedés piacának torzítására.

5. ábra: A helyi közforgalmú személyszállítás bevételei Székesfehérváron (2018–2022)
Revenues from local public passenger transport in Székesfehérvár (2018–2022)

Forrás: a szerzők szerkesztése (adatszolgáltatás alapján)

Konklúziók

A helyi közösségi közlekedéssel kapcsolatos feladatok megszervezése – más európai országokhoz hasonlóan – Magyarországon is az önkormányzatok (állam) feladata. Ez adódik a szolgáltatási terület természetes monopóliumjellegéből, a hátrányos helyzetben lévő csoportok kiszolgáltatott helyzetéből, a különböző tevékenységek egymástól függéséből (pl. egységes menetrend, sávhasználat), a területi egyenlőtlenségekből és az Európai Unió környezetvédelmi céljainak megvalósítására irányuló törekvésekből. Az állami beavatkozás szükségessége e területen vitathatatlan. Ezt az Európai Unió is elismerte, az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete pedig megszabta azokat a kereteket a tagállamok számára, amelyen belül szabadon szervezhetik helyi közösségi közlekedési feladataikat.

A helyi személyszállítás megszervezésének központi szereplői a helyi önkormányzatok, akiknek környezeti kihívásokat, területfejlesztési és gazdasági hatékonysági szempontokat is átgondolva kell megoldaniuk e közszolgáltatás biztosítását. A tanulmány a helyi közösségi közlekedés finanszírozásának kérdését vizsgálta huszonnyolc nagy- és középváros számviteli beszámolóinak vizsgálata útján. A személyszállítás finanszírozásának két végpontját állapította meg: állami támogatás biztosításával teljesen ingyenessé tenni a tömegközlekedést, vagy annak megszüntetésével piaci alapokra helyezni a szolgáltatást. A vizsgált magyar

települések megoldásai a két szélsőség között helyezkednek el, viszont a skálán egyre közelebb kerülnek az állami támogatás dominanciájához. Különösen igaz ez azokra a településekre, ahol a Volánbusz Zrt. felelős a közösségi közlekedés biztosításáért. Ennek oka többek között a 2017 óta nyújtott, kizárólag az 1160/2017. (III. 22.) kormányhatározatban megjelölt, állami tulajdonban álló gazdasági társaságoknak juttatott bértámogatás, ami nem illeti meg sem a közösségi közlekedési feladatokat ellátó magánvállalkozásokat, sem a belső szolgáltatókat, így módon torzítva a szolgáltatók közötti versenyt. A bértámogatás összege ugyanis csökken a önkormányzat által fizetendő, a szolgáltató részére nyújtandó ellentételezést, ezért előbbinek ugyanazon minőségű és mennyiségű szolgáltatásért magasabb összeget kell fizetnie, ha belső szolgáltatót alkalmaz vagy piacon működő szolgáltatótól rendeli meg a közszolgáltatást. Emiatt az önkormányzatok döntő többsége a korábban is szolgáltató Volánbusz Zrt.-t választja. A belső szolgáltatóra váltó önkormányzatoknál folyamatosan csökkent a működésre kapott állami támogatás aránya (Jónás 2022). Ezeket az önkormányzatokat az motiválta szolgáltatóváltásra, hogy úgy látták: belső szolgáltatóval rugalmasabban tudják ellátni a közfeladatot. Tatabányán 2017-ben külön motivációt jelentett, hogy pályázati úton új autóbuszokat tudtak beszerezni.

A másik fontos megállapítás, hogy a közösségi közlekedés finanszírozásában csökkenő mértékben vannak jelen a piaci bevételek, melyek a 2024-től érvényes kedvezményes országos és vármegyebérletek és a helyi közlekedésben kibővített kedvezményi körök (pl. 14 éven aluliaknak több városban ingyenes közlekedés) eredményeként várhatóan tovább csökkennek. Ezek az intézkedések egyrészt üdvözlendők mind környezetvédelmi okokból, mind pedig az élhető város koncepciójának megvalósítása (pl. városi torlódások csökkentése) szempontjából, hiszen a tömegközlekedési eszközök népszerűvé válásával e célkitűzések is hatékonyabban megvalósíthatók. Azonban csupán a menetdíjak csökkentésével, illetve eltörlésével nem növelhető jelentősen az utasszám, ha a közösségi közlekedés megszervezése során nem kerül sor a minőségi követelmények (pl. eljutási idő csökkentése, járatbővítés, különböző csoportok – nők, gyerekek, fogyatékkal élők – igényeinek figyelembevétele) komplex beépítésére. Az eddigi folyamatok oda vezettek, hogy a helyi közösségi közlekedés csak jelentős állami támogatással tartható fenn, ami azonban alkalmas lehet a piaci szereplők helyzetének torzítására, az egyetlen állami vállalat („farkas a csónakban”) dominanciájának megerősítésére.

Köszönetnyilvánítás

A cikk a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP 23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatásával készült.

Irodalom

- Bartha I. (2016): A közösségi közlekedés vállalatgazdasági szempontból. In: Horváth M. T., Bartha I. (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 793–808.
- Bartha I., Horváth M. T. (2019): Megint vissza? Nem piackonform irányok az integrációban. *Magyar Jog*, 12., 699–707.
- Eurostat (2021): Population and housing census 2021 - population grids. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_and_housing_census_2021_-_population_grids&oldid=626506 (Letöltés: 2024. 12. 16.)
- Goeverden, C., Rietvald, P., Koelemeijer, J., Peteers, P. (2006): Subsidies in Public Transport. *European Transport / Trasporti Europei*, 32., 5–25.
- Gwilliam, K. M. (2002): Urban Transport Pricing and Finance. In: *Cities on the Move: A World Bank Urban Transport Strategy Review*. World Bank Group, Washington, D.C., 135–152. <http://documents.worldbank.org/curated/en/928301468762905413/Cities-on-the-Move-A-World-Bank-Urban-Transport-Strategy-Review> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- Horváth M. T. (2014): Fordulat a közszolgáltatásokkal kapcsolatos uniós politikában. In: Horváth M. T. (szerk.): *Külön utak. Közfeladatok megoldásai*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 185–202.
- Jónás Z. (2022): *Magyarországi 30 ezer lakos feletti városok helyi személyszállítási közszolgáltatásának összehasonlító pénzügyi elemzése néhány jellemző szolgáltató példáján, a 2018-2021 közötti időszakban, a COVID-19 járvány tükrében*. Szakdolgozat. Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar
- KSH (2024): Városodottság, 2024. január 1. https://www.ksh.hu/stadat_files/fol/hu/fol0008.html (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- Lovas D. (2020): Különleges gazdasági övezetre hivatkozással változhat az önkormányzatok adókievési joga. *KOZJAVAK.HU. A DE Közszolgáltatási Kutatócsoport blogja*. Forrás: <https://kozjavak.hu/kulonleges-gazdasagi-ovezetre-hivatkozzal-valtozhat-az-onkormanyzatok-adokivetes-i-joga> (Letöltés: 2024. 05. 15.)
- Oeschger, G., Carroll, P., Caulfield, B. (2020): Micromobility and public transport integration: The current state of knowledge. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 89., 102628. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2020.102628>
- Tóth Sz. (2019): A helyi közösségi közlekedés finanszírozásának környezete. *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 3., 190–196. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2019.3.18>.
- Tönkö A. (2016): Piaci elemek és a közösségi szektor a finanszírozásban. In: Horváth M. T., Bartha I. (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 809–822.
- Varga J., Lovas D. (2024): Helyi közösségi közlekedés. In: Hoffmann I. (szerk.): *Kézikönyv az önkormányzati vagyongazdálkodásról*. HVG Orac Kiadó, Budapest, 228–252.
- Werner, C. P., Birkhaeuer, J., Locher, C., Gerger, H., Heimgartner, N., Colagiuri, B., Gaab J. (2021): Price information influences the subjective experience of wine: A framed field experiment. *Food Quality and Preference*, 92., 104223. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2021.104223>.

Jogszabályok

- Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.) a vasúti és közúti személyszállítási közszolgáltatásról, valamint az 1191/69/EGK és az 1107/70/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32007R1370> (Letöltés: 2024. 12. 10.)

- Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. HL C 202., 07/06/2016, p. 1–388. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/ALL/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT> (Letöltés: 2024. 12. 17.)
- 2012/21/EU: Az Európai Bizottság határozata az Európai Unió működéséről szóló szerződés 106. cikke (2) bekezdésének az általános gazdasági érdekű szolgáltatások nyújtásával megbízott egyes vállalkozások javára közszolgáltatás ellentételezése formájában nyújtott állami támogatásra való alkalmazásáról. HL L 7., 2012. 1. 11, p. 3–10.
1990. évi C. törvény a helyi adókról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000100.tv> ((Letöltés: 2024. 12. 16.)
2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100189.tv> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
2012. évi XLI. törvény a személyszállítási szolgáltatásokról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200041.tv> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 89/1988. (XII. 20.) MT rendelet a közúti közlekedési szolgáltatásokról és a közúti járművek üzemen tartásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=98800089.mt> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 253/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet az országos településrendezési és építési követelményekről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700253.kor> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 261/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet a díj ellenében végzett közúti árutovábbítási, a saját számlás áruszállítási, valamint az autóbusszal díj ellenében végzett személyszállítási és a saját számlás személyszállítási tevékenységről, továbbá az ezekkel összefüggő jogszabályok módosításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100261.kor> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 121/2012. (VI. 26.) Korm. rendelet a szociálpolitikai menetdíj-támogatás megállapításának és igénybevételeének szabályairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200121.kor> (Letöltés: 2024. 12. 16.)
- 38/2024. (II. 29.) Korm. rendelet a közforgalmú személyszállítási utazási kedvezményekről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2400038.kor> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 1160/2017. (III. 22.) Korm. határozat a minimálbér-emelésnek és a garantált bérminimum-emelésnek a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium közvetlen vagy közvetett tulajdonosi joggyakorlása alá tartozó egyes többségi állami tulajdonú gazdasági társaságokra gyakorolt hatásairól, valamint a bérfejlesztéshez szükséges forrás biztosításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A17H1160.KOR&txtreferer> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- 21/2014. (IV. 18.) NFM rendelet a helyi közösségi közlekedés támogatásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400021.nfm> (Letöltés: 2024. 12. 10.)

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEW

Mikle György (2024): Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910-2020). Vidékföldrajzi vizsgálat (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 208 o.)

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; adjunktus, Evangélikus Hittudományi Egyetem; 1141 Budapest, Rózsavölgyi köz 3; nemeth.krisztina@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

Krisztina NÉMETH: research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; assistant professor, Lutheran University; Rózsavölgyi köz 3., H-1141 Budapest, Hungary; nemeth.krisztina@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

Mikle György könyve a Dunántúl északi részén található volt uradalmi puszták (majorságok) gazdasági-társadalmi átalakulását vizsgálja. Miként azt a könyv alcíme (*Vidékföldrajzi vizsgálat*) is mutatja, a kutatás alapvetően a földrajztudomány keretei közé illeszkedik, amit jól kiegészítenek a történeti szemlélet és a szociológiai módszerek. A doktori dolgozathoz szerkesztett (és új fejezettel bővített) kötetet szemléletmódja és problémaközpontúsága teszi interdiszciplináris vállalkozássá: szerzője egy sajátos településtípust, a volt uradalmi pusztát és annak társadalmát vizsgálja korszakokon átívelően, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel, keresztmetszeti és longitudinális adatokkal. A kutatási kérdés voltaképpen a változást teszi a vizsgálat tárgyává, így a majorságok térbeli-morfológiai jegyeinek azonosítása összekapcsolódik a (volt) pusztai társadalmakat szervező mezőgazdasági nagyüzem működésének és működési feltételeinek elemzésével, ami viszont elválaszthatatlan az ezeket meghatározó struktúrák folytonosságának és megszakítottságának kérdésétől. Mindezek ugyanis egymással összefonódva alakították a volt uradalmi pusztákon lakó emberek élet- és munkakörülményeit. A könyv tehát az ott élők megélt tapasztalatait, valamint a nagyüzem nyújtotta életlehetőségeket a politikai, gazdasági és társadalmi változások fényében elemzi.

Ezen sokrétű változásokhoz, a folytonosság és a megszakítottság kérdéséhez a szerző alapvetően földrajztudományi értelmezési kerettel közelít. A politikai és gazdasági változások majorokra gyakorolt hatását az újrastrukturálódás, míg ezek helyi szintű, a mindennapi életre gyakorolt hatásait a függés és a periferezáció fogalmával értelmezi. Az újrastrukturálódás a brit vidékföldrajz kulcsfogalma, amit már korábban is használtak a magyar vidék átalakulásának értelmezéséhez. Eb-

ben a megközelítésben ugyanakkor az újrastrukturálódás egy történetiségében is megfogható, a globálistól az egyéni léptékig ívelő, komplex társadalmi, gazdasági és politikai folyamat, ami a magyar vidék átalakulásának egy zárványszerű terébe enged bepillantást, amelyben az egyes léptékeken (globális/nemzetközi, országos, megyei, helyi, egyéni) nem feltétlenül egyszerre és nem feltétlenül egy irányba mutató változások zajlottak, zajlanak. Ezen komplexitás megragadására a szerző David Harvey strukturált koherencia fogalmát használja, amivel egyfelől a különféle léptékek jól összeköthetők, másfelől megmutatja, hogy a különböző elemzési szinteken végbemenő gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok (illetve ezek szabályozásai) miként teremtenek specifikus intézményi hátteret, társadalmi és gazdasági kapcsolatokat, miként alakítják az épített környezetet és a társadalmi viszonyokat, azaz hogyan nyújtanak a mindennapi életben több-kevesebb kiszámíthatóságot, tervezhetőséget. (Az elemzést tovább bonyolítja, hogy a strukturált koherencia sem teljesen statikus, idővel maga is változik.)

A másik kulcsfogalom, amivel Mikle György a majorok helyzetének változásához közelít, a függés, a függő helyzet. A globális, nemzetközi szinteket is magában foglaló többszintű elemzés nem feledkezik meg a félperifériás függésről. Ez utóbbi úgy értelmezhető függő helyzetként, hogy a centrumon kívül eső területek döntési lehetőségeit korlátozzák a hatalmi egyenlőtlenségek. Ebben a tekintetben a (poszt)szocialista félperiféria önmagában is sajátos helyzetben van, s ez még inkább igaz annak egy sajátos történeti, gazdasági, társadalmi, közigazgatási és morfológiai előzményekkel bíró, periférikus terére, a volt uradalmi pusztára.

Az újrastrukturálódás, a függés és a strukturált koherencia fogalmaival Mikle gondos, többléptékű és komplex elemzést nyújt a volt majorságokat alakító társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokról, valamint ezek helyi szintű hatásairól és érzékeléséről. A könyv egyik nagy érdeme, hogy hosszú távon értelmezi a globális lépték szerepét az egyébként térben és társadalmi értelemben is izolált puszták létrejöttében, átalakulásában és (majdnem teljes) eltűnésében. A II. világháború előtti nemzetközi agrárpiacokon elfoglalt pozícióhoz „találnak vissza” például az 1970-es évektől már nagyobb önállóságot élvező állami gazdaságok. Ez ugyanis előbb alapvetően a Habsburg Birodalom piacaira való termelést, később a nyugat-német piac felé orientálódást jelentette; azaz a gabonakivitel mindkét korszakban nagyjából hasonló regionális felvevőpiaci logikába illeszkedett. Hasonlóságokat teremt (és így a globális piacon elfoglalt pozíció állandóságát mutatja) az is, hogy a nagyüzemek mozgásterét behatárolta a tőke- és technológiahány, valamint az erősödő, de a létező szocializmusban még központi (állami) szinten kontrollált függés a globális (kapitalista) világ gazdaságtól. A rendszerváltás ugyanakkor még nagyobb mértékű átstrukturálódást hozott, mint a II. világháború utáni, mivel ekkor megszűnt az állami kontroll, miközben tovább erősödött a globális folyamatok szerepe. Míg az '50-es évek mezőgazdasági folyamatainak értelmezése nem lehet teljes a szovjet politikai befolyás értelmezése nélkül, érvel a szerző, addig a rendszerváltás utáni időszak értelmezésében kulcs-

fontosságú egymással összekapcsolva értelmezni az erősödő globális függést és a pusztákra egyre kisebb befolyást gyakorló országos folyamatokat. Mindez az állami redisztribúció drasztikus csökkenését, a privatizációt, a megyei szint ki reseed s t jelenti, ami helyi szinten és a mindennapi életben az önkormányzatok (relatív) p nztelens g ben, eszk ztelens g ben és nemt r d ms g ben, valamint a nagyüzemek ut d c geinek való kiszolgáltatottságában  lt formát.

Mindez erőteljesen differenciálja a m g lakott pusztákat, ami olyan, a pusztai társadalmak fejlődését befolyásoló momentumokra irányítja a szerző figyelmét, mint hogy egy adott majorban állami gazdaság vagy termel sz vetkezet alakult-e. Ezek ugyanis már az induláskor is különböző gazdasági és adminisztr t v mozgástérrel rendelkeztek, következésképpen más anyagi, lakhatási és munkakörülményeket biztosítottak a dolgoz oknak. Nem véletlen, hogy a '70-es, '80-as évekre az egykori t eszmajorok kiürültek, m g az állami gazdaságok által fenntartott puszták mozgásterét a megyei szinttel ápolt politikai kapcsolatok, a melléküzemágak sikeressége, a belterülethez csatolás vagy a besorolás a „fejlesztendő külterület” kategória alá nagyban befolyásolta. Mindez azt jelenti, hogy a '60-as évektől a nagyüzemek relatív pozíciója, fejlesztési és érdekvényesítő képessége egyre nagyobb szerepet játszott a pusztákon tapasztalható strukturált koherencia alakításában. A majorok te t  már a rendszerváltás előtt is erősen differenciálódtak: voltak, amelyek teljesen ki reseedtek, voltak, amelyek egyre inkább vagy k z r lag a termelés helyszíneként szolgáltak. Ezekben az ott lakók egyre jobban elidegenedtek a pusztai t rt l és a termelési strukt rav lt sok következményeitől,  gy például a munkaszervezeti és technológiai változásoktól, a növekvő g pes t ts gt l és az egyre iparszer bb mezőgazdasági termeléstől, m k zben már nem ismert k az új bek lt z ket, akik nem is feltétlenül tartoztak a nagyüzem kötelékébe.

A privatizáció elhúzódása és részlegessége tovább differenciálja a pusztákat, ami az elemzésben egyre hangsúlyosabbá teszi a helyi szintet. A központi és a helyi állam kivonulása, illetve s lytalans ga összességében a gazd tlans g, a magukra hagyatottság, a k z r d s tapasztalatát erősíti az ott  l kben. Ennek következtében a ma is lakott majorságok egyszerre lehetnek a térbeli kiszor l s, avagy a beszor l s terei, de akadnak olyan „dzsentrifik l d ” (146. o.) majorok is, ahol a jobb státusú beköltözők a természet közelségét, szépségét keresik.

Az egyre inkább differenciálódó majorokban a strukturált koherencia egyre jobban a helyi szinteken formálódik, nagyban függ például a nagyüzem, avagy az ut d c g és az  nkorm nyzat viszonyától, a bennragad k munkalehet s geit l és a beköltözők összetételétől. Azonban ennek egyéni érzékelése is különböző. A földrajzi értelemben vett egyéni léptékre, azaz az egyéni sorsokra koncentráló fejezet megmutatja, hogy a kit r s legfőbb eszk z t évtizedeken keresztül a jobb pusztára vagy a belterületre költözés jelentette, mivel az egyszerre teremtett kedvezőbb munka- és lakhatási feltételeket. Ezen lehetőségek érzékelése és kihasználása (szolgálati lakás, saj ter s-házépítés) azonban több egyéni tényezőtől

is függött. Miközben a fiatalabb pusztaiak az interjúkban azt hangsúlyozták, hogy az előző generációkhoz képest nekik kevesebb lehetőségük volt elhagyni ezeket a periférikus tereket, az élettörténetek azt is látni engedik, hogy a függés, illetve ennek tudata is alakítja a döntéseket, a helyzetfelismerő és érdekérvényesítő képességet. Miközben a tősgyökeresek és a rosszabb státusú beköltözők élettörténetét sokszor törések és tragikus események sora szervezi, a jobb státusú beköltözők történeteit nem alakítja a nagyüzemtől való függés, ezekben nincsenek törések, ezáltal a jobb helyzetűek „a puszták jövőjét és saját jövőjüket is egészen másképpen látják” (176. o.).

A volt majorságokat érintő változások vizsgálatában Mikle György szerint kérdés, hogy leírható-e az ott élők gondolkodása a posztszocializmus fogalmával. Értelmezése szerint a puszták történetét tarkító újrastrukturálódások ellenére a nagyüzemben szocializálódó régi lakókat valamiféle posztszocialista mentalitás jellemzi, mivel a szocialista állami gazdaság időszakát tekintik normának és referenciapontnak. Ekkor a nagyüzem biztosította az ott élők társadalmi, gazdasági integrációját, ami nemcsak munkahelyet, hanem lakhatást, társadalombiztosítást, közösséget és strukturált mindennapokat is jelentett. A nosztalgiát a létező szocializmus iránt ugyanakkor nemcsak a jelenbeli hiányok és megfosztottságok, hanem a megtapasztalt paternalizmus is táplálja.

A posztszocializmus fogalmának használhatósága jól jelzi a szerző elméleti tájékozottságát és a kutatás reflektáltságát. A fogalmi reflexió a könyv alapkérdését is érinti: a szerző a vidék újrastrukturálódása köré építi fel elemzését, de nem kerül el a figyelmet, hogy ez a brit vidékfeldrajz kulcsfogalma, amit egy félperiférikus, posztszocialista térben egy specifikus településtípus változásainak kontextusában értelmez. Így az angolszász tudományosság dominanciájára és a fogalom empirikus használhatóságára, módosult jelentésmezéjére is figyelve jut arra a következtetésre, hogy az bizonyos változtatásokkal – valamint a függés, periferizáció fogalmával kiegészítve – használható ebben a kutatási kontextusban.

A reflexió a kutatómunkát is végigkísérte. A sokoldalú módszertan voltaképpen a problémaérzékeny látásmód következménye: ahhoz, hogy a szerző a volt uradalmi pusztákat több aspektusból is szemügyre vehesse, elengedhetetlen volt a módszertani sokféleség. Egyfelől tehát a módszertani nyitottság a könyv lapjaiban alig hangsúlyozott, de a szerző gondolkodásmódját meghatározó interdiszciplinaritásban gyökerezik. Másfelől a vegyes módszertan és a források sokfélesége erősen kötődik a léptékváltásokhoz. A nemzetközi és országos lépték, azaz a globális függőségi rendszerek és az állam szerepének értelmezéséhez Mikle egyszerre támaszkodik szakirodalmi forrásokra, gazdasági és közigazgatási adatokra, történeti térképekre és forrásokra, így gazdacímtárakra és népszámlálási adatokra. A megyei lépték értelmezésében fontos szerepet kapnak a napilapok és más, a nagyüzemek működését rögzítő levéltári források. A helyi szint felé haladva egyre hangsúlyosabb a szerző saját, demográfiai és lakhatási adatsorokat tartalmazó adatbázisa, valamint az egyes majorokban végzett terepkutatás során felvett interjúk.

A szerző minden adattípusnak látja az előnyeit és a határait, felismeri azokat a kérdéseket, amelyeket egy-egy adatforrás önmagában nem, vagy nem kellő mélységben tud megvilágítani. A történeti források elemzésekor rutinszerűen alkalmazza a forráskritikát, azaz például nagyon is tisztában van azzal, hogy egy az '50-es években megjelent újságcikk az állami gazdaságokról nemcsak híradás, hanem propaganda is. A kvantitatív adatok elemzésében az adathiányok értelmezése, valamint az egyes statisztikai kategóriák folytonosságának vagy megszakítottságának kezelése is figyelemre méltó.

A terepmunka alapvető módszere az interjú. Mikle György rövidebb, strukturált interjúkat készített négy észak-dunántúli majorságban, amelyek egyszerre mutatnak fejlődési útjaikban bizonyos tipikus és atipikus vonásokat (városközelség vagy vidékiség, téesz vagy állami gazdaság működik-e bennük). Emellett szakértői interjúkat is rögzített, amelyeket nem csak primér információforrásként kezel, hanem felfigyel arra, hogy miként képződnek meg ezekben a majorságokról szóló szakértői véleményekben a függés, a periferizáció diszkurzív alakzatai, s ez a beszédmód hogyan hozza létre és rögzíti az elmaradottság, a függés, a tehetetlenség, az izoláltság toposzait.

A szerző ugyanakkor kiemelt figyelmet fordít a majorok lakóival készített interjúk körülményeire, legfőképp az interjúhelyzeteket átszövő társadalmi távolságra és hatalmi viszonyokra. Elemzésébe bevonja a beszédhelyzet körülményeit is, így figyelembe veszi, hogy szakértői ajánlással (azaz a hatalmi viszonyokat tekintve „felülről”) lépett-e az interjúhelyzetbe vagy spontán találkozott-e interjúalanyaival a terepbejárás során, ami inkább a hatalmi viszonyoktól mentesebb, „alulról” történő kapcsolatépítést feltételez (Goffman 2013[1989]). Ez a jelentéktelennek tűnő részlet ugyanis átszínezheti a felek közötti bizalmi viszonyt, és befolyásolhatja az érzékeny (vagy annak vélt) információk megosztását. A bizalom ugyanakkor nem csak a személyközi viszonytól függ, hanem az interjúalany szocializációjától és társadalmi helyzetétől is: a függés és a kiszolgáltatottság tapasztalata, azaz az információk szűrése, a nagyüzem kritizálásának kerülése szervezte azok történetét, akik régóta a pusztán éltek és hosszú ideig a nagyüzem kötelékében dolgoztak, vagy még ma is ott dolgoznak. Az elemzésekben emellett az interjúk emancipatorikus potenciálja is felcsillan; ezek nemcsak a függés és kiszolgáltatottság, a passzivitás tapasztalatát adják vissza, hanem rámutatnak az egyéni mozgástérbővítés és az érdekérvényesítés esetleges lehetőségeire (elköltözés) és időben változó formáira is (a fejlesztési igények megfogalmazása és képviselése az önkormányzat felé).

Mikle György bizonyos értelemben továbbírja a Puszták népét (Illyés 2005 [1936]). Erre a könyv mottója is utal, amelyben az öreg csordás arra panaszkodik, hogy „ha az uraságnak épp úgy esnék jól, a pusztán egy fia lélek sem maradhatna” (Illyés, idézi Mikle 2024, 9.). A gépesítettség, a majorságok mezőgazdasági termelési funkciójának előtérbe kerülése, lakófunkciójának háttérbe szorulása hosszú távon valóban kiürülésre, eltűnésre ítélte ezeket az amúgy is periférikus

és láthatatlan helyeket. Bár a csordás jóslata nem teljesen vált be, hiszen a megszűnés, az eltűnés, a leépülés mellett a faluvá válás (Tamáska 2013), valamint a könyvben is szereplő dzsentrifikálódás eseteivel is találkozhatunk. A fejlődési utakat meghatározó makro- és mezoszintű folyamatokról, valamint a mikroszinten markánsan kimutatható differenciálódásról, a puszták közötti különbségek mélyreható magyarázatairól ebben a könyvben olvashatunk. A puszták népe a 21. századra majdnem teljesen eltűnt, de a szerző ezen a téren mindig is „fehér foltnak” (Erdei, idézi Tamáska 2013, 16.) tekintett településforma nyomába eredt, és megmutatta, hogy miért nem tűnt el még teljesen.

A „puszták népe” kutatásának szociografikus vonzása erős, mivel annak „diszkurzív univerzuma” szinte észrevétlenül határozza meg a „köztudott” topozokon keresztül a kutatási kérdéseket és az elemzés nyelvhasználatát, hiszen a szociográfiákból ismert kifejezések hatással vannak arra, hogyan érzékeljük és magyarázzuk a pusztákon lakók életesélyeit. Ezt a vonzást nem csak a felütésszerű Illyés-idézet vagy a könyvben megszólaltatott szakértői beszédmód hatalmi relációkat rögzítő és újratermelő fordulatai jelzik. A könyv olvasásakor megdöbentő volt szinte szóról szóra azokat a (világ)magyarázatokat, szófordulatokat olvasni, amelyeket nagyjából egy évtizeddel ezelőtt más dunántúli pusztákon hallgattam (Németh 2015, 2016). Ez azt mutatja, hogy az évtizedes paternalisztikus függés, a nagyüzemi szocializáció, a térbeli-társadalmi elszigeteltség nagyon hasonló tapasztalatokat és reflexeket, viselkedési módokat teremt és tartósít. A passzivitás, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság reprezentációja mellett ebben a könyvben azonban a felülkerekedés, az elköltözés, a puszta előtörténetére fittyet hányó tudatos beköltözés is helyet kap. Ily módon Mikle György ezeket a kívülről láthatatlan helyeket olyan nézőpontból is felvillantja, amelyek alig tűnnek fel a „bevert” irodalmi-szociografikus reprezentációkban.

A könyv tehát sajátos viszonyban van a majorok lakóit leíró szociografikus hagyománnyal. Nemcsak folytatja, hanem árnyalja is azt: tanulságos például a nemzetközi agrárfelvetőpiacok, a globális függőségi rendszerek szerepe a majorágok alakulásában. A könyv műfaja és stílusa is fontos kérdés, hiszen Mikle György bizonyos értelemben szakít az egy-egy pusztára fókuszáló esettanulmányi (szociografizáló) megközelítéssel: a többféle léptéken végigvitt elemzése inkább az általánosan érvényesülő strukturális kényszereket és a differenciálódás helyi módzatait világítja meg. Elemzése az esettanulmányi megközelítés jelenidejűségével (metszetszerűségével) szemben a „hosszú tartamra” összpontosít, azaz a különféle léptékeken érvényesülő tendenciákat történeti nézőpontból tárgyalja. Ehhez a makroszintet is jól mozgató, inkább általános képet nyújtó elemzéshez jól kiválasztott fogalmakra és analitikus megközelítésre van szükség. Ezért a könyv nyelvezete részben szakít a társadalmi valóság holisztikus, érzékletes leírására törekvő szociografikus nyelvezettel és tudományos elemzés formáját ölti. A szerző azonban a statisztikai adatok elemzésekor sincs távol vizsgálatának tárgyától; paradox módon épp a reflexivitáson, a szakszerű és körültekintő kvantita-

tív elemzéseken, az adatforrások és a módszerek kombinálásán lehet olvasás közben érezni a gondosságot és a részletekre irányított figyelmet. A közelség, az életszerűség a helyi és egyéni lépték felé haladva egyre erősebben átüt a könyv lapjain, ami közelebb viszi az elemzést a szociografizáló hagyományhoz. Az elemzés többléptékűsége és módszertani sokoldalúsága így az egyéni szint felé haladva nyelvezetében és stílusában mégis összekapcsolja a tudományos elemzést „a puszták népe” diszkurzív hagyományaival.

Irodalom

- Goffman, E. (2013 [1989]): A terepmunkáról. In: Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 53-61.
- Illyés Gy. (2005 [1936]): *Puszták népe*. Osiris Kiadó, Budapest
- Németh K. (2016): Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 162-185.
- Németh K. (2015): "A pusztá le van robbanva": helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 356-379.
- Tamáská M. (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után*. Martin Opitz Kiadó, Budapest

Dr. Berki Boglárka: Korlát és menedék – A társadalmi tőke szerepe a szegregációs és antiszegregációs folyamatokban (Saldo Zrt., Budapest, p. 184)

VASÁRUS GÁBOR LÁSZLÓ

VASÁRUS Gábor László: tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; vasarus.gabor@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5375-9107>

Gábor VASÁRUS: research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Rákóczi út 3., H-6000 Kecskemét, Hungary; vasarus.gabor@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5375-9107>

Dr. Berki Boglárka szociológus és közgazdász, az SZTE-GTK Ökológiai Közgazdaságtan Intézet oktatója és kutatója. *Korlát és menedék* című új kötetének célja a szegregáció és deszegregáció közötti összefüggések mélyebb megértésének elősegítése. A szerző több mint kilenc évnyi kutatómunkája eredményeit mutatja be egy városi szegregátum mélyszegénységben élő roma közösségén keresztül. A szerzett közvetlen tapasztalatok révén a szegénység és szegregáció mindennapi küzdelmeit tárja fel, amelyek gyakran rejtve maradnak a tudományos és politikai diskurzusokban.

„Teljesen elveszítették megköthető társadalmi tőkét. Ők az egyik legnehezebb helyzetben levő család, nagyon nehezen boldogulnak többségi társadalmi terekben. Nincsenek áthidaló kapcsolataik. Aggódom értük” (Berki 2024, 174.).

Tudományos szempontból a könyv különösen értékes, mert egyedi és elsődleges forrásokat kínál a szegénység és a szegregáció vizsgálatához. A közvetlen terepkutatás során szerzett tapasztalatok és az ezek alapján készített elemzések

lehetővé teszik a szegregációs mechanizmusok és az azokhoz kapcsolódó társadalmi tőkék működésének részletes feltárását. A könyv emellett összeveti a hazai és nemzetközi deszegregációs stratégiákat, kritikai szemléletet alkalmazva értékeli ezek hatékonyságát és eredményességét.

Közeleti szempontból a Dr. Csillag Sára által lektorált könyv jelentősége abban rejlik, hogy a szegénység és szegregáció olyan rejtett dimenzióit tárja fel, melyek gyakran nem jelennek meg a politikai döntéshozatalban és a közbeszédben. A szerző rámutat arra, hogy a szegregált környezetben élők számára a mindennapi élet milyen kihívásokkal jár, és hogy milyen nehézségekkel jár a kilépés ezekből a közösségekből. Ezen ismeretek birtokában a döntéshozók jobban megérthetik a szegregációs politikák hatásait, és ennek megfelelően alakíthatják ki a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló intézkedéseket.

Az első fejezet a problémafelvetés és a kutatás kérdéseinek megfogalmazása. A második fejezet a szegregáció és deszegregáció kérdéseit tárgyalja, kezdve a szegregáció fogalmi tisztázásával és a szegénység, különösen az underclass-ról kialakult diskurzus legfontosabb jellemzőinek bemutatásával. Ezután olyan elméletek kerülnek ismertetésre, amelyek a szegregált körülmények hatásait vizsgálják, különös tekintettel az informalitás és a társadalmi tőke kapcsolódó mechanizmusaira. A szegregáció etnikai vonatkozásai és a hazai térbeli társadalmi egyenlőtlenségek változásai, valamint az antiszegregációs szakpolitikák bemutatásával folytatódik a könyv, amelyek átvezetnek a külföldi tapasztalatok elemzéséhez. Ezt követően a deszegregációs beavatkozások hatásait elemző tanulmányok kerülnek bemutatásra, melyek nem mindig tekintenek ezekre az intézkedésekre egyértelmű sikerként.

A harmadik fejezet a társadalmi tőke elméleti és gyakorlati kérdéseit vizsgálja, hangsúlyozva annak szerepét a helyi fejlesztésekben és a szegregált közösségek működésében. A társadalmi tőke tipológiai és a hozzájuk társuló mechanizmusok, pozitív és negatív hatások részletes bemutatásra kerülnek, hogy alkalmazhatóak legyenek a deszegregáció hatásainak elemzésére. Az elméletek rendszerezése után a fejezet végén a szerző a könyvben használt fogalomrendszert határozza meg, különbséget téve a „megkötő”, „áthidaló” és „összekapcsoló” társadalmi tőke között.

A negyedik fejezet a vizsgált telepfelszámolási folyamat kontextusát és a kutatás módszertanát ismerteti, különös tekintettel a részvételi akciókutatás (RAK) módszerére. A RAK nyíltan értékvezérelt megközelítés, amely a tudás létrehozása mellett a társadalmi változások elindítását is célul tűzi ki, a kutatók és érintettek közös tudására és tanulására építve szervez közös akciókat a közösség hasznára. A kutató és kutatott közötti partneri viszony és a körkörösén visszatérő akció-reflexió fázisok révén a RAK a gyakorlati alkalmazhatóságra helyezi a hangsúlyt, ezzel javítva a folyamatot. E fejezet jól illeszthető az egyetemi képzések kutatás-módszertani kurzusainak anyagába.

Az ötödik fejezetben az eredményeket ismertetve a szerző külön-külön bemutatja a megköthető, áthidaló és összekapcsoló társadalmi tőke jellemzőit példák-
kal és idézetekkel, kutatási naplóra és interjúkra támaszkodva. Részletezi a
megköthető társadalmi tőke kettősségét, valamint a társadalmi osztályokon átívelő
társadalmi tőkétípusok meglétének és hiányának okait és hatásait a társadalmi
tőke és a szegregált közösségek mechanizmusainak, valamint az antiszegregációs
törekvések hatásainak elemzésével.

Véleményem szerint egy rendkívül részletes, mégis közérthető összefoglaló
készült a társadalmi tőkék elméletének gyakorlati alkalmazásáról, amely az egye-
temi oktatásban is jól használható anyag lett. Fontos kiemelni, hogy a társadalmi
tőkék komoly magyarázóerővel bírnak a szegregáció fennmaradásában és az an-
tiszegregációs beavatkozások gyakori sikertelenségében. Az itt élők kapcsolati
hálói igen szegényesek, és anyagi lehetőségeik miatt rendszeresen rászorulnak a
reciprocitáson alapuló közösségre a válságos időszakok átvészelésében. Ezért a
közösséget elhagyva kapaszkodók nélkül maradnak. Tehát az elmélet követői
(Critelli, Musella 2016; Rose et al. 2013; Versey 2018) kritikusan állnak a pusztán
lakóhelyváltásra alapozott beavatkozásokhoz, hisz az egyes területek heterogeni-
zálása önmagában nem biztosít elegendő kapcsolati hálót az érintettek számára.
Az emberek gyakran visszaköltöznek a szegregátumba, mert a szomszédsági kap-
csolatok és a közösségi támogatás hiánya továbbra is fennáll, így nem alakul ki
elégséges társadalmi tőke az új környezetben. A sikeres antiszegregációs intézke-
désekhez szükséges tehát a komplex közösségfejlesztési programok tartós fenn-
tartása, mely a kapcsolati háló erősítése mellett ismereteket és sikerélményeket
is biztosít a rászorulók számára. Ezáltal a könyv e fejezete kiemelkedő jelentősé-
gű, hisz mindezt gyakorlati példákon keresztül mutatja be, ezáltal e megközelítés
hazai elterjedését is előmozdíthatja.

A hatodik fejezetben részletesen bemutatásra kerültek a telepfelszámolás
eddigyi tapasztalatai, különös tekintettel arra, hogy létrejöttek-e a társadalmilag
heterogén lakóközösségek, amelyeket az antiszegregációs terv célként tűzött ki.
A továbbiakban ismerteti a deszegregáció hatásait a társadalmi tőkére és annak
három fő típusára, valamint azt, hogy ezek alakulása miként befolyásolta a telep-
felszámolási folyamatot és az érintett családok életkörülményeit, jóllétét és tár-
sadalmi integrációját.

A könyv a kutatás téziseivel zárul, melyek egyben kiváló javaslatok az anti-
szegregációs politikák és szakmai módszertanok felülvizsgálatához, továbbfej-
lesztéséhez. A könyv a megértést megkönnyítő mellékleteket tartalmaz, melyből
kiemelendők a helyszínt és az érintettek napjait jól bemutató fotók.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a műben Berki Boglárka nem csak kiváló-
an bemutatja a kutatás eredményeit, de írói stílusa lehetővé teszi, hogy az olvasó
átérezze az érintettek mindennapos küzdelmét, a kudarcok gyötrelmeit és a
sikerek örömeit is. Ezáltal az olvasók széles körének ajánlható olvasmány. Részle-
tesen, tudományos igényességgel, mégis a szakmán kívüli érdeklődők számára is

könnyen befogadható módon mutatja be a folyamat háttérében meghúzódó jelenségeket és elméleti megközelítéseket.

Az elemzés feltárja a mindennapi küzdelmek megértéséhez szükséges kihívásokat és erőforrásokat, miközben új nézőpontokat nyit a szegénységkezelési stratégiák terén, értékes tanulságokkal szolgálva szakpolitikai döntéshozók és kutatók számára egyaránt. Összességében a könyv tudományos és közéleti szempontból is jelentős hozzájárulás, mivel mélyrehatóan vizsgálja a szegregáció és deszegregáció folyamatait és konkrét ajánlásokat fogalmaz meg a társadalmi integráció elősegítésére.

A recenzió szerzőjeként egyben javasolom a kötet angol nyelvű publikálását, mivel e tapasztalatok a nemzetközi szakirodalomban is komoly érdeklődést válthatnak ki. Remélem, hogy e hiánypótló kötet nem csak számos hivatkozás képében fog visszaköszönni, de képes lesz új gondolatokat ébreszteni a közbeszédben, és a szakpolitikák felülvizsgálatakor is hasznosulnak a bemutatott eredmények.

Irodalom

- Berki B. (2024): *Korlát és menedék – A társadalmi tőke szerepe a szegregációs és antiszegregációs folyamatokban*. Saldo Zrt., Budapest <https://doi.org/ntrx>
- Critelli, G., Musella, M. (2016): Social segregation in urban area: The results of a project in the metropolitan city of Reggio Calabria. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 223., 89–94. <https://doi.org/gtp29f>
- Rose, D., Germain, A., Bacqué, M. H., Bridge, G., Fijalkow, Y., Slater, T. (2013): “Social mix” and neighbourhood revitalization in a transatlantic perspective: Comparing local policy discourses and expectations in Paris (France), Bristol (UK) and Montréal (Canada). *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 430–450. <https://doi.org/ntrz>
- Versey, H. S. (2018): A tale of two Harlems: Gentrification, social capital, and implications for aging in place. *Social Science & Medicine*, 214., 1–11. <https://doi.org/gjrpzs>

Területszervezés és területfejlesztés a kisvárosok szemszögéből

Szabó Tamás, Gyergyák Ferenc (szerk.) (2024): A magyar kisvárosok politikai, igazgatási és fejlesztési dimenziói (tanulmánykötet) (Homo Oecologicus Alapítvány – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest, p. 292)

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

Ernő MOLNÁR: associate professor, Department of Social Geography and Regional Development, Institute of Earth Sciences, Faculty of Science and Technology, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8157-4222>

A kisváros talán a magyarországi településhálózat legizgalmasabb eleme. Attól függően, hogy miként definiáljuk, a hazai népességnek akár 30-35%-a is e településtípushoz köthető: valójában többen élnek kisvárosokban, mint a fővárosban vagy a nagy- és középvárosaink összességében, és nagyjából annyian, mint a legkisebb törpefalvaktól az óriásfalvakig a teljes faluállományban. A kisvárosok csoportja ugyanakkor messze nem homogén: *színes világuk* jól tükrözi a hazai településállomány szerkezeti sajátosságait, szervezési és fejlesztési kihívásait. Egyrészt, a funkcionális és formális városok közötti különbségek, kisvárosaink egy részének megkérdőjelezhető urbanizáltsága a „kicsit kicsi, kicsit savanyú magyar narancs” problémáját idézi. Másrészt, a kisvárosok földrajzi helyzete eltérő: egy részük Budapest és a nagyobb városok agglomerálódó térségeihez kötődik, míg mások a vidéki terek központjaiként, az ottani perspektívák meghatározóiként jelennek meg. Ez nemcsak a településhálózatban betöltendő szerepüket illetően jelent különbségeket, de más-más típusú kihívásokat és lehetőségeket is tartogat az egyes települések számára. Harmadrészt, a vidéki kisvárosok magukban hordozzák azt a kettőséget, ami a szabályos vonzáskörzetek (térségszervező szerepek) kialakítására alkalmas régiók (Dunántúl, Észak-Magyarország) és a markáns vonzáskörzetek szervezésére kevésbé alkalmas, „magyar város” örökségét hordozó Alföld között fennáll. Bár a 20. századi településpolitika a tanyaközségek kialakításával és a mezővárosok differenciálásával az ország településhálózatának homogenizációjára törekedett, e különbségek részben ma is fennállnak, és mind a szolgáltatásszervezés, mind a terület- és településfejlesztés szempontjából eltérő megközelítéseket tesznek szükségessé. Negyedrészt, kisvárosaink jelentős ré-

sze sajátos helyi identitással rendelkező mikrovilág is, ahol a lokálpatriotizmus mozgósító ereje a helyi közösség önszervező képességének fontos alapja (lehet). Ez a többrétű differenciáltság a céljaikban és eszközeikben is helyi adottságokhoz igazított „place-based” fejlesztéspolitikák indokoltságát húzza alá. Megérteni a kisvárosok helyzetét és működő megoldásokat találni a problémáikra azt jelenti, hogy életképes válaszokat tudunk adni a hazai területi kihívások egy jelentős részére.

A fentiek tükrében nem meglepő, hogy – Európa egészéhez hasonlóan – Magyarországon is a kisvárosokkal kapcsolatos publikációk öröndetes gyarapodásának vagyunk tanúi. E trendbe illeszkedik a bemutatandó könyv is, melynek célja, hogy a *kisvárosok szemszögéből* értékelje a 2010. évi kormányváltás óta eltelt időszak közpolitikai és közigazgatási történéseit, valamint jelenségeit. Különleges értéke, hogy gyakorlati közigazgatási, illetve önkormányzati igazgatási tapasztalatokkal rendelkező, egyúttal a felsőoktatás világában is otthonosan mozgó szerzők írták. Egy több könyvből álló sorozat része, melyet a Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége és a Homo Oeconomicus Alapítvány jegyez: a kiadók a nagyvárosok és a községek helyzetének bemutatása után vállalkoztak a kisvárosok problematikájának körüljárására, részben azzal a céllal, hogy a Modern Városok Programja és a Magyar Falu Program mellett ráirányítsák a figyelmet a két kiemelt települési célcsoport közé eső kisvárosok helyzetére. A szerkesztők már a bevezetésben felhívják a figyelmet három, a kisvárosokkal kapcsolatos, területszervezést és feladatellátást érintő dilemmára, melyek a későbbiekben többször felbukkannak az elemzésekben. Egyrészt, a hazai településállományban elválík egymástól a funkcionális és a közjogi városkategória, illetve elmosódnak a határok egyes közjogi városok és nagyközségek/községek között. Másrészt, jogi kategóriaként létezik ugyan a járásszékhely város, azonban pontos szerepe a differenciált hatáskörtelepítés törvényben biztosított lehetősége ellenére sincs tisztázva. Harmadrészt, a 2010-es évek reformjai helyi-térégi szinten a kiterjedtebb államigazgatási, szűkebb önkormányzati feladatellátási modell irányába mutatnak, és kérdés, hogy a jövő a további központosításról vagy a decentralizációról szól-e inkább. A könyv alap gondolatát jól tükrözi Schmidt Jenő TÖOSZ-elnök előszava, aki a területszervezés és területfejlesztés szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Ezért is ad aktualitást a kötetnek a Közigazgatási és Területfejlesztési Minisztérium közelmúltban történt felállítása, mely nevében is hordozza a két szféra kapcsolódását. A mű alapját négy nagyobb ívű tanulmány adja, melyet a szerzők részletes bemutatása, a védnök kisvárosok többé-kevésbé egységes szerkezetben megvalósuló jellemzése, illetve egy terjedelmes, ábrákat és táblázatokat tartalmazó melléklet követ.

Az első tanulmányban Zongor Gábor ad vázlatos áttekintést a *magyarországi városhálózat és a kisvárosok fejlődéséről* (Zongor 2024). Jogi alapokon álló megközelítésében kisvárosnak számít a fővároson és a 25 megyei jogú városon kívül minden más városi jogállású település: ez szélesebb körű értelmezésnek számít, mint akár a népességszám-küszöbértékekhez, akár a központi funkciók kritikus töme-

géhez kötött kísérletek. A városokra az önkormányzatiság alapjaiként tekint, melyekre már a történelmi múltban is jellemző volt az önszervező képesség, a térségi szerep és kisugárzás, illetve az, hogy szellemi centrumként a progresszió bázisainak számítottak. Két fejezetben tekinti át a magyarországi városhálózat 1945–1990 közötti és 1990 utáni fejlődését. Értékelése szerint a második világháború utáni várossá nyilvánítások több hullámban és különböző szempontok figyelembevételével valósultak meg; idővel elmozdulás figyelhető meg a gazdaság fejlesztése (iparosítás) felől a komplexebb megközelítések, a térségi feladatellátás biztosítása és a városhiányos térségek lefedése irányába. A szerző rámutat a területszervezés és a területfejlesztés kapcsolatára azzal, hogy hangsúlyozza: az 1980-as évek felgyorsult várossá nyilvánítási folyamata háttérben nemcsak a korábbi szélsőséges forráskoncentráció, a városok privilegizált helyzetének oldódása figyelhető meg, hanem a közigazgatás átalakítása, a járásokat felváltó városkörnyéki igazgatás bevezetése is. Utóbbi ugyanis számos városi jogú nagyközség (térségi igazgatási központ) létrejöttét eredményezte, melyek a későbbiekben előléptek városokká. Az 1990. évi önkormányzati törvény nemcsak a települések autonómiáját erősítette és a településállományon belüli korábbi alá-fölérendeltségi viszonyokat szüntette meg, hanem tágabb teret nyitott a várossá nyilvánítások számára is. A városok száma jelentősen növekedett, ami összefüggésben volt a címre pályázók sokaságával, illetve a kezdeményezések magas sikerrátájával: 2000–2021 között a várossá nyilvánítási pályázatok 60%-a célba ért – igaz, egyes települések többször is próbálkoztak. Fontos eleme volt a megengedőbb szabályozásnak, hogy a területszervezési eljárásról szóló 1999. évi XLI. törvény elfogadása előtt, és annak a 2011. évi önkormányzati törvény nyomán bekövetkező hatályvesztése után már nemcsak nagyközségek, hanem községek is kezdeményezhettek a várossá nyilvánításukat. 2015-től kormányrendelet szintjén visszatértek ugyanakkor a „tanácsrendszer időszakát idéző” keményebb feltételek, melynek eredményeként a várossá nyilvánítások gyakorlatilag leálltak. Külön fejezetben értekezik a szerző a városok típusairól, melynek keretében nemcsak a jogi értelemben definiált megyei jogú városokat, járásszékhely városokat és „jelző nélküli” városokat különbözteti meg, de utal a tudományos várostipizálás egyes településkategóriáira (pl. alig-városok, ceremóniális városok), valamint egyéb, a köznapi használatban megjelenő típusokra (pl. iskolavárosok, fürdővárosok, történelmi városok) is. Elemzi továbbá a kisvárosi önkormányzatok politikai összetételét és érdekképviselését, külön kitekintve a releváns települési érdekszövetségekre. A magyar városok jövőjéről szóló záró eszneftuttatásban – Somlyódyné Pfeil Edit, illetve Szirmai Viktória és Fábián Attila gondolataiból is merítve – a városfejlesztést alulról szervezett, részvételi alapú, helyi érdekeken és konszenzuson alapuló, belső és külső erőforrások harmóniájára épülő, helyi specifikumokhoz igazított, tudományosan megalapozott, többféle módszerrel támogatott, valamint térségi kihatásokkal rendelkező folyamatként írja le. A „kisvárosi magnak” jelentős szerepet tulajdonít a hazai önkormányzatiság jövőjében. Egyúttal hangsúlyozza, hogy

bizonyos mértékű decentralizáció feltétlenül szükséges a policentrikus térstruktúrához: ezzel visszatér a városi öngazgatás korábban már taglalt eszméjéhez.

Gyergyák Ferenc írása a *kisvárosok önkormányzati és államigazgatási pozícióira* fókuszál (Gyergyák 2024). Kiemeli, hogy a helyi önkormányzatok törvényben rögzített önkormányzati és államigazgatási feladatai mellett e településeken államigazgatási szervek által ellátott államigazgatási feladatok is megjelennek. A helyi önkormányzatok ugyanakkor – szemben az államigazgatási szervekkel – kettős legitimitással bírnak, hiszen nemcsak állami elismertségen alapuló jogaik vannak, de képviselőiket a helyi lakosok is megválasztják. A településszerkezetről és a városok szerepéről szóló fejezetében kiemeli, hogy a fejlett demokráciákban integrált vagy fragmentált települési önkormányzati rendszer jellemző. Utóbbi esetben kétféle típusú társulás keretében igyekeznek orvosolni a szétaprózottságból fakadó hátrányokat: a nagyvárosok körül városkörnyéki önkormányzatokkal, a vidéki térségekben pedig önkormányzati társulásokkal. Hangsúlyozza, hogy a magyarországi fragmentált települési önkormányzati rendszer is szükségessé teszi a szétaprózottságból fakadó problémák korrekcióját. Az utóbbi évek történései kapcsán kiemeli, hogy a járások visszaállítása egyrészt a rendszerváltás után kialakult fragmentált települési önkormányzati rendszer hiányosságait, elsősorban a korábbi egységes szakigazgatási rendszer szétesését, a helyi szinten gyakran hiányzó szaktudás pótlását igyekszik orvosolni, másrészt kísérletet tesz az államigazgatási és önkormányzati feladatok szétválasztására, az államigazgatási hatósági ügyek központosítására. A régi-új területi alsó-középszintet képviselő járások földrajzi lehatárolása a szolgáltatások hozzáférhetősége, a méretgazdaságosság, valamint a hatósági ügyekre szánt idő és költségek csökkentése érdekében történt, azonban sem a járási hivatalok, sem az illetékességi területeik nem lettek egységesek. A szerző külön fejezetekben foglalkozik a kisvárosokkal és a járásszékhely kisvárosokkal. Kiemeli, hogy a kisvárosi önkormányzatok feladatai, illetve közigazgatási hatáskörei mind a községektől, mind a megyei jogú városoktól eltérnek, miközben a járásszékhely kisvárosok és az egyéb kisvárosok közötti különbségek nem az önkormányzatok, hanem a járási hivatalok szintjén jelentkeznek. Másrészt, a de jure kisvárosok, de facto nagyközségek és a de facto kisvárosok, de jure nagyközségek között bizonyos feladatok ellátásában akár az utóbbiak javára is lehetnek különbségek. A járásszékhelyek köre sem egységes, hiszen a kisvárosok mellett számos közép- és nagyváros is akad köztük, a helyben elérhető közszolgáltatások száma pedig erősen függ a járásszékhelyek nagyságától. A gyenge járásszékhelyek alapvető szerepet játszanak egyes térségek perifériára szorulásában, ezért hangsúlyozza a szerző a munkahelyek és a közszolgáltatások széleskörű elérhetőségét biztosító, intenzív térkapcsolatokkal rendelkező „erős városmagok” fontosságát. A közigazgatás területi reformjával kapcsolatban kiemeli, hogy a járásszékhely város önkormányzatának funkciója elvben több, mint egy városé, és kevesebb, mint egy megyei jogú városé, de az önkormányzati törvény adós maradt e többletfeladatok és -hatáskörök meghatá-

rozásával. A szerző a járasszékhelyek megerősítése mellett érvel: véleménye szerint a járás számos feladat ellátásának optimális kerete lehetne, de el lehetne gondolkodni a számuk csökkentésén, valamint felül kellene vizsgálni a járási hivatalok és a települési önkormányzatok közötti feladatmegosztást. A járasszékhelyek önkormányzatainak járásaik egészére kiterjedően kellene közszolgáltatási feladatokat ellátniuk, továbbá a járási települések között koordináló-integráló szerepet is betölthetnének. Ezzel a helyi szint akár kiegészíthetné vagy átvehetné a megyei önkormányzatok területfejlesztési feladatait. A járasszékhelyek önkormányzatának középpontba helyezését elsősorban az intézmény – tanulmány bevezetőjében említett – kettős legitimációja indokolná. Ily módon vidéki térségeink a járasszékhely városok köré szerveződhetnének, melynek megvalósítása azonban a központi kormányzat támogatását is igényelné.

Szabó Tamás munkája a kis- és középvárosok formalizált, ún. társulásos együttműködéseinek vizsgálatát helyezi a középpontba, melyet három időszakra (1990 előtti, 1990–2012 közötti és 2012 utáni évek) bontva tárgyal (Szabó 2024). A bevezető részben különbséget tesz horizontális és vertikális önkormányzati koordinációk között. Előbbi a települési önkormányzatok közötti formális és informális, eseti vagy állandó együttműködéseket, illetve tágabb értelemben a hazai és külföldi testvértelepülési együttműködéseket, a külső szervezeti keretekben (pl. egyesület, alapítvány) zajló kooperációkat, a pályázati céllal kialakított konzorciumokat és a nehezen vizsgálható informális kapcsolatokat foglalja magába. Utóbbi a területi szintű megyei önkormányzatok és a területükön található települési önkormányzatok közötti formális és informális kooperációkat öleli fel. Értékelése szerint 1990 előtt a közös tanácsok és a városkörnyéki igazgatási rendszer képviselték a városok településközi együttműködéseit. Míg a települési tanácsok összevonása a mezőgazdasági üzemek egyesítéséhez igyekezett hatékony igazgatási hátteret biztosítani, és elsősorban községek közötti koordinációt jelentett, addig a városkörnyéki igazgatási modellben a városok integratív térségi funkciója tükröződött. Utóbbi a hatósági ügyintézés területére koncentrált: a központi település tanácsi szerveit ruházták fel a térségi igazgatási funkciók gyakorlásával. E rendszer változatos kapcsolatokat tett lehetővé város és község között, területi-funkcionális értelemben a későbbi többcélú kistérségi társulásokhoz hasonlítható, ugyanakkor figyelemre méltó különbségeket mutatott az aprófalvas és az alföldi jellegű településhálózattal jellemezhető régiókban. A szerző kiemeli, hogy 1990 után az önkormányzati törvény lebontotta a korábbi kötelező településközi intézményi kooperációkat, de lehetőséget teremtett önkéntes társulások alapítására. Különböző kooperációk születtek: körjegyzőségek, hatósági igazgatási társulások, intézményfenntartó társulások, területfejlesztési célú együttműködések, illetve önkormányzati közös tulajdonú közszolgáltató gazdasági társaságok. A többcélú kistérségi társulások jelentették e folyamat betetőzését: ezek alig néhány év alatt lefedték az egész ország területét és többnyire szervezetükbe integrálták a már működő társulásokat is. A különböző önkéntes társulások kiala-

kítását a kormányzat anyagi ösztönzőkkel támogatta. A szerző hangsúlyozza, hogy ezekben a társulásokban a városi jogállású települések szerepe egyrészt valószínűleg és települési pozícióik, másrészt együttműködési hajlandóságuk függvényében alakult. 2012 után az önkéntes alapon működő körjegyzőségek helyett kötelező társulásként közös önkormányzati hivatalok jöttek létre, miközben a módosított önkormányzati törvény közvetett módon a korábbi többcélú társulások megszüntetése, a kistérségi munkaszervezetek felszámolása irányába orientálta a településeket. Továbbra is léteznek azonban önkéntes társulások is, melyek közül az önkormányzatok közötti közszolgáltatási szerződések, a közös intézményfenntartás, az általában csupán néhány településre kiterjedő mikrotársulás, a sok esetben módosult feladatellátást megvalósító többcélú kistérségi társulás, továbbá a pályázati, konzorciumi együttműködések említhetők. Míg a közös önkormányzati hivatalokra szigorú szabályok vonatkoznak, az önkéntes társulások száma és összetétele évről évre változhat. A közös önkormányzati hivatalok a településhálózat sajátosságaiból adódóan az Alföldön kevesebb települést fognak össze és nagyobb arányban tartalmaznak városokat. Az önkéntes társulások ugyanakkor gyakoribbak az aprófalvas vármegyékben. Az írás végén a szerző öt pontban foglalja össze a városok jövőbeli térségi szerepkörét. A népességfogyás miatt a közös önkormányzati hivatalokba integrált települések számának bővülését várja, de a törvényi lehetőségek ellenére nem tartja valószínűnek, hogy a közös önkormányzati hivatalok mellett újabb kötelező önkormányzati társulások jogintézmény szülessen. Az önkormányzatok feladatellátásának további térvesztését és a városok nagyjából változatlan számát vizionálja. Javaslatá szerint a differenciált hatáskörtelepítés koncepcióját össze kellene kötni az ágazati közfeladatellátásokat érintő joganyagokkal és az önkormányzati törvény társulásokról szóló passzusaival: ez a lépés segíthetne tisztázni a kis- és középvárosok területszervezési funkcióit.

Végül, Szegvári Péter a *kisvárosok fejlesztéspolitikai lehetőségeivel* foglalkozik a 2011. évi államszervezési reform óta eltelt időszakra fókuszáltnak és jelenleg formálódó új területpolitika kontextusában (Szegvári 2024). Kiemeli, hogy a kisvárosok fejlesztési stratégiái a települési versenyképességre és a népességmegtartó képességre fókuszálnak. Az előbbi elsősorban helyi gazdaságfejlesztést jelent, mely hardver (munkaerő, tőke, terület, infrastruktúra), szoftver (életminőség, üzleti környezet, tudáskészlet) és orgware (helyi szervezés, kormányzás minősége) tényezőkből áll össze. Hangsúlyozza, hogy az eredményes gazdaságfejlesztéshez szükséges tényezők kritikus tömege a kisvárosokban térségi alapon teremthető meg, ami felértékeli a hálózatosodás és a várostérségi együttműködések fontosságát. Ugyanakkor, a városfejlesztési politikák térségi kisugárzásához – a helyi szándékon túl – decentralizált területpolitikára is szükség lenne, mely kezelni képes a városok egymás közötti kapcsolatait és a város-vidék viszonyrendszert. Ehhez képest a hagyományos középszintű központok térszervező funkciója gyengült: a centralizáció nyomán a helyi szereplőknek nincsenek kompetenciáik

a helyi fejlesztési folyamatok autonóm formálására, hiányoznak a horizontális kooperációk, illetve a város és vidék integrált kezelése. A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a kistelepülések fejlesztési potenciálját elsősorban nem a népességszám, hanem a jogállás és a földrajzi fekvés határozza meg. A városi lét részét képező intézmények ugyanis komplexebb lehetőségeket kínálnak, míg az azonos jogállású települések esetében nagyobb fejlesztési potenciál mutatkozik a nagyvárosi településegységekben és a turisztikai térségekben. A határ menti kisvárosok számára a határon átnyúló együttműködések európai és hazai támogatása tartogat további lehetőségeket. A szerző a stratégiai tervezésről és programozásról szóló fejezetben bemutatja a településterv újonnan bevezetett fogalmát, illetve kiemeli a vertikális és horizontális partnerségeken alapuló részvételi tervezés fontosságát, mely a városok térségi szerepköre nyomán a szomszédos települési önkormányzatok bevonását is indokoltta teszi. Áttekinti a városfejlesztés pénzügyi feltételeit és rámutat a saját források korlátosságára: a kisvárosok a legtöbb esetben a központi költségvetés köldökzsinórján lógnak, miközben a nagyobb léptékű beruházásokat preferáló EU-s és hazai forrásfelhasználás inkább a nagyvárosoknak kedvez. Kiemeli a térségi összefogás és a többszektörű együttműködések fontosságát, de hangsúlyozza, hogy a várostérségi kormányzás nemzetközi szinten is inkább a metropoliszok kapcsán kap figyelmet. Megállapítja, hogy a várostérségi kormányzás négyféle típusa (informális/laza koordinációs intézmények, önkormányzati társulások intézmények, magasabb szintű hatóságok, speciális jogállású „metropolisz városok”) közül a magyarországi kisvárosok esetében elsősorban a központi kormányzat jogi és anyagi ösztönzőivel befolyásolt társulások vannak jelen. A magasabb szintű kormányzati megoldások bevezetése törvényi szabályozást igényelne: kérdés például, hogy a területfejlesztési törvényben nevesített együttműködő várostérségek milyen intézményi keretek között működhetnek a jövőben. Az önkormányzatok fejlesztési potenciálját nagyban befolyásolják az adminisztratív kapacitások, melyek külső szakértők alkalmazásával, a megyei önkormányzatok támogatásával és a tervezett Területfejlesztési Szolgálat révén kiegészíthetők. Hangsúlyozza, hogy a különböző adottságú térségekben a közszolgáltatás-szervezés és a területfejlesztés terén is a kisvárosok számára eltérő szerepeket biztosító, a sajátos területi igényekre reagáló várostérségi fejlesztési programokra van szükség: együtt kezelendő funkcionális város- és városhálózati térségek differenciált rendszere alakítandó ki, melyben a kisvárosok alsófokú gravitációs pontokként értelmezhetők. Zárógondolatában kiemeli, hogy a hazai önkormányzatok inkább támaszkodnak a helyi innovátorokra, mint más jó gyakorlatainak átvételére: ezen változtathat a TÖOSZ jó gyakorlatok továbbadását célzó programja, de növelhetik a kisvárosok társadalmi innovációs potenciálját a testvérvárosi kapcsolatok és a nemzetközi szervezetekben való részvétel is.

A kötet írásai körvonalazzák a területszervezés és területfejlesztés kisvárosokkal kapcsolatos alapkérdéseit, és egyúttal az olvasót is a *problémák továbbgondolására* sarkallják. Egyrészt kérdés, hogy a kisvárosok köré szerveződő térségek a jövőben

milyen feladatok ellátásának jelenthetik a kereteit. A helyi iparüzési adó közelmúltban bejelentett reformjának apropóján (is) felvetődik például lehetőségként a járássok esetleges területfejlesztési szerepe. Másrészt kérdés, hogy a térségi szintű feladatellátás milyen intézményi konstrukciókban valósul meg: kötődhet ugyanis a központi hatalmat képviselő dekoncentrált járási intézményekhez, illetve az alulról is legitimált, decentralizációt megtestesítő települési önkormányzatokhoz. Tekintettel arra, hogy a többközpontúság nemcsak a kritikus tömegek, hanem a helyben hozott döntések terén is kiegyensúlyozottabb erőviszonyokat feltételez, a policentrikus városhálózat koncepciója – a kisvárosokon túlmutatóan is – az utóbbiak megerősítését tenné szükségessé. Harmadrészt, továbbra is kihívás a térben differenciált területszervezés. Az eddigi rendszerek mindegyike adós maradt azzal, hogy egyszerre találjon működőképes megoldást a szabályosabb kisvárosi vonzáskörzetek (ezen belül különösen a számos tekintetben problematikus aprófalvas térségek) és a gyakori mellérendeltségi viszonyokkal jellemezhető alföldi településhálózat helyzetére. A vidéki kisvárosok szempontjából ugyanis – e recenzió írója szerint – az alapvető kérdés az, hogy létrehozható-e olyan területszervezési keretrendszer, amely képes hozzájárulni a szűkös helyi erőforrások bővítéséhez, illetve segít a kisvárosi léttel összefüggő hátrányok (kritikus tömegek hiánya, helyi környezet minőségi elemeinek gyengesége) kompenzálásában. Ez tudná ugyanis támogatni az agglomerálódó térségeken kívül fekvő kisvárosokban tapasztalható társadalmi erózió és funkcióvesztés lefékezését, esetleg megállítást. Mindezek fényében ajánlom a kötetet mindenkinek, aki érdeklődik a területszervezés és a területfejlesztés kérdései iránt.

Irodalom

- Gyergyák F. (2024): A magyarországi kisvárosok önkormányzati és államigazgatási pozíciói – kisvárosok, mint önálló és közös önkormányzati hivatali székhelyek, a kisvárosok és a járásszékhely városok közigazgatási szerepe. In: Szabó T., Gyergyák F. (szerk.): *A magyar kisvárosok politikai, igazgatási és fejlesztési dimenziói (tanulmánykötet)*. Homo Oecologicus Alapítvány – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest, 75–120.
- Szabó T. (2024): A magyarországi kis- és középvárosok szerepe az önkormányzati társulásokban. In: Szabó T., Gyergyák F. (szerk.): *A magyar kisvárosok politikai, igazgatási és fejlesztési dimenziói (tanulmánykötet)*. Homo Oecologicus Alapítvány – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest, 121–163.
- Szegvári P. (2024): A magyarországi kisvárosok fejlesztéspolitikai pozíciói és lehetőségei. In: Szabó T., Gyergyák F. (szerk.): *A magyar kisvárosok politikai, igazgatási és fejlesztési dimenziói (tanulmánykötet)*. Homo Oecologicus Alapítvány – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest, 164–191.
- Zongor G. (2024): A magyar városokról. In: Szabó T., Gyergyák F. (szerk.): *A magyar kisvárosok politikai, igazgatási és fejlesztési dimenziói (tanulmánykötet)*. Homo Oecologicus Alapítvány – Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége, Budapest, 19–74.

**Haris Gekić, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić,
Péter Reményi (2022): The geography of Bosnia and
Herzegovina – Between East and West (Springer, Cham, p. 413)**

HATIDŽA MEHMEDOVIĆ

MEHMEDOVIĆ, Hatidža: PhD hallgató, PTE TTK FFI Földtudományok Doktori Iskola;
7624 Pécs, Ifjúság u. 6.; hatidza.mehmedovic1@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0007-7072-0045>

Hatidža MEHMEDOVIĆ: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, University of Pécs;
Ifjúság u. 6., H-7624 Pécs, Hungary; hatidza.mehmedovic1@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0007-7072-0045>

The book titled “The Geography of Bosnia and Herzegovina – Between East and West” provides an extensive insight into the physical and social geographical characteristics of the “*land of a thousand years*” Bosnia and Herzegovina. The authors deal with various topics and aspects of the country, starting from its geographical positioning in the region of the Balkans, and including the physical geographical description of the main geological formations, climate, and vegetation as well as the diverse hydrological, pedological, and biogeographical elements of the area. They also cover the historical and cultural background, the geopolitical dynamics, the population composition, the characteristics of urban and rural settlements, and the economy and its sectors, evidenced by an immense collection of figures, tables and graphs compiled by the authors during their field research over the years. The collective of the authors consists of co-operating professors from the University of Sarajevo and from the University of Pécs: they are specialized in different fields of geography; therefore, accurate and valuable research points can be read in each chapter.

The book has a rich content. Comprising fifteen chapters grouped into five parts, it provides a comprehensive overview of geographical complexities, issues, and challenges, offering a basic source for academic and school literature. The book is organized in a systematic way.

In the first part, the authors introduce the spatial position of the country in global and regional context. As conveyed in the book’s title, the country’s location between East and West determines its character: it includes contact areas with the wider Pannonian Basin (Sava River in the north) and with the Central Mediterranean (Adriatic Sea in the south), and is dominated by the Dinarides. On the other hand, the area lies in the middle of the northern hemisphere, on the Eurasian continental bloc. The country is located in Southeastern Europe, on the Balkan Peninsula placed as a land bridge between

East and West, and is surrounded by the former member republics of Yugoslavia including Croatia, Serbia, and Montenegro. Such a position can have its advantages and disadvantages from a geostrategic and geopolitical point of view, which is described in the book from the beginnings of the human civilization until the recent political structure.

It is widely recognized in geography that both physical and human factors play a significant role, and are interconnected in shaping the geographical characteristics of a region. In the second part about physical geography, the authors emphasize the long and complex geology and geomorphology of igneous, sedimentary, and metamorphic rocks influenced by the topography, climate, hydrographic system, and vegetation composition. The area of the country belongs to the mountain range of Dinarides within the geotectonic unit of the Balkan Peninsula. 29% of its total area is characterized by Cenozoic, 59.7% by Mesozoic, 7.9% by Paleozoic formations, while 3.4% have rocks of unknown age. Deposits of igneous, sedimentary, and metamorphic rocks are dispersed across the territory and come mostly from the Triassic, Jurassic, and Cretaceous age, as clearly explained by the map interpretations of the eras. Present relief has been shaped by the Alpine tectonic cycle separating the Dinarides into three units: Outer, Central, and Inner parts. The relief is determined by positive (antiforms) and negative (synforms) morphostructures, divided by rivers. Orographic structure and extensive river basins are the main factors influencing the climate.

Weather conditions are influenced by two different air masses. The first one includes low pressure, barometric depressions formed over the northwestern part of the Atlantic Ocean and the Mediterranean Sea. The second one consists of high-pressure air masses called anticyclones formed over the area of the large islands in the North Atlantic. Annual precipitation ranges from 700 mm to 1200 mm. Geological and climatic elements have impacted on the hydrographic system. It is regulated by surface and underground freshwater flows and freshwater bodies. The predominant pattern of the river system is dendritic. The river basins can be classified into two main catchment areas that belong to the Adriatic Sea and to the Black Sea. The Adriatic basin covers the area along the Mediterranean Sea and the macroregion of the High Karst, i.e., the southern part of Bosnia and Herzegovina. It includes the basins of Neretva, Trebišnjica, Cetina, and Krka rivers, and their tributaries. The Black Sea basin covers the Peripannonian and the Mountain-Valley catchment areas. It is formed by several river systems including the immediate basin of Sava, Glina, Korana, Una, Vrbas, Ukrina, Bosna, and Drina, and their tributaries. Comparing the two areas, it can be stated that the Black Sea basin (74.7%) has a larger extension than the Adriatic Sea basin (25.3%).

From a pedological point of view, soils can be divided into automorphic and hydromorphic types. Due to anthropogenic impacts including artificial drainage, irrigation, and humification most soils have been transformed. A highly diverse

environmental mosaic has been created by active physical geographical factors. About half of the area is covered by forests of temperate-deciduous, mixed-deciduous, coniferous, and alpine vegetation. Natural resources such as land, forest, water, and ores are discussed in part four, which deals with their importance for the country's economic development. The diversity of the flora and fauna, and the high share of endemic species and relicts is due to the numerous karst springs, mountain streams, speleological systems, and canyons, making the country rank third on the list of the most diverse areas in Europe. However, according to the UCIN, Bosnia and Herzegovina has only 2.6% of its territory under protection. Preservation of biological and landscape diversity is based on the implementation of international regulations and legal frameworks on a national level, and on the inclusion of the non-governmental sector.

Part three elaborates on the human geography of the country. In historical context, the authors refer to the ancient origins of Bosnia and Herzegovina being a sovereign state since the early Middle Ages. A historical overview from the ancient times until the contemporary situation helps to understand the factors that influenced the beginnings of the nation and the region: "traces of habitat in Makljenovac near Doboј discovered in 1949, then in Kulaši near Prnjavor and Sokolac are a witness to this". The Neolithic period is primarily characterized by settlements in the valley of Bosna River and its northern tributaries, i.e., in the valley of Neretva River. There are two primary cultural zones: the Adriatic one in Herzegovina and the Pannonian-Balkan one in Bosnia. The upper basin of Bosnia is a transitional area between these zones. In the settlements traces of different cultures have been found. Their artifacts indicating spiritual life, various ceramics, decorations and figures, or the numerous mines of salt and gold deposits, as well as sites of metal production were influenced by their regions. In the Middle Ages, the region started to be inhabited by Slavic tribes: the Slavs prevailed, imposed their language, and became the ruling social class.

The formation of the medieval Bosnian state is believed to take place in Visoko Valley, although the historical and archaeological findings are scarce. The first ruler was Prince Stjepan Bosanski who ruled over today's Sarajevo and Visoko Valleys. Later, in the era of Tvrtko I Kotromanić, Bosnia was one of the strongest feudal states in the region of Balkans, which often is referred to in a proverb "ever since the Kulin Ban and good old days." However, the Ottomans conquered the region in the 15th century and erased the previous independence of the Bosnian state. The final fall of Bosnia took place in 1463. Whichever the narrative of the Ottomans is as being conquerors or liberators, they have significantly influenced Bosnia through their military organized administrative system. In the period 1878–1908, the country belonged to the rule of the Austro-Hungarian Empire. According to the decision of the Berlin Congress, the formally Ottoman province got under the control of the Central European dual monarchy. After the full annexation declared by Emperor Franz Joseph, Bosnia and

Herzegovina did not have any self - governing rights: it constituted “a corpus separatum” and the local citizens were treated as Bosnian nationals.

By 1919, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes had formed, and the Kingdom of Yugoslavia was established. This period contributed to a multi-ethnic and multi-cultural society of the Southern Slavic nations, laying the foundation for the later ethnic conflicts. Redrawing of the administrative units' (banat) borders in 1929 neglected all ethnic and historical borderlines, and erased the traces of the Bosnian entity. Being the most diverse republic of Yugoslavia in the socialist times, Bosnia and Herzegovina was a subject of strong repressions and reprisals affecting religions, languages, and human rights. This multi-ethnic political dynamic lasted until the breakup of SFRY (Socialist Federal Republic of Yugoslavia) in the 1990s. After the unsuccessful attempts to reorganize Yugoslavia, republics began to claim their independence and hold parliamentary elections. Alija Izetbegović was the first president of Bosnia and Herzegovina. Shortly after, BiH was formally recognized as a state and ceased from being part of SFRY, led to an outbreak of war and aggression in 1992. This conflict introduced the usage of the phrase “ethnic cleansing.” The Yugoslav People's Army and Bosnian Serb paramilitary authorities kept the capital Sarajevo under the siege for 1425 days, striking with snipers, shelling and grenading ten thousands of people and children. Many other cities like Foča, Višegrad, Bijeljina, Banja Luka, Prijedor, and Doboj were occupied by the Serb military forces massacring Croats and Bosniaks. In the town of Srebrenica in July 1995 was committed an organized siege and genocide to Bosniak civilian population. The list of the victims includes 8,372 names, but it has not finished. The war ended with the signing of the Dayton Peace Agreement (Ohio, USA) on the 21st of November 1995. The acts of war under Bosniak, Croat, and Serb population was appealed to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The main contributors, namely Radovan Karadžić, the former president of Republika Srpska and Ratko Mladić, a former commander of the Army of Republika Srpska were convicted. They were sentenced life in prison for genocide, crimes against humanity, and war crimes. Despite that, the denial of the genocide and the mass crimes as well as the celebration of the war criminals is an everyday occurrence in the Bosnian society: “all historical processes have their beginning and end.”

Bosnia and Herzegovina has become a product of historical-political complications. The period of gruesome aggression has influenced the future of the country becoming decentralized and politically divided. It created a tension between the citizens and affected the spatial distribution of the population since Bosnia and Herzegovina is not a national state. Signing the Dayton Peace Agreement and organizing the Office of the High Representative can be regarded as the foundation of a definitely dysfunctional regime, built up administratively from two entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska. The Brčko District is divided between the two entities and stays under

the direct control of the federal government. The global political landscape is very specific: exploitation of religious groups has become the basis of statehood, and ethnic differences are used by the political elites to encourage disintegration processes. As the authors say: “BiH has been the focus of the world attention more than ever in its history has not been to its advantage.” Becoming a part of the European Union is a priority of the country’s future political ambitions. The Euro-Atlantic path of Bosnia and Herzegovina began in the last years of the 20th century with the Stabilization and Association Process of the Western Balkan countries. In the Declaration of the Thessaloniki Summit in 2003, the EU paid attention to the accession of the Western Balkan, i.e., Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, North Macedonia, and Serbia (European Commission 2003). In February 2016, Bosnia and Herzegovina has applied for the EU membership. However, further steps that would bring the country closer to the EU were (are) slow-moving. Most BiH institutions have not intensified their activities to harmonize the local regulations with the EU legislation. In 2022, Bosnia and Herzegovina was given a candidate status, taking a new, optimistic step before membership negotiations has been opened in 2024.

The penultimate part four of the book presents the economic characteristics of the country through the lens of natural resources. Physical geography of the country, as it was detailed in the second chapter, is important for the economic development. Bosnia and Herzegovina has a rich potential for agricultural production primarily due to its land, forest, and water resources. According to the Strategic Plan for Rural Development of Bosnia and Herzegovina 2018–2021 adopted within the IPA II 2014–2020, agricultural land occupies about 2.2 million hectares (43% of the total area), arable land occupies about 1.6 million hectares (72% of the agricultural land), and there are 602 thousand hectares of uncultivated surfaces which counts for 27% of the agricultural land (European Commission 2014). The 2016 Country Report by the European Commission highlights that agriculture has a high share of gross domestic product and represents 17% of the employment. Challenges of the sector can be described by the fragmentation of the agricultural land, outdated production technology, low productivity of cattle breeds and plants varieties that are predominantly grown. The report presents the insufficient infrastructure and job opportunities in the rural areas (European Commission 2016). Industrialization in Bosnia and Herzegovina is mostly connected with the period after the Second World War and with the existence of the socialist system in Yugoslavia. Within the former Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina was a middle-developed country following Slovenia, Croatia, and Serbia. In the period after 1991, consequences of the war (e.g. fall of GDP, loss of foreign markets and production capacities) reflected in the economy. In addition, the 20 years transition period after the war resulted in a further decline and now Bosnia and Herzegovina is the least competitive and lowest per capita GDP country in the region. There is a dependence on foreign

aids and export revenues of metals, energy, textiles, and furniture. The country's transitional economy is affected by the uneven distribution of the economic centers and by the decentralized governmental decision-making processes determining economic reforms.

Geographic regions of Bosnia and Herzegovina are presented in the final part of the book also dealing with the challenges and issues of geographical regionalization. Attention is paid to the complexity of the country in terms of regionalization and to the applied methods of the analyses. The authors refer to Nurković and Mirić who differentiated four macroregions on the first, and eleven mesoregions on the second level. The four macroregions are: Peripannonian Bosnia in the north which belongs to the southern edge of the Pannonian Basin; Planinsko - Kotlinska (Mountain - Valley) Bosnia in a central position between the regions, also referred as the core of the Bosnian statehood; High Karst of Bosnia and Herzegovina positioned along the Dinaric Mountain chain; and the Mediterranean Bosnia and Herzegovina often referred as "Low Herzegovina". In order to become a member of the EU, Bosnia and Herzegovina does not have the means to establish NUTS regions. This is very similar to the case of other required socioeconomic policies, plans and reform implementations, and is due to the disharmonious and ineffective political system. The book provides a complex picture about the country. It is the result of a broad and thorough research conducted by the authors which represents their plethoric interest in Bosnia and Herzegovina.

References

- European Commission (2003): *Eu-Western Balkans Summit Thessaloniki, 21 June 2003, Declaration*. C/03/163 10229/03 (Presse 163). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/pres_03_163 (Letöltés: 2024. 11. 20.)
- European Commission (2014): *Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA II) 2014–2020 Bosnia and Herzegovina EU Support to Agriculture and Rural Development, Food Safety, Veterinary and Phytosanitary Standards*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-02/ipa_2018_41501_ad10_bih_eu_support_to_agriculture_and_rural_development_food_safety_veterinary_and_phytosanitary_standards.pdf (Letöltés: 2024. 11. 20.)
- European Commission (2016): *Commission Staff Working Document. Bosnia and Herzegovina 2016 Report*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/f988d3d0-704d-44c0-b606-cc8e99e7d8c4_en?filename=20161109_report_bosnia_and_herzegovina.pdf (Letöltés: 2024. 11. 20.)

TUDOMÁNYOS ÉLET/ SCIENTIFIC LIFE

20 éve az Európai Unióban: Felzárkózás, területi politika és egyenlőtlenségek – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XXII. vándorgyűléséről

20 years in the European Union: Catching up, territorial policy and inequalities – Report on the 22th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association

HORECZKI RÉKA, MEZEI KATALIN, RÁCZ SZILÁRD

HORECZKI Réka: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; horeczki.reka@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3131-681X>

MEZEI Katalin: tanszékvezető, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Területi Tudományi és Vidékfejlesztési Tanszék; 9200 Mosonmagyaróvár, Vár tér 2.; mezei.katalin@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7099-646X>

RÁCZ Szilárd: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; racz.szilard@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

Réka HORECZKI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; horeczki.reka@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3131-681X>

Katalin MEZEI: head of department, associate professor, Department of Regional Science and Rural Development, Albert Kázmér Agricultural Faculty, Széchenyi István University; Vár tér 2., H-9200 Mosonmagyaróvár, Hungary; me-zei.katalin@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7099-646X>

Szilárd RÁCZ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; racz.szilard@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9397-2620>

A Magyar Regionális Tudományi Társaság XXII. köz- és vándorgyűlése Szegeden, 200 fő részvételével került megrendezésre. A rendezvény házigazdája a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kara (SZTE GTK) volt. Az idei rendezvény Magyarország 2004-es EU-csatlakozásának évfordulójához kapcsolódva a „20 éve az Európai Unióban: Felzárkózás, területi politika és egyenlőtlenségek” címet viselte. Három plenáris ülésre (ebből egy angol nyelven), egy kerekasztal-beszélgetésre és három időszaki ülésszakra összesen 24 szekcióülésre került sor. A két nap alatt 155 szekcióelőadás hangzott el 18 tematikus szekcióban, melyből három angol nyelven szerveződött. A hagyományokat megőrizve az első nap délelőttjén a társaság közgyűlése zajlott. Az elnöki beszámolóból a tagság megismerhette az MRTT előző évi tevékenységét, középtávú programját és jövőbeli terveit, míg a Számvizsgáló Bizottság jelentése a társaság pénzügyi helyze-

tét mutatta be. A közgyűlésen a jelen lévő tagság egyhangúlag szavazott a társaság nagydíjáról, a Regionális Tudományért Díj odaítéléséről.

A rendezvény központi témájaként az uniós csatlakozás és az azóta eltelt időszak főbb változásai kerültek meghatározásra. A konferencia fő helyszíne az SZTE József Attila Tanulmányi és Információs Központja volt, a szekciók közül kilenc az SZTE GTK épületében került megszervezésre. A csütörtök délelőtti plenáris előadások angol nyelven zajlottak három külföldi kutató közreműködésével. Simona Iammarino (Cagliari Egyetem, Közgazdaságtudományi és Üzleti Tanszék) előadásában egy új téma legfrissebb kutatási eredményeit ismertette: a kritikus fontosságú nyersanyagokról (critical raw materials) és az EU stratégiai autonómiájáról. Ezek azok a nyersanyagok, amelyek globális geopolitikai instabilitást is előidézhetnek hiányuk vagy túlzott termelésük révén. Az előadásban megismerhettük a regionális tudomány ezen új részterületét, ami erőteljesen kapcsolódik a technológiai, digitalizációs, föld- és ásványtani, geopolitikai és tereptapasztalatokhoz. Az előadó rávilágított arra is, hogy a technológiai átmenetek megértéséhez szükséges a potenciális erőforráscsapdák feltárása, az erőforrás-kritikusság, a növekvő technológiai alapú monopolhatalom megtörése vagy éppen kivívása az EU számára. A földrajzi egyenlőtlenségek kiemelten jelentkeznek ezen nyersanyagoknál, ezért mindenképpen indokolt a jövőben a makropolitikák összehangolása a globális célkitűzésekkel (és a helyspecifikus következményekkel), az intelligens szakosodási és belső kohéziós politikákkal, valamint a nyitott, befogadó és igazságos nemzetközi kapcsolatokkal.

A második előadó, Jiri Blazek (Prágai Károly Egyetem, Társadalomföldrajzi és Regionális Fejlesztési Tanszék) a regionális innovációs rendszerek tanulmányozásának legújabb hatásait mutatta be a regionális kormányzási formák és a regionális iparágak fejlődésére. Az előadó kiemelte, hogy a regionális fejlődés fő céljai és egyben mozgatórugói a regionális innovációs rendszerek, ezek megerősítése a bizalom, a társadalmi kötések és együttműködések révén elősegítheti a kapcsolódást, a fejlesztési eszközök innovációját.

A panel harmadik előadója Valentina Ivanić (Belgrádi Közgazdasági Intézet, Szerbia ERSA-tagozata) volt, aki az előző előadó gondolatmenetét folytatva a regionális fejlődés egy lehetséges útját, az intelligens szakosodást mutatta be Szerbia és a Balkán példáján. Az előadás végső üzenetként azt fogalmazta meg, hogy meg kell újítani mindazon együttműködések, amelyek elősegíthetik a tudományos és technológiai kooperációk előmozdítását Szerbia és Magyarország között, különleges hangsúllyal összpontosítva a regionális és területi fejlődésre.

A plenáris ülést követően tizenegy szekcióban, két helyszínen folytatódott a szakmai munka. Három szekció angol nyelven került megrendezésre, hat szekció több időszámban, mindkét napon helyet kapott. A Vas Zsófia (SZTE GTK) és Elekes Zoltán (KRTK KTI) szervezte „Innovation ecosystems: Building regional innovation hubs” egyike volt a legnépesebb szekcióknak, 14 előadást követhettünk figyelemmel. A Nagy Erika (KRTK RKI) és Molnár Ernő (Debreceni Egyetem) vezette szek-

ció célja a perifériás iparosodás kérdéskörének áttekintése volt európai, közép-kelet-európai és magyar nézőpontból. A Gál Zoltán (PTE), Sass Magdolna (KRTK VGI) és Zsibók Zsuzsanna (KRTK RKI) által szervezett ülés a külföldi működőtőkére alapozott fejlődés vizsgálatát tűzte ki célul. A KRTK Határkutató Csoportja a 146585. sz. OTKA-kutatás keretében Hajdú Zoltán (KRTK RKI) és Rácz Szilárd (KRTK RKI) elnökletével tartotta meg idén az “Államhatárok, integráció és területi politikák – Az Európai Unió bővítésének következményei” című, eredményeket összegző szekcióját. A történeti perspektívák elemzése Pénzes János (DE) és Demeter Gábor (BTK Történettudományi Intézet) szekciójában két idősávot ölelt fel. Molnár Tamás (Pannon Egyetem) és Dániel Zoltán András (Pannon Egyetem) “Területi egyenlőtlenségek különböző aspektusai” szekciójában több előadás reflektált a plenáris előadásokon elhangzottakra, a digitalizáció, versenyképesség, együttműködés voltak a fő kulcsszavak. Az elmúlt években már hagyományosan megrendezésre kerülő, a járványhelyzetet középpontba helyező szekciót idén is Kovács Sándor Zsolt (KRTK RKI) és Uzzoli Annamária (CSFK FKI) szervezte meg. Hasonló témában, a 146833. sz. OTKA-kutatás keretében szervezte szekcióját Jakobi Ákos (ELTE) és Igari András (HÉTFA Kutatóintézet), ahol az előadók számára a reziliencia és sérülékenység voltak a hívószavak. Az MRTT Faluszemináriumi Kutatóműhely több aktív résztvevője is bemutatta legújabb kutatási eredményeit a Nagyné Molnár Melinda (MATE) vezette, vidéki térfolyamatokat bemutató ülésen. A vidéki és periférikus térségek számos előadás fókuszát jelentették. Az elmúlt évtizedekben a társadalmi felzárkózásra fordított támogatások és tevékenységek igyekeztek megalapozni egy önálló ágazatot, amely a periféria társadalmát és települési közösségét, önkormányzatait helyezte fókuszba. A Szarvák Tibor (Debreceni Egyetem) vezette szekció e folyamat sikerét és hatásait elemezte.

Számos projekthez, illetve szervezethez kötődő szekciók szerveződtek, többek között az MTA RTB Területpolitikai Albizottsága is várta a jelentkezőket. Faragó László (KRTK RKI) és Filep Bálint (Széchenyi István Egyetem) szekciójában a hazai és uniós területi politikával, településfejlesztéssel kapcsolatos előadásokat hallgathattunk. Az MTA RTB Regionális Fenntarthatóság Albizottsága által Szilávik János (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem) szervezte szekcióban az előadások érintették a városi fenntarthatóságot, a kibocsátáscsökkentés és klímaadaptáció kérdéskörét, a városok sérülékenységét, a fenntartható energiaátmenet városi területeken jelentkező kihívásait. A Finta István (KRTK RKI) vezette tanácskozás az “Önkormányzati diplomácia a nemzetközi térben” című, a 146411. számú NKFIH-projekt keretében működő kutatócsoport eredményeit vitatta meg, lehetőséget teremtve a hasonló témában zajló hazai kutatások megismerésére. A konferencián a társadalmi és gazdasági folyamatok mellett az ökológiai, természeti karakter is minden évben helyet kap: “Tájkarakter” címmel Csorba Péter (Debreceni Egyetem) vezetésével az előadók egy országos kutatást mutattak be, ami az Agrárminisztérium által koordinált KEHOP-projekt keretében zajlott 2016 és 2022 között. Csősz Mónika (Lechner Nonprofit Kft.)

“Zöldinfrastruktúra” címmel megszervezett szekciója előadásai során megismerhetővé váltak a zöldinfrastruktúra-felmérés, -értékelés, -nyilvántartás és -fejlesztés aktuális kutatási eredményei, a terület- és településfejlesztési alkalmazás lehetőségei. A Farkas Zsuzsanna (Közigazgatási és Területfejlesztési Minisztérium), Gyulai Tamás (Széchenyi István Egyetem) és Lukovics Miklós (SZTE GTK) vezette szekció előadói az okos és fenntartható városok egyes elemeire fókuszáltak, legyen szó innovációról, digitalizációról, gazdaságfejlesztésről vagy közszolgáltatásokról. A közlekedési kihívások megvitatása sem maradhatott el a konferencián, a Nagy Dávid (KRTK RKI), Lieszkovszky József Pál (BCE) és Bajor Tibor (KRTK RKI) vezette szekció a közlekedési infrastruktúra és a tömegközlekedés fejlesztésének és üzemeltetésének problémáira és azok alternatív megoldási lehetőségeire fókuszált, illetve a periférikus térségek közlekedésének, elérhetőségének területfejlesztési vonatkozásaira is kitért. Kiemelt kérdéskör a szuburbanizáció, a városi szétterülés, melynek társadalmi, gazdasági és környezeti hatásaira is koncentráltak a Vasáros Gábor (KRTK RKI) által szervezett szekció előadói, akik a települési és településrészi szintű differenciálódásokat átfogóan vizsgálták, beleértve a külterületeket is.

A második plenáris ülés Lengyel Imre professzor köszöntése köré szerveződött (aki 2024. november 11-én töltötte be 70. életévét). Az ünnepi ülés baráti köszöntőkkel kezdődött Szabó Gábor, az SZTE korábbi rektora, Nagy Benedek, az SZTE GTK dékánja, Pálné Kovács Ilona, az MRTT elnöke és Gál Zoltán, az MTA RTB elnöke részvételével. Ezt követően Vas Zsófia Lengyel Imre életútját mutatta be, a leglényegesebb mérföldköveket fotókkal illusztrálva. Az életutat szakmai ismérvek és publikációs teljesítmény alapján értékelve Lengyel Balázs ismertette a „LI70 hipotézist”. Ezt követően az ünnepelt tiszteletére készült „Lengyel Imre 70 – egy élet a tudomány útján” c. kötet került átadásra. A plenáris ülést Vida György (SZTE GTK), a 2023-as Kiváló Ifjú Regionalista díj nyertesének előadása zárta, aki a regionális fejlődési csapdák és a jövedelmi egyenlőtlenségek sajátosságait mutatta be Magyarország példáján keresztül.

Az est további részében került sor a díjátadókra. Hetedik alkalommal került átadásra a legmagasabb elismerés, a Regionális Tudományért Díj, amelynek adományozásáról az elnökség javaslatára a közgyűlés dönt. A társaság tagjai a kitüntetéssel Szirmai Viktória (a HUN-REN TK Szociológiai Intézet kutatóprofesszora, az MTA RTB korábbi alelnöke, a City.hu Várostudományi Szemle alapító főszerkesztője) Széchenyi-díjas professzor asszonynak a regionális tudomány területén végzett kiemelkedő kutatói, oktatói és tudományszervezői tevékenységét ismerték el. A díjat Pálné Kovács Ilona elnök adta át, aki méltatásában kiemelte: külön öröm, hogy az MRTT legtekintélyesebb díját végre egy nő kapta, s éppen Szirmai Viktória, aki olyan „nőies”, emberközpontú szemléletet és tudós személyiséget képvisel, amilyenre nagy szükségünk van a rokon tudományterületek felé való nyitottságban és a hazai területi különbségek megértésében. Ezt követően két díszoklevél került átadásra: Forman Balázsnak

(a Neumann János Egyetem egyetemi docensének) és Kárpáti Józsefnek (az NJE Gazdaságtudományi Kar dékánjának) a 2024. évi kecskeméti RSAI Világkongresszus helyi szervező bizottsága (LOC) társelnökeinek, példaadó szakmai és közösségi aktivitásuk elismeréseképpen. Az idei Kiváló Ifjú Regionalista Díjat Czaller László, a BCE Gazdaságföldrajz és Városfejlesztés Tanszék egyetemi adjunktusa, a HUN-REN KRTK KTI tudományos munkatársa nyerte el a regionális tudomány művelésében elért értékes eredményei elismeréseképp. Végül az MTA RTB „Év Regionális Tudományi Publikációja” díja került átadásra, a nemzetközi kategóriában az elismerés Elekes Zoltán részére került odaítélésre.

Az MRTT 2023 novemberében megválasztott új elnökségének programjában szerepelt a szakpolitikával való együttműködés elmélyítése, amelynek első nyilvános eseményeként került sor pénteken délelőtt az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (OFTK) megújításával kapcsolatos kerekasztalbeszélgetés megszervezésére „A funkcionális várostérségek szerepe és lehetőségei a település(hálózat)fejlesztésben” címmel, a Közigazgatási és Területfejlesztési Minisztérium (KTM) munkatársaival. A panelben két felvezető előadás hangzott el. Előbb Czene Zsolt mutatta be az OFTK tervezési folyamatát, kiemelve belőle a várostérségi vonatkozásokat. Ez a megoldás alapvetően a klasszikusnak tekinthető EU területi tipológiák (DEGURBA) és módszertan (Eurostat Urban Audit) felhasználásával a KSH által készített FUA lehatárolást finomítja a magyar térszerkezeti sajátosságok figyelembevételével. Majd Orbán Kristóf mutatott be egy alternatívát, amely valós térhasználati adatokból kiindulva határol le várostérségi vonzásterületeket, illetve azok együtt kezelendő térség (EKT) szintű egybeszervezésére is javaslatot tesz. Utóbbi (EKT) alulról építkező megoldást jelent, amely hézag- és átfedésmentesen fedi le a teret, míg előbbi (FUA) a nagyobb egységek lehatárolására koncentrál, csak ez után, maradékelven kerül sor a kisebb egységek beazonosítására, ahol a hézagmentesség nem elvárás, ugyanakkor az egyéb fejlesztési térkategóriák együttes alkalmazása miatt ebben az alternatívában párhuzamosságok is fellelhetők.

Az előadások után a panel műhelyvitajelleget öltött, amelyben először a felkért hozzászólók ismertették észrevételeiket, majd a közönségből érkező kérdések mentén élénk eszmecsere alakult ki. A legfontosabb megállapítások a következők voltak: kiinduló kérdés, hogy miért nem működik jól a jelenlegi OFTK, miért nem tudja betölteni a funkcióját?! Véltetően a két fő ok a túlméretezett terjedelem és a túl sok cél. Mindkettő kontraproduktív. Legyen rövidebb, de célirányosabb az új dokumentum! Nem kell mindent átmenteni az előzőből, pl. a csapágyvárosi koncepciót tükröző térkép a Budapest-központúságot égeti be a köztudatba, és bár ez földrajzi adottság, fejlesztéspolitikai szempontból nem szerencsés annak túldimenzionálása. A policentrikus városhálózatfejlesztés a vidéki térségek felemelése szempontjából sem elvetendő megoldás. Hasonlóan fontos a funkcionális várostérségek és/vagy várostérségi vonzásterületek lehatárolása során, hogy mire akarjuk használni őket?! Tervezési-fej-

lesztési egységeket akarunk definiálni, közigazgatási reformot készítünk vele elő, vagy csak a közszolgáltatások szervezéséhez szeretnénk felhasználni? Követő vagy proaktív koncepciót készítünk? Hiszen pusztán az elérhetőségi viszonyok pl. közlekedésfejlesztéssel is javíthatók. Mindenképpen fontos lenne a várostérségek színtézése, adekvát funkciók telepítése, amelyet az ágazati szakpolitikákkal egyeztetni kell, ráadásul a várható hatásukra vonatkozóan is érdemes lenne prognózist készíteni. Nem biztos, hogy mindezek figyelembevételével a térstruktúráról függetlenül meghatározhatók abszolút népességszámok az egyes várostérségi kategóriákhoz. Továbbá a térségi identitás növelése érdekében érdemes a besorolásról az érintetteket is megkérdezni, főleg, ha adminisztratív határt lépne át az új lehatárolás. Tudomásul kell venni azt is, hogy a vonzásterületek lehatárolása időben dinamikusan változik, azt megfelelő gyakorisággal célszerű lekövetni. A módszertant mindig a céloknak megfelelően kell megválasztani. Várostérségi vonzásterületi lehatárolás szempontjából a módszertan alapvetően jó, más mutatót nem érdemes használni (nem véletlen, hogy nagy átfedés mutatható ki a korábbi járási lehatárolás-vizsgálattal), de finomítani – a döntéshozói igényeknek megfelelően – lehet rajta (kiingázók figyelembevétele, főleg nagyvárosi léptékben, illetve a határon túlra napi szinten ingázók esetében, lokációs kvóciens bevezetése stb.). A tervezés kérdése nem megkerülhető a témában. A jelenlegi tervezési rendszer kusza, túl sok területi szinten zajlik tervezés érdemi munkamegosztás nélkül. A tervehierarchia átláthatatlan. A területi tervezés nem hatékony; a fejlesztési projektek és a tervek tartalma között nincs meg a szoros kapcsolat, a legtöbb esetben egyébként is hiányzik a komplex megközelítés, amit tovább tetéz például a területfejlesztési források permetező elvű elosztása, vagy az egyedi kormánydöntés alapján támogatott nagyprojektek, melyek közül egyik sem képes a rögzült területi egyenlőtlenségek oldására. A tervezéssel szorosan összefügg az intézményi struktúrák és az eszközrendszer kérdése is. A tervezőknek ugyanis tudniuk kell, hogy kik lesznek az intézményi szereplők, akikkel együtt kell működniük. Szerencsés, ha ez olyan szinte(ke)t takar, ahol legitim, választott képviselőket találunk. Pillanatnyilag sajnos nem érződik a harmónia a közigazgatás, a fejlesztéspolitika, a területi tervezés és a rendezés között, ráadásul a versenyképes járási program nem korrelál a bemutatott várostérségi kezdeményezésekkel.

A panelvita és a párhuzamosan futó szekciók után három plenáris előadás következett. Szokolai Zsolt (Európai Bizottság, Regionális és Városfejlesztési Főigazgatóság) a kohéziós politika eredményeit és kihívásait ismertette mind európai, mind magyarországi szintén. Az eredmények bemutatását sarokszámokkal és sikeres projektekkel, míg a jövőre vonatkozó elképzeléseket a Draghi-jelentéssel és helyi igényekhez, potenciálhoz igazodó fejlesztési stratégiákkal illusztrálta. Mayer Gábor területfejlesztési államtitkár képviselőként Farkas Zsuzsanna főosztályvezető (KTM Szakpolitikai Ko-

ordinációs Főosztály) mutatta be a minisztériumi álláspontot, az előadás fókuszá szintén a kihívások volt, amelyet megoldási lehetőségekkel demonstrált a hazai területfejlesztés elkövetkezendő éveire vonatkozóan. A harmadik előadó, Timár Judit (KRTK RKI) a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek 20 éves távlatát mutatta be több nemzetközi és hazai projekt eredményeinek segítségével.

A társaság 2025-ben Veszprémben, a Pannon Egyetemen rendezi vándorgyűlését.

**Beszámoló az „Éljen a regionális tudomány!”
Prof. Dr. Rechnitzer János tiszteletére megrendezett
NYUTO emlékkonferenciáról**

***Report on Memorial Conference
in honour of Prof. Dr. János Rechnitzer***

KÉZAI PETRA KINGA

KÉZAI Petra Kinga: tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály; kezai.petra@krtk.hun-ren.hu; egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Vezetéstudományi és Marketing Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; kezai.petra.kinga@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5427-0127>

Petra Kinga KÉZAI: junior research fellow, West Hungarian Research Department, Institute for Regional Studies, HUN-REN Center for Economic and Regional Studies; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; kezai.petra@krtk.hun-ren.hu; assistant professor, Department of Corporate Leadership and Marketing, Kautz Gyula Faculty of Business and Economics, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; kezai.petra.kinga@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5427-0127>

A HUN-REN Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály 2024. november 15-én rendezte meg Győrben az „Éljen a regionális tudomány!” című emlékkonferenciát Prof. Dr. Rechnitzer János tiszteletére. A konferencia a regionális tudomány egyik vezéralakjának, Rechnitzer Jánosnak, a NYUTO alapítójának kívánt emléket állítani.

A konferenciára meghívott plenáris előadók között olyan neves, kiemelkedő szakembereket, illetve a regionális tudomány képviselőit köszöntöttek, akik Rechnitzer János pályatársai, szerzőtársai, társalapítói és barátai voltak. Rechnitzer János Győr díszpolgára volt, így a tiszteletére rendezett emlékkonferenciát Győr MJV polgármestere, Pintér Bence nyitotta meg. A polgármester kiemelte Rechnitzer János területi politika és területfejlesztés területeken elért eredményein túl Győr városért tett munkásságát; sőt, a professzor úrral megélt személyes élményeit is megosztotta a nagyközönséggel. A HUN-REN KRTK Regionális Kutatások Intézetét Varjú Viktor intézetigazgató képviselte, megemlékezve az intézetalapító¹ jelentős munkásságáról. A megnyitó beszédek sorát Szörényiné Kukorelli Irén kutatóprofesszor emerita zárta, aki a győri osztályt képviselve az alapítók egyikeként idézte fel a 37 éves közös munkát.

A plenáris előadásokat Lengyel Imre, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar egyetemi tanára moderálta. A plenáris előadók között köszöntötték Faragó Lászlót (kutatóprofesszor emeritus, HUN-REN KRTK RKI DTO),

Szirmai Viktóriát (kutatóprofesszor emerita, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet), Szaló Pétert (főtanácsadó, Belügyminisztérium), Nagy Erikát (tudományos főmunkatárs, HUN-REN KRTK RKI ATO) és Nagy Gábort (tudományos főmunkatárs, HUN-REN KRTK RKI ATO), valamint Hardi Tamást (osztályvezető, HUN-REN KRTK RKI NYUTO).

Faragó László „A kutatásokra ható eszmeáramlatok, különféle térfelfogások” című előadásában áttekintette a tértudományokat művelő nemzetközi és hazai intézmények mellett a hazai tudományt érintő diskurzusokat és számba vette azok különböző eszmeáramlatait. Négy fő irányzatot határozott meg: szcientista, (neo)pozitivist, kvantitatív irányzat; marxista, feminista/gender, kritikai földrajzi irányzat; „posztista” –(posztmodernista, posztstrukturalista stb.) irányzat; valamint újmaterialista relacionális irányzat.

Szirmai Viktória arra kereste a választ, hogy fenntarthatók-e a mai nagyvárosok, a nagyvárosi életformák? A nagyvárosi válság problémakör meghatározását a globális térből kiindulva számos példán át mutatta be. Ugyanakkor kiemelte Európa speciális helyzetét, amelyet népességfogyás jellemez. Megállapította, hogy a világ városai teljesen felkészületlenek a gazdasági és a társadalmi, illetve a klímaproblémák hatásaira, és nem tudják kezelni a komplex, kumulatív globális válságokat. Az előadás záróüzeneteként javalatokat fogalmazott meg a probléma megoldására.

Szaló Péter az 1988-ban készült „A szocialista ipar térbeli szervezeti kapcsolatai és változása” című doktori dolgozat bemutatásával tisztelgett Prof. Dr. Rechnitzer János emléke előtt.

Nagy Erika és Nagy Gábor „Perifériás iparosítás és lakhatás a társadalmi reprodukció láthatatlan(?) konfliktusai” című előadásukban rávilágítottak arra, hogy az iparosodó, jelentős ipari bázissal rendelkező városokban lakhatási krízis bontakozott ki, ami 2015 után tovább eszkalálódott. Ezen folyamatot tovább táplálja a központi állam iparpolitikája, amelyhez nem kapcsolódik releváns térbeli keretek között kialakított lakáspolitikai. Kutatásukban górcső alá vették Győr város ingatlanpiacát a 2013–2023 időszakban és megállapították, hogy az iparosodó centrumokban egyszerre zajlik koncentráció és dekoncentráció, miközben növekszik az ingázás, s ezzel a környezetterhelés, ami a magasabb jövedelmek mellett sem eredményez feltétlenül jobb életminőséget.

Hardi Tamás „Elfeledett dunai fejlesztési tervek” című előadásában áttekintést nyújtott az európai vízi utakról, különös tekintettel a Duna-medencére és annak fejlődéstörténetére. A Duna-medencében folyó fejlesztéseket négy szakaszra osztotta: gabonaszállítás kora (a 19. század első fele); az aranykor (a 19. század második felétől az I. világháborúig); két világháború közötti időszak; a szovjet megszállás a Duna-térségben; és végül napjaink. Konklúzióként megállapította, hogy habár a dunai államok mindig is rendelkeztek fejlesztési tervekkel, Magyarország nem tudta kellően kihasználni a Duna adta lehetőségeket, ennek okaként pedig a történelmi és gazdasági helyzetet jelölte meg.

A plenáris előadásokat követően Mezei Katalin (tanszékvezető egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Területi Tudományi és Vidékfejlesztési Tanszék; főszerkesztő-helyettes, Comitatus Önkormányzati Szemle) bemutatta a Comitatus Önkormányzati Szemle „In memoriam Rechnitzer János” emlékszáma. A folyóirat 2024. évi 250. száma a professzor úr munkásságának kíván emléket állítani. A szerkesztőség által felkért 35 szerző összesen 22 tanulmányt készített el.

A professzor úr egyik utolsó nagy lélegzetvételű kutatása fókuszában szeretett szülőföldje, a Szigetköz állt. 2021-2022-ben az IASK Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetéhez köthető Insula Magna kutatási projektben vállalt vezető szerepet. Ezen kutatás eredményeinek disszeminációjaként 2024 novemberében jelent meg az 'Insula Magna. Táj, víz és hang a Szigetközben' című kötet Jakobi Ákos, Mislivetz Ferenc és Rechnitzer János (2024) szerkesztésében a Gondolat Kiadónál. A kötet első bemutatója is az emlékkonferencia keretében valósult meg. A kötet ismertetését Mátyás Mónika (kutató, a községi iASK Intézet munkatársa) vállalta.

Majd a „Rechnitzer János közösségi tér” felavatása következett. A professzor úr egykori dolgozósobáját a NYUTO munkatársai egy közösségi térré alakították át, ahol kisebb rendezvényeket, megbeszéléseket lehet tartani. Az átadási ünnepséget Szirmai Viktória irányította.

Rechnitzer János nem csak kiváló tudós, de szenvedélyes műértő és műgyűjtő is volt, aki rajongott a művészetért, különös tekintettel a kortárs művészetre. Rajongott a geometriai alakzatokhoz köthető alkotásokért. Így a konferencia részeként egy 'miniMADImax' kiállítás is megvalósult a kutatóintézetben belül, amely megtekinthető egészen 2025. január 30-ig. A kiállítás témája: a MADI hatása a nemzetközi geometrikus művészetre. A kiállításban közreműködtek Dárdai Zsuzsa, a kiállítás kurátora és a professzor úr lánya, Rechnitzer Zsófia, művészettörténész, kurátor, a győri Torula kortárs kiállító tér művészeti vezetője.

A konferencián a professzor úr munkásságához kapcsolódva összesen négy szekció (Innováció és fenntarthatóság, Területi politika és területfejlesztés, Tudomány és művészet, Városfejlesztési trendek) keretében zajlottak a párhuzamos előadások, így összesen 24 szekcióelőadást hallgathattak meg a résztvevők.

Összességében a konferencia egyrészt emléket állított Rechnitzer János kiemelkedő munkásságának, ugyanakkor teret adott az új feltörekvő generáció számára, hogy folytassák a professzor úr által megkezdett utat és megerősítsék a magyar regionális tudományi közösséget. A szervezők bíznak abban, hogy az emlékkonferenciával hagyományt teremtenek Győrben, és egy olyan regionális tudományi konferenciasorozatot indíthatnak útjára, mely elsősorban a vidéki városi, középvárosi terek fejlődésével, urbanizációjával foglalkozik.

Jegyzetek

1. Az RKI NYUTO a 2013. évi akadémiai intézeti reform előtt a Regionális Kutatások Központja intézeteként működött (NYUTI). Az intézményi reform során átalakított intézeti rendszerben a többi RKK intézethez hasonlóan osztályként működött tovább.

Irodalom

Jakobi Á., Miszlivetz F., Rechnitzer J. (2024): *Insula Magna: Táj, víz és hang a Szigetközben*. Gondolat Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest–Kőszeg